

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΚΟΚΩΝΑ Δ. ΡΟΥΓΓΟΥ

*Η λατρεία της Κυβέλης στο βορειοανατολικό Αιγαίο:
Λέσβος, Χίος, Λήμνος*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2013

Ημερομηνία αίτησης της Κ. Ρούγγου: 15-03-2000

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 186/5-4-2000

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπουσα:

Λίλα Ι. Μαραγκού, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασσικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη:

Πέτρος Θέμελης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασσικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ιωάννης Πετρόχειλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 359/3-4-2013

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Λίλα Μαραγκού, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασσικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Πέτρος Θέμελης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασσικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ιωάννης Πετρόχειλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Βασιλική Παππά, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Νικόλαος Κατσικούδης, Επίκουρος Καθηγητής Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αικατερίνη Λιάμπη, Καθηγήτρια Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ευγενία Βικέλα, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασσικής Αρχαιολογίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 20-6-2013 Βαθμός «Άριστα»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	3
Συντομογραφίες Βιβλιογραφίας.....	5
Βραχυγραφίες.....	19

ΜΕΡΟΣ Α΄

I. Ιστορία της έρευνας.....	21
II. Το ιστορικό πλαίσιο.....	27
III. Η προέλευση των γλυπτών και των επιγραφών	
α. Ευρήματα τυχαία και ανασκαφικά.....	37
Χίος.....	37
Λέσβος.....	38
Λήμνος.....	38
β. Γεωγραφική κατανομή.....	39
Χίος.....	39
Λέσβος.....	41
Λήμνος.....	44
IV. Θέματα τυπολογίας και εικονογραφίας των γλυπτών.....	48
A. Ναΐσκοι: Προέλευση, εξελικτική πορεία και διάδοση του τύπου.....	48
Χίος :1-3.....	57
Λέσβος: 4 - 5.....	62
B. Αγαλμάτια καθιστής μορφής: 6-19.....	66
Αρχαϊκοί χρόνοι (6^{ος} π.Χ. αι.).....	66
α. με τα χέρια στα γόνατα: 6-7.....	67
β. με λιοντάρι στην «ποδιά» : 8.....	69

Κλασικοί χρόνοι (5^{ος} – 4^{ος} π.Χ. αι.) : 9.....	71
α. με τύμπανο και λιονταράκι στην «ποδιά» : 10 – 15.....	77
β. με τύμπανο, λιονταράκι στην «ποδιά» και λέοντες ένθεν και ένθεν: 16.....	79
γ. με τύμπανο και λέοντες ένθεν και ένθεν: 17.....	79
δ. με σκήπτρο και λέοντα: 18.....	80
 Ελληνιστικοί χρόνοι	
Ο τύπος της Περγάμου: 19.....	81
 Γ. Ανάγλυφα: 20-25.....	82
 V. Ζητήματα χρονολόγησης και εργαστηρίων των γλυπτών	94
 VI. Η λατρεία και τα Ιερά της Κυβέλης: σύνθεση των δεδομένων	106
Χίος.....	106
Λέσβος.....	112
Λήμνος.....	118
 VII. Η διάδοση της λατρείας της Κυβέλης στην Χίο, την Λέσβο και την Λήμνο: διαπιστώσεις και επισημάνσεις	123

ΜΕΡΟΣ Β΄

Περιγραφικός Κατάλογος των γλυπτών και των επιγραφών	
α. Τα γλυπτά.....	128
β. Οι επιγραφές.....	162
 Φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση	171

Πρόλογος

Την αφορμή για την ολοκλήρωση αυτής της μελέτης έδωσαν τα αρχαϊκών χρόνων γλυπτά, τα οποία βρέθηκαν το 2004 κατά την σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Βασίλη, κοντά στο γνωστό στην αρχαιολογική βιβλιογραφία ως Ιερό του Λιμανιού, στον Εμποριό της Χίου. Η προσπάθεια συσχετισμού των έργων με το χιακό εργαστήριο ήταν το κίνητρο για μία αμεσότερη γνωριμία με τα γλυπτά της Χίου. Παράλληλα, η τοποθέτησή μου ως υπεύθυνης αρχαιολογικού έργου για την ανάδειξη του αιολικού Ιερού στην Κλοπεδή Λέσβου και τα πρόσφατα ευρήματα από τον πλήλιο διάκοσμο του υστεροαρχαϊκού ναού, έδωσαν την ώθηση για την μελέτη των αρχαϊκών γλυπτών της Κυβέλης από το νησί. Τα έργα αυτά, μαζί με σπαράγματα άλλων γλυπτών, αποτελούν τα μοναδικά αξιόλογα δείγματα αρχαϊκής πλαστικής από την Λέσβο.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζεται αδημοσίευτο υλικό και για πρώτη φορά καταγράφονται συγκεντρωμένες όλες οι υλικές και επιγραφικές μαρτυρίες, οι οποίες τεκμηριώνουν την σημασία της λατρείας της Κυβέλης στα νησιά Λέσβο, Χίο και Λήμνο. Σημαντικό για την Λέσβο είναι, ότι εκτός των άλλων θίγονται ζητήματα πλαστικής και εργαστηρίων. Επισημαίνεται ότι στην μελέτη αυτή εξετάζονται αναλυτικά τα γλυπτά και λιγότερο διεξοδικά θέματα λατρείας.

Το Α΄ Μέρος, το οποίο αποτελεί τον κορμό της εργασίας, διαρθρώνεται σε επτά κεφάλαια. Στο κεφάλαιο I δίνεται σύντομα η ιστορία της παλαιότερης έρευνας και καταγράφονται κατά γεωγραφικές περιοχές οι σποραδικές βιβλιογραφικές αναφορές και απεικονίσεις. Στο κεφάλαιο II σκιαγραφείται το ιστορικό πλαίσιο των τριών νησιών από τους Προϊστορικούς χρόνους έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Ιδιαίτερα τονίζεται η γεωγραφική τους θέση και η γειτνίαση με τα μικρασιατικά παράλια. Στο III κεφάλαιο παρουσιάζεται σε δύο ενότητες η προέλευση των γλυπτών με στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας. Στο κεφάλαιο IV εξετάζονται διεξοδικά θέματα τυπολογίας και εικονογραφίας των γλυπτών και επιχειρείται η ερμηνεία των παραστάσεων των αναγλύφων. Ακολουθεί η χρονολόγηση (κεφάλαιο V) και η απόδοσή των γλυπτών σε εργαστήρια σύμφωνα με τεχνοτροπικές συγκρίσεις, θίγεται έμμεσα το πρόβλημα του χιακού εργαστηρίου και καταβάλλεται προσπάθεια για την προσέγγιση της φυσιογνωμίας της λεσβιακής πλαστικής. Στο κεφάλαιο VI παρουσιάζονται το Ιερό στην Δασκαλόπετρα Χίου, το τελεστήριο στην Ηφαιστία της Λήμνου και Ιερά της θεάς, η ύπαρξη των οποίων τεκμηριώνεται από την συνθετική εξέταση των υλικών, ανασκαφικών και επιγραφικών μαρτυριών. Το VII κεφάλαιο περιέχει τα συμπεράσματα. Το κυριότερο από αυτά είναι ότι στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. η λατρεία της Κυβέλης, η οποία εισήχθη στο βορειοανατολικό Αιγαίο από τα μικρασιατικά παράλια γύρω στο 550 π.Χ., στεγάζεται σε Ιερά, ιδρυμένα κοντά στις παρυφές και τα οχυρωματικά τείχη των αρχαίων πόλεων.

Στο Β΄ Μέρος δίδεται ο κατάλογος των γλυπτών και των επιγραφών με φωτογραφίες τους. Το κείμενο της μελέτης συμπληρώνουν και τεκμηριώνουν χάρτες της Λέσβου, της Χίου και της Λήμνου, σχέδια των Ιερών της θεάς και φωτογραφίες δημοσιευμένων εικονογραφικών και τεχνοτροπικών παραλλήλων.

Ξεχωριστές και εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλω σε όλους όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της μελέτης αυτής. Πρώτα πρώτα θέλω να ευχαριστήσω όλους εκείνους που μου παραχώρησαν αδημοσίευτο υλικό και ιδιαίτερα την Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Αγλαΐα Αρχοντίδου, η οποία μου υπέδειξε το θέμα και με στήριξε θερμά στα πρώτα βήματα της πορείας μου.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω και στην Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Όλγα Φιλανιώτου, για το συνεχές ενδιαφέρον και τις προτροπές της για την ολοκλήρωση της μελέτης.

Βαθιά ευγνωμοσύνη και θερμές ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτριά μου Λίλα Μαραγκού, της οποίας το ενδιαφέρον και η βοήθειά όλα αυτά τα χρόνια ήταν συγκινητικά. Η μελέτη αυτή δεν θα είχε την μορφή, την οποία τελικά πήρε, χωρίς τις ουσιαστικές υποδείξεις και παρατηρήσεις της.

Για τις σημαντικές επισημάνσεις τους θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τον ομότιμο καθηγητή κ. Πέτρο Θέμελη, καθώς και τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Ιωάννη Πετρόχειλο, μέλη της τριμελούς επιτροπής. Θερμά ευχαριστώ επίσης την καθηγήτρια κ. Αικατερίνη Λιάμπη, την ομότιμη καθηγήτρια κ. Ευγενία Βικέλα, καθώς και τους επίκουρους καθηγητές κ.κ. Νικόλαο Κατσικούδη και Βασιλική Παππά, μέλη της επταμελούς επιτροπής, που ενέκριναν την εργασία αυτή ως διδακτορική διατριβή τον Ιούνιο του 2013.

Θερμά ευχαριστώ επίσης τους συναδέλφους και φίλους αρχαιολόγους στην Κ' ΕΠΚΑ για την πολύπλευρη συμπαράστασή τους. Ιδιαίτερος ευχαριστώ την καλή φίλη Γεωργία Δεληγιώργη, την Θάλεια Κυριακοπούλου, την Μαρία Παππά, καθώς επίσης τους Γιάννη Κουρτζέλλη και Παναγιώτη Πόλη.

Για την βοήθειά τους και διάφορες διευκολύνσεις κατά τη διάρκεια τις εργασίας αυτής ευχαριστίες οφείλω σε όλο το προσωπικό της Κ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ιδιαίτερα στην Άννα Τσαγκαρέλλη, την Μαρία Χριστέλη, την Μάρθα Αραβανοπούλου και την Ανθή Λαμπρινού. Για την φωτογράφιση ευχαριστώ τους έμπειρους φωτογράφους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και πάντα πρόθυμους φίλους Νάγια Βακλατζή και Γιάννη Οικονόμου.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω ακόμη στον συνάδελφο αρχαιολόγο στην ΙΖ' ΕΠΚΑ κ. Ιωάννη Γραϊκό για την πρόθυμη παραχώρηση προσωπικών του αρχείων με χρήσιμα άρθρα και βιβλιογραφικές αναφορές για την λατρεία και τη μορφή της θεάς Κυβέλης.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον οικογένειά μου και ιδίως τον σύντροφο της ζωής μου Γιάννη Λαγουτάρη, χωρίς την ηθική στήριξη και συμπαράσταση του οποίου η μελέτη αυτή δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. Περιοδικά

<i>AA</i>	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
<i>AΔ</i>	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίο</i>
<i>AE</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>AJPh</i>	<i>American Journal of Philology</i>
<i>AM</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
<i>AnatSt</i>	<i>Anatolian Studies</i>
<i>AntC</i>	<i>L'antiquité classique</i>
<i>AntJ</i>	<i>The Antiquaries Journal</i>
<i>AntK</i>	<i>Antike Kunst</i>
<i>AntPl</i>	<i>Antike Plastik</i>
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
<i>BaM</i>	<i>Baghdader Mitteilungen</i>
<i>BASOR</i>	<i>Bulletin of the American Schol of oriental Research</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspodance Hellénique</i>
<i>BSA</i>	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
<i>CR</i>	<i>Classical Review</i>
<i>CRAI</i>	<i>Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres</i>
<i>EMC/CV</i>	<i>Echos due Monde Classique / Classical Views</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>IstMitt</i>	<i>Istanbuler Miteilungen</i>
<i>Jdl</i>	<i>Jhruchdes keiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>JH</i>	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
<i>JÖAI</i>	<i>Jahrbuch des österreichischen archäologischen Instituts</i>
<i>Mdl</i>	<i>Mitteilungen des Deutshen Archäologischen Instituts</i>
<i>ÖJh</i>	<i>Jahresheft des österreichischen archologischen Instituts</i>

ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
RA	<i>Revúe Archéologique</i>
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung</i>
REG	<i>Revue des etudes grecques</i>
SMEA	<i>Studi micenei ed egeo-anatolici</i>
TürkAD	<i>Türk arkeoloji dergisi</i>
XX	<i>Χιακά Χρονικά</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

2. Σειρές, Λεξικά, Πρακτικά Συνεδρίων κ.λ.π.

AKGP	<i>Archaische und klassische griechische Plastik. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 1985, εκδ. επιμ. Η. Kyrieleis, 2 τόμοι, Μάιντς 1986</i>
Bol 2002	<i>P.C. Bol, Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst I. Schriften des Liebighauses I: Frühgriechische Plastik, II: Museum alter Plastik, Frankfurt am Main, Mainz am Rhein, 2002</i>
Chios	<i>Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984, εκδ. επιμ. Boardman J. και C.E. Vaphoroulou – Richardson C.E., Οξφόρδη 1986</i>
IG	<i>Inscriptiones Graeca</i>
Kl. Pauly	<i>Der Kleine Pauly Lexikon der Antike</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SNG	<i>Sylloge Nummorum Graecorum</i>

3. Βιβλιογραφία

Akerström 1966	A. Akerström, <i>Die Architektonischen Terakotten Kleinasiens,</i> 1966.
Akurgal 1961	E. Akurgal, <i>Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander,</i>

- Berlin 1961.
- Akurgal 1985 E. Akurgal, *Neue archaische Skulpturen aus Anatolien*, *AKGP* I, 1-9.
- Αξιώτης 1992 Μ. Αξιώτης, *Περπατώντας τη Λέσβο*, Μυτιλήνη 1992.
- Arndt – Lippold P. Arndt – G. Lippold, *Photographische Einzelaufnahmen antiker Sculpturen*, Serie XI, München 1929.
- 1929
- Αρχοντίδου 1994 Α. Αρχοντίδου, Η Μύρινα υπό το φως των ανασκαφών, *Αρχαιολογία* 50, Ιανουάριος - Μάρτιος 1994, 50-55.
- Αρχοντίδου 2000 Α. Αρχοντίδου, «Ιστορία» και «Τοπογραφία της Χίου», στο: Α. Αρχοντίδου – Θ. Κυριακοπούλου (επ. έκδ), *Χίος τ' έναλος πόλις Οίνοπίωνος*, ΥΠΠΟ, Κ' ΕΠΚΑ, 2000, 51-115.
- Αρχοντίδου – Α. Αρχοντίδου – Λ. Αχειλαρά, *Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης*, Οδηγός, ΥΠΠΟ, Κ' ΕΠΚΑ, Μυτιλήνη 1999.
- Αχειλαρά 1999
- Αχειλαρά 1992 Λ. Αχειλαρά, Η ελληνιστική Λήμνος υπό το φως των νέων ευρημάτων, *ΛΗΜΝΟΣ ΦΙΛΤΑΤΗ, Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου Δημάρχων του Αιγαίου, Μύρινα Λήμνου, 21-24 Αυγούστου*, Αθήν 1994, 83-89.
- Αχειλαρά 1994 Λ. Αχειλαρά, Οι Επιγραφές του Αρχαιολογικού Μουσείου της Μύρινας Λήμνου, *Αρχαιολογία* 50, Ιανουάριος - Μάρτιος 1994, 44-50.
- Αχειλαρά 2000 Λ. Αχειλαρά, Η Θρησκεία των Λημνίων, *Λήμνος Αμιχθαλόεσσα*, Οδηγός, ΥΠΠΟ, Κ' ΕΠΚΑ, 2000, 11-12.
- Bayne 2000 N. Bayne, *The Grey Wares of North – West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements*, *Asia Minor Studien*, Band 37, Bonn 2000
- Benvenuti 2000 A. Benvenuti, Ηφαιστία, *Λήμνος Αμιχθαλόεσσα*, Οδηγός, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2000, 35-38.
- Beschi 1992 L. Beschi, Una dea della musica a Lemnos archaic, *Kótinós. Festschrift für Erika Simon*, 1992, 131-137.
- Beschi 1995-2000 L. Beschi, Τέχνη και πολιτισμός της αρχαϊκής Λήμνου, *Εγνατία* 5, 1995-2000, 151-179.
- Beschi 2001 L. Beschi, I Disiecta membra di un Santuario di Myrina (Lemno), *ASAtene* 79, I, 2001, 191-251.

- Beschi 2005 α L. Beschi, Culto e riserva delle acque nel Santuario arcaico di Efestia, *ASAtene* 83, I, 2005, 95-219.
- Beschi 2005 β L. Beschi, Saggi di scavo (1977-1984) nel Santuario arcaico di Efestia, *ASAtene* 83, II, 2005, 821-926.
- Beschi 2006 L. Beschi, Plastica Lemnia Arcaica: Monumenti e Problemi, *ASAtene* 84, I, 2006, 268-316, πίν. I-XL.
- Betancourt P. Betancourt, *The Aeolic style in architecture. A Survey of this Development in Palestine, the Halikarnassos Peninsula and Greece, 1000-500 B.C*, Princeton 1977.
- Bieber 1961 M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1961.
- Βικέλα 2001 Ε. Βικέλα, Η φρυγική Μητέρα θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και Μεταπλάσεις, *AE* 140, 2001, 41-71.
- Bittel 1963 K. Bittel, Phrygisches Kultbild aus Boğazköy, *AntPl* II (17), Berlin 1963, 7-22, πίν. 11.
- Blümel 1964 C. Blümel, *Die archaisch griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 1964.
- Boardman 1954 J. Boardman, The Ancient City of Chios, *BSA* 49, 1954, 123-128.
- Boardman 1959 J. Boardman, Chian and early ionic architecture, *AntJ* 39, 1959, 170-218, πίν. 26-34.
- Boardman 1962 J. Boardman, Two Archaic Korai in Chios, *AntPl* 1, 1962, 43-45, πίν. 38-41.
- Boardman 1967 J. Boardman, *Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio*, Oxford 1967.
- Boardman 1988 J. Boardman, *The Greeks Overseas. Their early Colonies and Trade*⁴, London 1988.
- Bodenstedt 1981 F. Bodenstedt, *Die Elektronmünzen von Phokaia und Mytilene*, Tübingen 1981.
- Bol 2011 R. Bol, Funde aus Milet, II. Marmorskulpturen der römischen Kaiserzeit aus Milet, στο: *MILET. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899. Band V, Teil 2*, 2011.
- Borgeaud 1996 Ph. Borgeaud, *La Mère des dieux: De Cybèle à la Vierge*

- Marie*, Paris 1996.
- Brinkmann 1994 V. Brinkmann, *Beobachtungen zum formalen Aufbau und zum Sinngehalt der Friese des Siphnierschatzhauses*, München 1994.
- Buschor 1961 E. Buschor, *Altsamische Standbilder V*, Berlin 1961.
- Γιαννούλη 2012 Β. Γιαννούλη, Τα υπαίθρια ιερά της Κυβέλης στη Σάμο, *Πεμπτουσία*, 29 Φεβρουαρίου 2012.
- Contoléon 1947-48 N.M. Contoléon, Monuments à décoration gravée de Musée de Chios, *BCH* 71-72, 1947-1948, 274-301.
- Contoléon 1949 N.M. Contoléon, Monuments à décoration gravée de Musée de Chios, *BCH* 73, 1949, 384-397.
- Conze 1859 A. Conze, Skalopetra und Phanai auf Chios, *Philologus* 4 1859, 155-157.
- Conze 1865 A. Conze, *Reise auf der Insel Lesbos*, Hannover 1865.
- Γρηγοριάδου 2000 Μ. Γρηγοριάδου, Κυβέλη, στο: Α. Αρχοντίδου – Θ. Κυριακοπούλου (επ. έκδ.), *Χίος τ' ἔναλος πόλις Οἰνοπίωνος*, ΥΠΠΟ, Κ' ΕΠΚΑ, 2000, 130-133.
- Della Seta 1937 A. Della Seta, Arte tirrenica di Lemno, *AE* 76, 1937, 629-654, πίν. I-III.
- Δεσπίνης 1971 Γ.Ι. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου*, Αθήνα 1971.
- Dinsmoor 1974 W.B. Dinsmoor, *The architecture of ancient Greece. An account of its historic development*, Batsford, London and Sydney (reprint of 1950 3rd revised edition), 1974.
- Di Vita 1979-1980 A. Di Vita, Atti della Scuola, Lemno, *ASAtene* 57-58, 1979-80.
- Di Vita 1984 A. Di Vita, Atti della Scuola, Lemno, *ASAtene* 62, 1984, 201 κ.ε.
- Espérandieu 1931 E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Germanie romaine*, Complément du recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine. Paris und Brüssel 1931.
- Ζαφειρόπουλος 1986 Ν. Ζαφειρόπουλος, Αρχαϊκές Κόρες της Πάρου, *AKGP* I, 93-106, πίν. 35-41.
- Ζολώτας 1908 Γ. Ζολώτας, Χιακών και ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή, εκδιδόμενη μετά τον θάνατον αυτού, υπό της θυγατρός

- αυτού Αιμιλίας Γ. Ζολώτα. Επιγραφαί Χίου και Ερυθρών ανέκδοτοι, *Αθηνά* 20, 1908, 113-381.
- Ζολώτας 1921 Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου, Ιστορική τοπογραφία και Γενεαλογία, Α΄, Ιστορική Τοπογραφία Ι*, Αθήνα 1921.
- Filges 2007 A. Filges, *Skulpturen und Statuenbasen von der klassischen Epoche bis in die Kaiserzeit*, Mainz am Rhein 2007, στο: *Didyma III: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1962*.
- Forrest 1963 W.G. Forrest, *The Inscriptions of south-east Chios I*, *BSA* 58, 1963, 53-67.
- Fredrich 1906 M. Fredrich, *Lemnos*, *AM* 31, 1906, 60-86 και 241-255, πίν. VIII-IX.
- Freyer-Schauenburg 1974 B. Freyer-Schauenburg, *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils*, στο: *Samos II*, Bonn 1974.
- Fuchs – Floren 1987 J.Floren – W.Fuchs, *Die griechische Plastik I. Die geometrische und archaische Plastik*, München 1987.
- v. Graeve 1986 α V. von Graeve, *Neue Archaische Skulpturfunde aus Milet*, *AKGP I*, 22-29, πίν. 6-10.
- v. Graeve 1986 β V. von Graeve, *Über verschiedene Richtungen der milesischen Skulptur in archaischer Zeit. Bemerkungen zur formalen Gestaltung und zur Lokalisierung*, στο: W. Müller – Wiener, *Milet 1899-1980, Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung. Kolloquium Frankfurt am Main 1980 (1986)*, *IstMitt Beih.* 31, 1986, 81-94, πίν. 6-10.
- Graf 1985 F. Graf, *Nordionische Kulte*, Schweizerisches Institut in Rom, 1985.
- Gurney 1990 O.R. Gurney, *The Hittites*⁴, 1990.
- Haspels 1951 C.H.E Haspels, *La Cité de Midas, céramique et trouvailles diverses*, στο: *Phrygie III, Exploration Archéologique*, Paris 1951.
- Haspels 1971 C.H.E Haspels, *The Highlands of Phrygia*, Princeton 1971.
- Herbst 1935 R. Herbst, *Mytilene*, *RE XV.* 2, 1411-1427.
- Hermay 2000 α A.Hermay, *De la mère des dieux à Cybèle et Artémis: les ambiguïtés de l'iconographie grecque archaïque*, στο:

- Αγαθός δαίμων. Mythes et cultes. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*, 2000, 193-203.
- Hermay 2000 β A. Hermay, Les naïskoi votifs de Marseille, στο: A. Hermay – H. Tréziny (επ. εκδ.), *Les Cultes des cités phocéennes, Actes du colloque international Aix-en-Provence/ Marseille, 4-5-Juni 1999*, 2000, 119-133.
- Hertel 2007 D. Hertel, Der aiolische Siedlungsraum (Aiolis) am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit, *Panionion – Symposium Güzelçamli, 26. September – 1. Oktober 1999*, J. Cobet – V. v. Graeve – W.D. Niemeier – K. Zimmermann, *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, Milesische Forschungen 5*, 2007, 97-122, πίν. 9.
- Hiller 1975 H. Hiller, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. Chr, *IstMitt. Beih. 12*, 1975.
- Himmelmann-Wildschütz 1965 N. Himmelmann-Wildschütz, Beiträge zur Chronologie der archaischen ostionischen Plastik, *IstMitt 15*, 1965, 24-41, πίν. 2-24.
- Holtzman 1994 B. Holtzmann, La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs, Reliefs à theme divin, *Études thasiennes XV*, 1994.
- Horn 1972 R. Horn, Hellenistische Bildwerke auf Samos, *Samos XII*, 1972.
- Hunt 1940-45 D.W.S Hunt, An Archaeological survey of the classical antiquities of the island of Chios, carried out between the months of March and July 1938, *BSA 41*, 1940-1945, 29 κ.ε.
- Işik 1986-87 F. Işik, Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf der Ionische Plastik, *ÖJh 57*, 1986-87, Beiblatt 7, 41-108.
- Kaletsch 1980 H. Kaletsch, Daskalopetra - ein Kybeleheiligtum auf Chios, στο: F. Krinzing (επ. έκδ.), *Forschungen und Funde. Festschrift B. Neutsch*, 1980, 223-235.
- Καλτσάς 2002 N. Καλτσάς, *Τα Γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο²*, Αθήνα 2002.
- Karakasi 2001 K. Karakasi, *Archaische Koren*, München 2001.
- Karanastasis 2002 P. Karanastasis, Hocharchaische Plastik, στο: *Bol 2002*, 171-

- 222.
- Kleiner 1987 D. Kleiner, *Roman Imperial Funerary Altars with Portraits*, 1987.
- Koldewey 1890 R. Koldewey, *Die antiken Bauereste der Insel Lesbos*, Berlin 1890.
- Κοντής 1973 Ι.Δ. Κοντής, *Λεσβιακό πολύπτυχο*, Αθήνα 1973.
- Κοντής 1977 Ι.Δ. Κοντής, *Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα, 1977.
- Kontoleon 1964 N.M. Kontoleon, Archilochos und Paros, *Fondation Hardt, Entretiens sur l' Antiquité classique* X, Genève 1964, 37-86.
- Kontoleon 1970 N.M. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique*, Παρίσι 1970.
- Körte 1898 A. Körte, Kleinasiatische Studien III. Die phrygischen Felsdenkmäler, *AM* 23, 1898, 80-153.
- Κουμαρέλας 2007 Β. Κουμαρέλας, Αρχαία λαξεύματα σε βράχους της λεσβιακής υπαίθρου, *Λεσβιακά Χρονικά* κβ', 2007, 21-32.
- Κούρου 2000 Ν. Κούρου, Τα είδωλα της Σίφνου. Από την Μεγάλη Θεά στην Πότνια Θηρών και την Αρτέμιδα, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, Α', *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, 351-368.
- Κούρου 2005 Ν. Κούρου, «Πότνια» και «Εκβατηρία», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, Α', *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2005, 227-242.
- Kranz 1972 P. Kranz, Frühe griechische Sitzfiguren. Zum Problem der Typenbildung und des orientalischen Einflusses in der frühen griechischen Rundplastik, *AM* 87, 1972, 1-55, πίν.1-24.
- Kreikenbom 2002 D. Kreikenbom, Reifarchaische Plastik, στο: *Bol* 2002, 133-169.
- Kretschmer 1902 P. Kretschmer, Lesbische Inschriften, *JÖAI* 5, 1902, 139-17.
- Κυριακοπούλου 2000 Θ. Κυριακοπούλου, Αρχαϊκή Γλυπτική, στο: Α. Αρχοντίδου – Θ.Κυριακοπούλου (επ. έκδ.), *Χίος τ' έναλος πόλις Οίνοπίωνος*, ΥΠΠΟ, Κ' ΕΠΚΑ, 2000, 117-129.
- Kyrieleis 1986 H. Kyrieleis, Chios and Samos in the archaic period, *Chios*, 187-204.

- Kyrieleis 1995 H. Kyrieleis, Eine neue Kore des Cheramyes, *AntPl* 24, 1995, 5-36.
- Κώστογλου-
Δεσποίνη 1979 A. Κώστογλου-Δεσποίνη, *Προβλήματα της παριανής Πλαστικής του 5^{ου} αιώνα π.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Labarre 1996 G. Labarre, *Les cités de Lesbos aux époques hellénistique et impériale*, Lyon 1996.
- Lamb 1930-31 W. Lamb, Antissa, *BSA* 31, 1930-31, 166-178, πίν.27-28.
- Lamb 1931-32 W. Lamb, Antissa, *BSA* 32, 1931-32, 41-67, πίν. 17-25.
- Langlotz 1927 E. Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen*, 1927.
- Langlotz 1966 E. Langlotz, *Die kulturelle und künstlerische Hellenisierung der Küsten des Mittelmeeres durch die Stadt Phokaia*, 1966.
- Langlotz 1975 E. Langlotz, *Studien zur nordostgriechischen Kunst*, Mainz 1975.
- Lemos 1991 A. Lemos, *Archaic pottery of Chios. The decorated styles*, Oxford 1991.
- Maderna-Lauter
2002 C. Maderna-Lauter, Spätarchaische Plastik, στο: *Bol* 2002, 223–269, εικ. 305 – 353.
- Mazarakis-Ainian
1985 A. Mazarakis-Ainian, Contribution a l'étude de l'architecture religieuse grecque des Âges Obscurs, *AntCl* 54, 1985, 5-48.
- Mazarakis-Ainian
1997 A. Mazarakis-Ainian, *From rulers' dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece, 1100-700 B.C.*, 1997.
- Μάντης 1990 A. Γ. Μάντης, *Προβλήματα της Εικονογραφίας των Ιερειών και των Ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη*, Αθήνα 1990.
- Marangou 1969 E. Marangou, *Lakonische Elfenbein-und Beinschnitzereien*, Tübingen 1969.
- Μαραγκού 1986 Λ. Μαραγκού, Γλυπτά αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην Αμοργό, *AKGP* I, 119-128, πίν. 49-56.
- Μαραγκού 1995 Λ.Ι. Μαραγκού, *Αρχαία ελληνική τέχνη από τη Συλλογή Σταύρου Σ. Νιάρχου*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1995.
- Μαραγκού 2002 Λ.Ι. Μαραγκού, *ΑΜΟΡΓΟΣ Ι. Ἡ Μινῶα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια*, Αθήνα 2002.
- Marangou 2006 Ch. Marangou, Land and sea connections: the Kastro rock-

- cut site (Lemnos Island, Aegean Sea, Greece), στο: L. Blue, F. Hocker, A. Englert (επ. έκδ), *Connected by the Sea, Proceedings of the Tenth International Symposium on Boat, and Ship Archaeology, Roskilde 2003*, Oxbow Books 2006, 130-137.
- Marangou 2009 C. Marangou, Carved rocks, functional and symbolic (Lemnos island, Greece), στο: D. Seglie – M. Otte – L. Oosterbeek – L. Remacle, *Prehistoric Art: Signs, Symbols, Myth, Ideology, Proceedings of the XV World Congress (Lisbon 4-9 September 2006)*, 2009, 93-101.
- Mellink 1983 M.J. Mellink, Comments on a Cult Relief of Kybele, στο: *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel I*, 1983, 349-360, πίν. 70-73.
- Mendel 1966 G. Mendel, *Catalogue des Sculptures. Grecques, Romaines et Byzantines II*, Roma, 1966.
- Μερούσης 2002 N. Μερούσης, *Χίος. Φυσικό Περιβάλλον και Κατοίκηση από τη Νεολιθική Εποχή μέχρι το τέλος της Αρχαιότητας*, Χίος 2002.
- Messineo 1988-89 G. Messineo, Efestia (Lemno). Area sacra: il nuovo hieron (scavi 1979-81), *ASAtene* 66-67, 1988-89.
- Messineo 2001 G. Messineo, *Efestia. Scavi Adriani 1928-1930, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XIII*, Padova 2001.
- Meyer – Brüggegan 2007 M. Meyer – N. Brüggegan, *Kore und Kouros. Weihegaben für die Götter*, Wien 2007.
- Μητροπούλου 1982 -83 E. Μητροπούλου, Άνάγλυφον Κυβέλης από το Μουσείον Σπάρτης, στο: Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Molai 5-7 Ιουνίου 1982, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 9, 1982-83, 241-256, πίν. 40-43.
- Μητροπούλου 1986 E. Μητροπούλου, Η λατρεία του Άττιος και της Κυβέλης στην Αχαΐα, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα 24-27 Ιουνίου 1983, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 11, Αθήνα 1986, 191 – 208, πίν. 14-15.
- Mitropoulou 1996 E. Mitropoulou, The Goddess Cybele in Funerary Banquets

- and with an Equestrian Hero, στο: E.N. Lane (επ. εκδ.), *Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of M.J. Vermaseren*, 1996, 135-165.
- Möbius 1916 H. Möbius, Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt, *AM* 41, 1916, 121-219.
- Möbius – Pfuhl 1979 H. Möbius - E. Pfuhl, *Die ostgriechischen Grabreliefs I - II*, 1979.
- Μπρούσκαρη 1974 Μ. Μπρούσκαρη, *Μουσείον Ακροπόλεως. Περιγραφικός Κατάλογος*, Αθήνα 1974.
- Müller 1915 V.K. Müller, *Der Polos, die griechische Götterkrone*, Berlin 1915.
- Μυλωνάς 1977 Γ. Μυλωνάς, *Μυκηναϊκή Θρησκεία. Ναοί, Βωμοί και Τεμένη*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 39, Αθήνα 1977.
- Naumann 1983 F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, *IstMitt Beih.*28, 1983.
- Neumann 1979 G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs*, Tübingen, Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte, Band 3, 1979.
- Παπαχατζής 1993 Ν. Παπαχατζής, Η ελληνική θεά Ρέα και η φρυγική «Μητέρα των Θεών» ή Μεγάλη Μητέρα, *AE* 132, 1993, 49 – 82.
- Παπαχριστοδούλου 1973 Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, Άγαλμα και ναός Κυβέλης έν Μοσχάτω Αττικής, *AE* 112, 1973, 189-217, πίν. 89-107.
- Paton 1902 W.R. Paton, An Inscription from Eresos, *CR* 16, 1902, 290-292.
- Pedley 1982 J.G. Pedley, A Group of early sixth century Korai and the Workshop on Chios, *AJA* 86, 1982, 183-191, πίν. 22-25.
- Πετρόχειλος 1992 Ι. Πετρόχειλος, Αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά, *AE* 131, 1992, 21-65.
- Prayon 1987 F. Prayon, *Phrygische Plastik*, Tübingen 1987.
- Reeder 1987 E.D. Reeder, The Mother of the Gods and a Hellenistic Bronze Matrix, *AJA* 91, 1987, 423-440.
- Reinach 1889 α S. Reinach, Statues archaïques de Cybèle découvertes a Cymé (Éolide), *BCH* 13, 1889, 543-560, πίν.8.
- Reinach 1889 β S. Reinach, Chronique d' Orient, *RA* 1889 II, 117.

- Richter 1966 G.M.A. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966.
- Richter 1968 G.M.A. Richter, *Korai. Archaic Greek Maidens*, London 1968.
- Ridgway 1977 B.S. Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture*, 1977.
- Roebuck 1986 C. Roebuck, Chios in the sixth century, *Chios*, 81-88.
- Roller 1999 L.E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, University of California Press, 1999.
- Ρούγγου 2012 K. Ρούγγου, Αρχαϊκά Γλυπτά από το Ιερό του Λιμανιού στον Εμποριό της Χίου, *Β' Διεθνές Συνέδριο Αρχαϊκής Πλαστικής*, (Αθήνα 2-3 Νοέμβριου 2007): G. Kokkorou Alevra and W.-D. Niemeier (επιμ. έκδ.), *Neue Funde archaischer Plastik, Athenaiia 3*, Αθήνα 2012, 133–146.
- Rubensohn – Watzinger 1928 O. Rubensohn – C. Watzinger, Die Daskalopetra auf Chios, *AM 53*, 1928, 109-116.
- v. Salis 1913 A. von Salis, Die Göttermutter des Agorakritos, *Jdl 28*, 1913, 1-26.
- Salviat 1964 F. Salviat, Stèles et naiskoi de Cybèle a Thasos, *BCH 88*, 1964, 29-251.
- Sarikakis 1986 Th. Sarikakis, Commercial relations between Chios and other Greek states in antiquity, *Chios*, 121 – 131.
- Σαδικάκης 1998 Θ. Σαδικάκης, *Η Χίος στην Αρχαιότητα*, Αθήνα 1998.
- Schaus – Spencer 1994 G.P. Schaus and N. Spencer, Notes on the topography of Eresos, *AJA 98*, 1994, 411-430.
- Schwertheim 1978 E. Schwertheim, Denkmäler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien, στο: S. Sahin – E. Schwertheim – J. Wagner (επιμ. έκδ.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28 Februar 1976, ÉPRO 66*, 791-837.
- Shields 1917 E.L. Shields, *The Cults of Lesbos*, Wisconsin 1917.
- Shiplely 1987 Gr.Shiplely, *A History of Samos (800 – 188 B.C.)*, Oxford 1987.
- Simon 1969 E. Simon, Die Götter der Griechen, München 1969.
- Simon 1997 E. Simon, Kybele, *LIMC VIII*, 1997, 744-766.
- Smith 1991 R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London 1991.
- Spencer 1993 N. Spencer, *Asty and Chora in Early Lesbos*, University of

- London, 1993.
- Spencer 1995 α N. Spencer, *A Gazetteer of Archaeological Sites in Lesbos*, BAR International Series 623, 1995.
- Spencer 1995 β N. Spencer, Early Lesbos between East and West: a “grey area” of Aegean Archaeology, *BSA* 90, 1995, 269-306.
- Studniczka 1888 F. Studniczka, Aus Chios, *AM* 13, 1888, 160-201, πίν.3-4.
- Svoronos 1908 J.N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum*, 1908.
- Tsagarakis 1976 O. Tsagarakis, Homer and the Daskalopetra of Chios, *Gymnasium* 83, 1976, 324-333.
- Τσαραβόπουλος 1986 Α.Τσαραβόπουλος, Η αρχαία πόλη της Χίου, *ΗΟΡΟΣ* 4, 1986, 124-144, πίν. 27-38.
- Τσαρδάκα 2010 Δ. Τσαρδάκα, Ιστορική Τοπογραφία της αρχαίας πόλης της Χίου. Νέα στοιχεία από τις σωστικές ανασκαφές μεταξύ των ετών 1985 – 2010 (υπό δημοσίευση σε ειδικό τόμο του αρχαιολογικού περιοδικού *ΗΟΡΟΣ*).
- Tuchelt 1970 K. Tuchelt, *Die archaischen Skulpturen von Didyma. Beiträge zur frühgriechischen Plastik in Kleinasien*, Berlin 1970.
- Vermaseren 1977 M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* III. *Italia, Latium*, 1977.
- Vermaseren 1982 M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, II. *Graecia atque Insulae*, Leiden 1982.
- Vermaseren 1987 M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* I, Asia Minor, *ÉPRO* 50.
- Vikela 2001 E. Vikela, Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs: vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit, *AM* 116, 2001, 67-123.
- Walter 1939 O. Walter, Κουρητική Τριάς, *ÖJh* 31, 1939, 53-80.
- Walter–Karydi 1970 E. Walter-Karydi, Studien zu Griechischen Vasenmalerei, Äolische Kunst, *AntK* 7, Beih. 1970, 3-18.
- Williams 1988 C. and H. Williams, Excavations at Mytilene (Lesbos), 1987, *EMC/CV* 1988, 135-149.
- Williams 1989 C. and H. Williams, Excavations at Mytilene, 1988, *EMC/CV* 1989, 167-181, πίν.1-6.
- Φιλανιώτου 2010 Ο. Φιλανιώτου, Νέα δεδομένα από τις πρόσφατες

- αρχαιολογικές ανασκαφές της Λήμνου, *ASAtene* 88, 2010, 309-346.
- Χαγορari-Gleissner 2008 M. Xagorari-Gleissner, *Meter Theon. Die Göttermutter bei den Griechen*, Peleus, Band 40, 2008.
- Χατζή 1973 Δ. Χατζή, Νήσοι Αιγαίου, Οικόπεδον Ασύλου Ανιάτων, *ΑΔ* 30, 1973, Χρονικά Β2, 515-517, πίν. 483-486.
- Χαριτωνίδης 1960 Σ. Χαριτωνίδης, Αρχαιότητες και Μνημεία Νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 16, 1960, Χρονικά, 235-243, πίν. 206-213.
- Χαριτωνίδης 1966 Σ. Χαριτωνίδης, Η ιδιομορφία του λεσβιακού πολιτισμού στην αρχαϊκή εποχή, *Λεσβιακά. Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Σπουδών Ε΄*, 1966, 161-168.
- Χαριτωνίδης 1968 Σ. Χαριτωνίδη, Παλαιοχριστιανική Τοπογραφία της Λέσβου, *ΑΔ* 23, 1968, Μελέται, 10-69, πίν. 3-33, σχ. 1-30.
- Yalouris 1976 El. Yalouris, *The Archaeology and Early History of Chios*, Oxford 1976.
- Yalouris 1986 El.Yalouris, Notes on the Topography of Chios, *Chios*, 141-168.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΣΕ	Αρχαιολογική Συλλογή Ερεσσού
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΜΛ	Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου
ΜΜ	Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης
ΜΧ	Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΙΜΕΝΟ

I. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στα Αρχαιολογικά Μουσεία Μυτιλήνης, Χίου και Λήμνου, καθώς και στην Αρχαιολογική Συλλογή Ερεσσού φυλάσσονται εικοσιπέντε μικρού μεγέθους λίθινα γλυπτά με παράσταση Κυβέλης, τα οποία χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους όψιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Το υλικό αυτό, το οποίο αποτελεί εύγλωττη μαρτυρία της πρώιμης εισαγωγής και διάδοσης της λατρείας της φρυγικής θεάς στην περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου (εικ. 1), συμπληρώνουν επτά σχετικές με την λατρεία της θεάς επιγραφές, καθώς και το υπαίθριο Ιερό της στην Δασκαλόπετρα της Χίου (εικ. 7, 14), το αρχαϊκό τελεστήριο της Μεγάλης Θεάς στην Ηφαιστία της Λήμνου (εικ.16), και ένα πρώιμο *αψιδωτό κτίριο*, πιθανώς Ιερό, το οποίο αποκαλύφθηκε πλησίον του τείχους της αρχαίας πόλεως της Μυτιλήνης (εικ. 5,12) και στέγασε κατά μία υπόθεση την λατρεία της θεάς στον 6ο αιώνα π.Χ.

Χίος

Από τα γλυπτά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου με ιδιαίτερο ενδιαφέρον αντιμετωπίστηκαν στην έρευνα οι **ναΐσκοι 1¹** και **2**. Τα δύο γλυπτά εξετάστηκαν στα πλαίσια ευρύτερων επιστημονικών εργασιών, όπου καταβάλλεται προσπάθεια να καθορισθούν τα γενικά χαρακτηριστικά της αρχαϊκής τέχνης των βορειο-ιωνικών εργαστηρίων. Σε σχέση με το χιακό εργαστήριο πλαστικής, το πρόβλημα του οποίου απασχόλησε ιδιαίτερα την αρχαιολογική έρευνα, οι δύο ναΐσκοι, βάσει συγκριτικών παρατηρήσεων με τα ολιγάριθμα, έως πρόσφατα, αρχαϊκά γλυπτά από την Χίο², αναγνωρίστηκαν ως εντόπια έργα.

Ο ναΐσκος **1** απεικονίστηκε το 1975 από τον E. Langlotz³ με άλλους ναΐσκους από την Μικρά Ασία, την Αμοργό και την Μασσαλία. Ο ναΐσκος **2** πρωτοπαρουσιάστηκε με φωτογραφία το 1979 στην μονογραφία του G. Neumann για τα ελληνικά αναθηματικά ανάγλυφα⁴. Ο Neumann, μεταξύ των τύπων των επιτύμβιων και αναθηματικών αρχαϊκών αναγλύφων, αναφέρει το γλυπτό ως χαρακτηριστικό δείγμα των ανατολικο-ιωνικών ναΐσκων της Κυβέλης. Το 1982 ο J.G. Pedley στο άρθρο του για το χιακό εργαστήριο συνεξέτασε τους δύο λίθινους ναΐσκους με έργα μνημειακής πλαστικής από την περιοχή του Αιγαίου⁵. Ο Pedley αναγνώρισε

¹ Ο αριθμός παραπέμπει στον περιγραφικό κατάλογο με εικόνα.

² Για τα γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από την Χίο και τα πρόσφατα ευρήματα βλ. παρακ. σ. 94.

³ Langlotz 1975, 163, πίν. 60,9.

⁴ Neumann 1979, 15-16, σημ. 48, πίν. 9β.

⁵ Pedley 1982, 190 (ο ναΐσκος MX 13520 αναφέρεται με τον παλαιό αρ. ευρ. 895), πίν. 25, εικ.17-18.

στα δύο γλυπτά ορισμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά της λεγόμενης ομάδας των «νησιωτικών κορών»⁶, την οποία επιχειρεί να αποδώσει στην Χίο.

Το 1983 η F. Naumann, εξετάζοντας εικονογραφικά ζητήματα διαφόρων παραστάσεων της Κυβέλης, συμπεριέλαβε στην μελέτη της τους δύο ναΐσκους, στο πλαίσιο της εξέτασης του αρχαϊκού τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής⁷. Στην ίδια μελέτη συνεξετάζεται το Ιερό της Δασκαλόπετρας⁸.

Ορισμένα γλυπτά Κυβέλης και επιγραφές στο Αρχαιολογικό Μουσείο, καθώς και το μνημείο της Δασκαλόπετρας συμπεριελήφθησαν από τον J.M. Vermaseren, με σύντομη περιγραφή και πλήρη βιβλιογραφία, στον δεύτερο τόμο της σειράς *Corpus Cultus Cybelae Attisque*⁹.

Από τα γλυπτά της Κυβέλης, τα οποία είχαν συγκεντρωθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου έως το 1977¹⁰, τα περισσότερα παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά σε άρθρα του εκπαιδευτικού Α. Στεφάνου¹¹, τότε έκτακτου Επιμελητή Αρχαιοτήτων Χίου, στην τοπική εφημερίδα *Νέα του Βροντάδου*¹², υπό τον γενικό τίτλο *Ερειθιανά*. Εκτός από την περιγραφή των μνημείων, ο Στεφάνου παραδίδει πολύτιμες πληροφορίες για την προέλευση των γλυπτών και επιχειρεί συσχετισμούς τοπωνυμίων και επιγραφών, με συχνές αναφορές στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τον Βροντάδο, και στο Ιερό της Δασκαλόπετρας¹³.

Τα **γλυπτά 3 και 17**, τα οποία βρέθηκαν σε σωστικές ανασκαφικές έρευνες της Κ' ΕΠΚΑ, αναφέρονται σύντομα στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*¹⁴. Συνοπτική εξέταση της λατρείας της Κυβέλης,

⁶ Για την ομάδα των λεγόμενων «νησιωτικών κορών» βλ. Ζαφειρόπουλος 1986, 93-106.

⁷ Naumann 1983, 129-130, 301 αρ. 56- 56α.

⁸ Naumann ό.π., 150-152, 309, αρ.119.

⁹ Vermaseren 1982, 179-182, αρ. 558-565, όπου περιγράφονται τα γλυπτά 2, 12, 16, 18 και οι επιγραφές 1, 2 και 5. Στην περιγραφή του ναΐσκου 2 (αρ. 565 στον Vermaseren) λανθασμένα αναφέρεται λιοντάρι επάνω στους μηρούς της καθιστής μορφής.

¹⁰ Πρόκειται για τα γλυπτά με παράσταση Κυβέλης ΜΧ 246, 247, 248, 684, 685, 753, 754, 755, 18281.

¹¹ Ο Αντώνης Στεφάνου γεννήθηκε στον Βροντάδο της Χίου το 1904, διορίστηκε φιλόλογος το 1941 και από το 1949 έως το 1976 διετέλεσε Επιμελητής Αρχαιοτήτων της Χίου, θέση την οποία υπηρέτησε αμισθί, λόγω της παράλληλης θητείας του στην εκπαίδευση. Ο Στεφάνου εργάστηκε ακούραστα και με μεγάλη αγάπη για την αρχαιολογική κληρονομιά του τόπου του. Μέσα σε μία οκταετία τριπλασίασε τα αρχαία αντικείμενα του Μουσείου, τα οποία διέσωσε με πολύ κόπο λόγω της μεγάλης ανοικοδόμησης της περιόδου. Εκτός από την περισυλλογή και την καταγραφή αρχαίων και βυζαντινών αντικειμένων, επεσήμανε νέες αρχαιολογικές θέσεις και ενήργησε για την συντήρηση πολλών μνημείων. Το συγγραφικό του έργο για τις αρχαιότητες της Χίου και τα εκθέματα του Μουσείου παραμένει έως σήμερα εξαιρετικά πολύτιμο. Αναλυτικά για τον Αντ. Στεφάνου βλ. Γρ. Σπανός, *Αντώνιος Π. Στεφάνου. Η ζωή και το έργο του* (1994).

¹² Α. Στεφάνου, *Ερειθιανά, Νέα του Βροντάδου*, φ. 63 (29-8-1954), φ.75 (30-1-1955), φ.370 (2-1-1967), φ.463 (1-2-1974), φ.464 (16-2-1974).

¹³ Για τις αναφορές της Δασκαλόπετρας από τους περιηγητές βλ. Α. Στεφάνου ό.π., φ.51 (14-3-1954), φ.52 (25-3-1954), φ.53 (11-4-1954), φ.54 (25-4-1954), φ.56 (23-5-1954), φ.57 (6-6-1954), φ.58 (20-6-1954), φ.61 (1-8-1954), φ.62 (15-8-1954), φ.85 (12-6-1955).

¹⁴ ΑΔ 45, 1990, Χρονικά Β2, 394 και ΑΔ 51, 1996, Χρονικά Β2, 594.

με αναφορά στις επιγραφές και με καλές φωτογραφίες των γλυπτών, γίνεται και στο άρθρο της Μ. Γρηγοριάδου¹⁵, στο Λεύκωμα της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Χίου.

Οι αναφορές για **το Ιερό της Δασκαλόπετρας** (εικ. 7, 14) είναι πολυάριθμες στην αρχαιολογική βιβλιογραφία¹⁶. Το όνομα και η διαμόρφωση του βράχου, με το έξαρμα που προεξέχει σαν θρόνος, οδήγησαν την λαϊκή παράδοση να ταυτίσει την θέση με το «Σχολείο του Ομήρου». Το μυθικό στοιχείο, το οποίο απέπνεε η ταύτιση αυτή¹⁷, προσήλκυσε το ενδιαφέρον πολλών περιηγητών¹⁸, οι οποίοι επισκέφτηκαν το νησί στα Μεσαιωνικά και Νεώτερα χρόνια. Το 1739 ο R. Pococke τόσο εμπνεύστηκε από τον θρύλο, ώστε στην σχεδιαστική αποκατάσταση του χώρου, παρουσίασε τον Όμηρο καθιστό να περιβάλλεται από τις Μούσες¹⁹.

Πρώτος ο R. Chandler, το 1764, αναγνώρισε στην Δασκαλόπετρα υπαίθριο Ιερό της Κυβέλης²⁰. Εκατό περίπου χρόνια αργότερα, το 1858, ο A. Conze αποτύπωσε σχεδιαστικά τις διαβρωμένες παραστάσεις του μνημείου και διέκρινε στην κύρια όψη την παράσταση καθιστής γυναικείας μορφής· θεώρησε, μάλιστα, ότι το κυβικό έξαρμα στο πλάτωμα του βράχου αποτελεί βωμό ή διαμορφωμένο κάθισμα²¹, το οποίο προοριζόταν για την θεά, στον τύπο των ιερών θρόνων, οι οποίοι βρίσκονται λαξευμένοι στους βράχους της Φρυγίας²². Την ίδια υπόθεση για την μορφή του μνημείου, διατύπωσαν αργότερα οι F. Studniczka²³, Γ. Ζολώτας²⁴, D. Hunt²⁵, και πιο πρόσφατα η F. Naumann²⁶.

Αντιθέτως, οι O. Rubensohn και C. Watzinger το 1928 στο άρθρο τους για το Ιερό της Δασκαλόπετρας, υποστήριξαν ότι η διαβρωμένη κυβική προεξοχή ήταν διαμορφωμένη στον τύπο του ελληνικού ιωνικού ναΐσκου σε μεγέθυνση²⁷. Με αυτήν την μορφή ανασυνέθεσε

¹⁵ Γρηγοριάδου 2000, 130-133.

¹⁶ Conze 1859, 155-156, πίν.1-2. Studniczka 1888, 163. Reinach 1889, 556. S. Reinach, *RA* 1889, II, 117. Ζολώτας 1921, 332-336. Rubensohn – Watzinger 1928, 109-116. Boardman 1959, 193-196, εικ. 6, πίν. 34. Hunt 1940-45, 33-35. Tsagarakis 1976, 324-333. Yalouris 1976, VI, 10. Kaletsch 1980, 223-235, πίν. 45-47. Vermaseren 1982, 180-181, αρ.561, εικ.20. Naumann 1983, 150-152, 309 αρ.119 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Graf 1985, 107-115. Simon 1997, 749 αρ. 9. Αρχοντίδου 2000, 109-113. Βικέλα 2001, 59-60, εικ. 11. Μερούσης 2002, 193-195 και τελευταία Χαγορari-Gleissner 2008, 99.

¹⁷ Την άμεση σχέση της Δασκαλόπετρας με τον Όμηρο επιχειρεί να στηρίξει ο Tsagarakis (Tsagarakis 1976, 324-333). Ο μελετητής συσχετίζει τις μαρτυρίες για την λατρεία του Ομήρου στην Χίο με την αρχαία παράδοση της απαγγελίας των ομηρικών επών σε Ιερά και καταλήγει να ταυτίσει την Δασκαλόπετρα με χώρο λατρείας του ποιητή.

¹⁸ Για την Δασκαλόπετρα στους περιηγητές βλ. Φ. Αργέντης – Σ. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοῖς γεωγράφοις και περιηγηταῖς ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ εἰκοστού αἰῶνος* (1946), 163, 179, 202, 215, 272, 299, 308, 509, 787, 897, 1192, 1784. Επίσης βλ. παραπ. σημ. 13.

¹⁹ Cf. R. Pococke, *A Description of the East and some other countries* II (1745), 5, πίν.37.

²⁰ R. Chandler, *Travels in Asia Minor* (1764), 53.

²¹ Conze 1859, 155-156, πίν.1-2.

²² Για τους *φρυγικούς θρόνους* ή *βωμούς* βλ. παρακ. σ. 55 σημ. 239.

²³ Studniczka 1888, 163.

²⁴ Ζολώτας 1921, 336.

²⁵ Hunt 1940-1945, 33-35.

²⁶ Naumann 1983, 150-152, 309 αρ.119.

²⁷ Rubensohn – Watzinger 1928, 109-116.

σχεδιαστικά το μνημείο ο J. Boardman στην μελέτη του για την χιακή αρχιτεκτονική²⁸. Στην αναπαράσταση, την οποία προτείνει (εικ. 15), απεικονίζεται μία γυναικεία μορφή καθιστή σε θρανίο, στην πρόσοψη ναΐσκου με δίρριχτη στέγη και λεοντοπόδαρα στις παραστάδες.

Το 1980 ο Η. Kaletsch αναδημοσίευσε την σχεδιαστική αποκατάσταση του Boardman με αναλυτικό σχολιασμό και με την παλαιότερη βιβλιογραφία²⁹. Τελευταία, το Ιερό αναφέρεται στην μονογραφία της Χαγοραρί–Gleissner, όπου απαριθμείται στον κατάλογο των λαξευμένων σε βράχο Ιερών της Κυβέλης³⁰.

Ο Fr. Graf το 1985 στην μελέτη του για την λατρευτική παράδοση των περιοχών της βόρειας Ιωνίας, εξετάζει τις υλικές μαρτυρίες για την λατρεία της Κυβέλης από την Χίο³¹ και μαζί τις επιγραφικές πηγές³², εκ των οποίων ορισμένες ήταν γνωστές ήδη από το 1908³³. Συγκεντρωμένες οι σχετικές με την λατρεία της θεάς επιγραφές παρουσιάστηκαν και στην μελέτη του W.G. Forrest, όπου εξετάζεται το σύνολο των επιγραφών από την νότια και ανατολική Χίο³⁴. Τελευταία αναφορά γίνεται στην μονογραφία της Μ. Χαγοραρί–Gleissner³⁵

Λέσβος

Τα γλυπτά με παράσταση Κυβέλης του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης και της Αρχαιολογικής Συλλογής Ερεσσού, τα περισσότερα παλαιά αποκτήματα, είναι στην πλειονότητά τους αδημοσίευτα³⁶ ή περιλαμβάνονται με λακωνικές αναφορές σε ποικίλες επιστημονικές εργασίες.

Σύντομη αναφορά γίνεται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* για το **αγαλμάτιο 13** και τον **ναΐσκο 4**, τα οποία εντοπίστηκαν σε επιφανειακές έρευνες της Εφορείας³⁷.

Στην έκθεση των αποτελεσμάτων σωστικής ανασκαφικής έρευνας, η οποία διενεργήθηκε σε οικόπεδο στην πόλη της Μυτιλήνης στις αρχές της δεκαετίας του '70, το **αγαλμάτιο 8** αναφέρεται ως ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα, ενώ ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τα κατάλοιπα αρχαϊκού κτιρίου, πιθανώς *αψιδωτού*, για το οποίο η ανασκαφέας Δ. Χατζή αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της ταύτισής του με Ιερό (εικ. 12-13)³⁸. Το 1985 ο Α. Mazarakis –

²⁸ Boardman 1959, 193-196, εικ. 6, πίν. 34.

²⁹ Kaletsch 1980, 223-235, πίν. 45-47.

³⁰ Χαγοραρί–Gleissner 2008, 99 αρ.1.

³¹ Graf 1985, 107-115.

³² Βλ. στον περιγραφικό κατάλογο τις επιγραφές 1-5.

³³ Ζολώτας 1908, 163 – 184, 225-226 αρ. ΛΑ', 256 αρ. ΡΙΗ.

³⁴ Forrest 1963, 59-62.

³⁵ Χαγοραρί–Gleissner 2008, 130.

³⁶ Πρόκειται για τα γλυπτά του καταλόγου 5, 14, 15, 19 και 20.

³⁷ ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, 462 και ΑΔ 42, 1987, Χρονικά Β2, 482, πίν. 290β.

³⁸ Χατζή 1973, 515-517, σχ.10, πίν. 483-486.

Ainian διατύπωσε αμφιβολίες σχετικά με τον λατρευτικό χαρακτήρα του οικοδομήματος³⁹, ωστόσο, ο N. Spencer λίγα χρόνια αργότερα, το 1993 και 1995, παρουσίασε το κτίριο ως Ιερό της Κυβέλης⁴⁰, με σύντομη αναφορά στα γλυπτά 8 και 4. Για το αρχαϊκό οικοδόμημα κάνει λόγο τελευταία η M. Xagorari-Gleissner, η οποία το συμπεριέλαβε στον κατάλογο των κτιρίων με αβέβαιη ερμηνεία⁴¹.

Το **ανάγλυφο 24** αναφέρεται πρώτη φορά το 1865 από τον A. Conze ως έκθεμα της τότε Αρχαιολογικής Συλλογής στο Γυμνάσιο της Μυτιλήνης⁴². Το 1917 η E. Shields αναφέρει το γλυπτό στην μελέτη της για τις λατρείες της Λέσβου⁴³. Το 1929 απεικονίστηκε στον ενδέκατο τόμο της σειράς των P. Arndt – G. Lippold⁴⁴, το 1982 και 1987 συμπεριελήφθη στους τόμους I και II του Vermaseren⁴⁵, και τελευταία στον κατάλογο της μελέτης της F. Naumann, η οποία το κατατάσσει σε παραλλαγή του τύπου των εφesiaκών αναγλύφων⁴⁶.

Σε άρθρο της E. Μητροπούλου για ένα ανάγλυφο Κυβέλης από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης, **το ανάγλυφο 25**, γνωστό από το 1880, απαριθμείται στις παραστάσεις της καθιστής θεάς με λατρευτές⁴⁷.

Ο **ενεπίγραφος κιονίσκος 7** από την Ερεσσό, γνωστός ήδη από το 1902⁴⁸, παρουσιάστηκε τελευταία στον δεύτερο τόμο της σειράς του Vermaseren⁴⁹. Πρόκειται για ιερό νόμο, όπου γίνεται αναφορά στους *Γάλλους*, τους ευνούχους ιερείς της Κυβέλης.

Ενδείξεις για την λατρεία της Κυβέλης στην Μυτιλήνη προσφέρει και η **κέραμος 6** με την επιγραφή «ΜΑΤΡΟΟΝ» στην κάθετη στενή πλευρά της. Αποκαλύφθηκε το 1987 στο Ιερό της Δήμητρος και της Κόρης, το οποίο ανέσκαψε η Καναδική Αρχαιολογική Σχολή, και πρωτοπαρουσιάστηκε με φωτογραφία στην έκθεση του 1988 στο *Echos du monde classique / Classical Views*⁵⁰.

Δύο ναϊσκόμορφα λαξεύματα σε φυσικούς βραχισμούς της δυτικής λεσβιακής υπαίθρου παρουσιάζονται εκτενώς σε άρθρο του Λέσβιου στην καταγωγή ιατρού B.

³⁹ Mazarakis – Ainian 1985, 28-29, εικ. 12.

⁴⁰ Spencer 1993, 80-81, εικ. 2,4. Spencer 1995 β, 296-299.

⁴¹ Xagorari-Gleissner 2008, 134 αρ. 43.

⁴² Conze 1865, 10-11. Μαζί αναφέρεται και ένα δεύτερο ανάγλυφο Κυβέλης, το οποίο από τότε είχε μεταφερθεί στο Βρετανικό Μουσείο. Σχετικά βλ. A.H. Smith, *Catalogue of the Sculpture in the British Museum* III (1904), 235 αρ. 2170 και Vermaseren 1982, 178, αρ. 555.

⁴³ Shields 1917, 56.

⁴⁴ Arndt - Lippold 1929, 49, αρ. 319· ως τόπος προέλευσης του γλυπτού αναφέρεται η Σμύρνη.

⁴⁵ Vermaseren 1982, 178 αρ. 554. Vermaseren 1987, 172 αρ. 573, όπου το ανάγλυφο σημειώνεται ως προερχόμενο από την Σμύρνη, ενώ στο Corpus του 1982 καταγράφεται ως λεσβιακό.

⁴⁶ Naumann 1983, 354 αρ. 521.

⁴⁷ Μητροπούλου 1982-83, 243 αρ.3.

⁴⁸ Paton 1902, 291-292. Kretschmer 1902, 139-146 με φωτογραφία.

⁴⁹ Vermaseren 1982, 177-178, αρ. 553.

⁵⁰ Williams 1988, 136-138, πίν. 2 και Williams 1989, 176-177.

Κουμαρέλα⁵¹, ο οποίος εξαιτίας της διαμόρφωσής τους τα συσχετίζει πειστικά με την λατρεία της Κυβέλης.

Λήμνος

Αδημοσίευτα είναι τα **αγαλμάτια 9 και 10** του Αρχαιολογικού Μουσείου της Λήμνου, τα μοναδικά έως σήμερα γλυπτά με παράσταση της θεάς από το νησί.

Συστηματικές είναι οι δημοσιεύσεις της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στα *ASAtene* για το Ιερό της Μεγάλης Θεάς στην Ηφαιστία⁵² (εικ. 16), και τα πολυάριθμα ευρήματά του, κυρίως ειδώλια γυναικείων μορφών, σειρήνων και σφιγγών⁵³. Για την υπόσταση και τις ιδιότητες της Μεγάλης λημνιακής θεάς σημαντικές είναι οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις, τις οποίες επιχειρεί στα επιστημονικά του άρθρα ο L. Beschi⁵⁴.

⁵¹ Κουμαρέλας 2007, 21-32.

⁵² Di Vita 1979-80, 442-446, εικ.1-4, 486-491, εικ 72-78. Di Vita 1984, 201- 209, εικ. 1-6. Messineo 1988-89, 379-425, εικ.1-70. Beschi 1995-2000, 155-158, σχ.1. Benvenuti 2000, 35-38. Messineo 2001, 80-89. Beschi 2005 β.

⁵³ Beschi 2005 α, 95-219. Beschi 2006, 268-316.

⁵⁴ Beschi 1992, 131-137. Beschi 1995-2000, 151-179.

II. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η Λήμνος, η Λέσβος και η Χίος είναι μεγάλα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, τα οποία γειτονεύουν με τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας (εικ. 1).

Ευνοημένα από την γεωγραφική τους θέση, σε θαλάσσιους δρόμους που ενώνουν το Αιγαίο με τον Ελλήσποντο και την Ανατολή με την Δύση, τα νησιά κατοικήθηκαν νωρίς⁵⁵ και ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού είχαν οικισμούς με αστικά χαρακτηριστικά (εικ. 2). Η Πολιόχνη⁵⁶, η Μύρινα⁵⁷ και το Κουκοκονήσι⁵⁸ στην Λήμνο, η Θερμή στην Λέσβο⁵⁹ και ο Εμποριός στην Χίο⁶⁰ αποτέλεσαν τυπικούς παραθαλάσσιους οικισμούς της εποχής, οι οποίοι με την Τροία και άλλες θέσεις της δυτικής Μικράς Ασίας διαμόρφωσαν τον λεγόμενο τρωαδικό πολιτισμό.

Στους οικισμούς αυτούς, καθώς και σε άλλες θέσεις λιγότερο ερευνημένες, η ζωή συνεχίστηκε με φθίνοντα ρυθμό έως τους Μυκηναϊκούς χρόνους⁶¹. Στο τέλος της Εποχής του Χαλκού, η κάθοδος των Δωριέων και η κατάρρευση των μυκηναϊκών κέντρων προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στον χώρο του Αιγαίου και μεταναστευτικό ρεύμα από την ηπειρωτική Ελλάδα προς τα μικρασιατικά παράλια και τα νησιά.

⁵⁵ Η πρώτη ανθρώπινη παρουσία μαρτυρείται ήδη από την 6^η χιλιετία π.Χ.. Στην Λέσβο στο σπήλαιο του Αγίου Βαρθολομαίου και στην Χίο στο σπήλαιο στο Άγιο Γάλας έχει βρεθεί κεραμική της Τελικής Νεολιθικής Εποχής. - Για το σπήλαιο του Αγίου Βαρθολομαίου βλ. Κοντής 1973, 7. Αρχοντίδου – Αχειλαρά 1999, 13. – Για το Άγιο Γάλας βλ. M. Hood, Prehistoric Emporio and Ayio Gala, *BSA Suppl.* vol. 15, 1981, τόμ. Α' και *Suppl.* vol. 16, 1982, τόμ. Β'. Μερούσης 2002, 68-71 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁵⁶ L. Bernabò Brea, *Poliochni, Città preistorica nell' isola di Lemnos*, I (1964), II (1976). A. Benvenuti, Πολιόχνη. Εξήντα χρόνια ανασκαφικής έρευνας, *Αρχαιολογία* 50, Μάρτιος 1994, 10-18

⁵⁷ Α. Αρχοντίδου (επ. έκδ.), *Η Μύρινα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού*, ΥΠΠΟ, Κ'ΕΠΚΑ, Λήμνος 2004, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁸ Χ. Μπουλώτης, Κουκοκονήσι: Τέσσερα χρόνια ανασκαφικής έρευνας, στο: *Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, Scuola Archaeologica Italiana di Atene – Πανεπιστήμιο Αθηνών (1997), 230-269, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁹ W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, 1936. – Για λιγότερο ερευνημένες θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Λέσβο βλ. Spencer 1995 β, 273 σημ. 21 (με πλήρη βιβλιογραφία).

⁶⁰ Hood ό.π. σημ. 55. Βλ. επίσης Μερούσης 2002, 72-81.

⁶¹ Λείψανα μυκηναϊκών χρόνων έχουν αποκαλυφθεί στην Πολιόχνη και το Κουκοκονήσι (Bernabò Brea ό.π. σημ. 56. Μπουλώτης ό.π. σημ. 58, 266-267), στην Θερμή (Lamb ό.π. σημ. 59. Bayne 2000, 94-101), στην Άντισσα (Lamb 1930/31, 167-171. Bayne 2000, 101-109), στην περιοχή Χαλατσές Περάματος Γέρας Λέσβου (Spencer 1995 α, 13-14. αρ.54, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. *ΑΔ* 51, 1996, Χρονικά Β2, 600· *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β2, 907-908· *ΑΔ* 54, 1999, Χρονικά Β2, 759-761. Bayne 2000, ό.π.), στα Μάκαρα (*ΑΔ* 17, 1961/62, Χρονικά, 265. Αξιώτης 1992, 530-531, πίν. 62-62α) και στον Εμποριό (Hood, ό.π. σημ. 55. Βλ. επίσης S. Hood, Mycenaean in Chios, *Chios*, 169-180. Bayne 2000, 110-113). - Εκτεταμένος μυκηναϊκός οικισμός και νεκροταφείο με λείψανα πρωιμότερης κατοίκησης, έχουν αποκαλυφθεί στην θέση Αρχοντίκι στα Ψαρά (Μερούσης 2002, 82-87. Α. Αρχοντίδου, Ψαρά, στο: Α. Βλαχόπουλος (επ. έκδ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, 2006, με πλήρη βιβλιογραφία). – Γενικά για την δυτική Μικρά Ασία και το Αιγαίο από τους προϊστορικούς χρόνους έως την εποχή του Α' αποικισμού βλ. W.D. Niemeier, Westkleinasien und Ägäis von den Anfängen bis zur Ionischen Wanderung: Topographie, Geschichte und Beziehungen nach dem archäologischen Befund und den hethitischen Quellen, στο *Panionion – Symposium Güzelçamli*, 26. September – 1. Oktober 1999: J. Cobet – V. v. Graeve – W.D. Niemeier – K. Zimmermann, *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, Milesische Forschungen* 5 (2007), 37-96.

Ο Στράβων παραδίδει ότι η *αιολική αποικία* άρχισε τέσσερις γενεές παλαιότερα από την ιωνική⁶². Οι Αιολείς, οι οποίοι μετανάστευσαν στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου, εγκαταστάθηκαν στην Λέσβο και στο βόρειο τμήμα της μικρασιατικής στεριάς, από τον Ελλήσποντο έως την Σμύρνη⁶³. Η Λέσβος αποικίστηκε πιθανώς στους τελευταίους αιώνες της 2^{ης} προχριστιανικής χιλιετίας⁶⁴, γεγονός το οποίο συνδέεται με την ίδρυση των λεσβιακών πόλεων⁶⁵. Η αρχαία παράδοση, η οποία συσχετίζει την καταγωγή των Αιολέων, και ιδιαίτερα των Λεσβίων, με τους Βοιωτούς και τους Θεσσαλούς⁶⁶, τεκμηριώνεται από την διάλεκτο⁶⁷ και τα θρησκευολογικά δεδομένα⁶⁸.

Την μετακίνηση των αιολικών φύλων προς τα ανατολικά ακολούθησαν οι Ίωνες της Αττικής και της Εύβοιας⁶⁹. Με βάση ανεσκαμμένες θέσεις στην Μ. Ασία και τα νησιά του Αιγαίου, ο ιωνικός αποικισμός τοποθετείται στους χρόνους από το 1050 μέχρι το 950 π.Χ.⁷⁰. Στην Χίο, την οποία αρχικά είχαν εποικήσει οι Αιολείς, εγκαταστάθηκαν Ίωνες, που διείσδυσαν στην Αιολίδα και τελικά επικράτησαν σε ολόκληρη την περιοχή μεταξύ των κόλπων της Σμύρνης και της Ιασού, έως την Ικαρία⁷¹.

Στην Λήμνο από τον 8ο αιώνα έως την κατάληψη του νησιού από τον Μιλτιάδη το 500 π.Χ., βρίσκονται εγκατεστημένοι οι Τυρρηνοί, η προέλευση των οποίων έως σήμερα παραμένει απροσδιόριστη⁷². Οι Τυρρηνοί φαίνεται ότι έφθασαν στην Λήμνο και στις κοντινές της περιοχές

⁶² Στράβων 13.1,3.

⁶³ Bayne 2000, 133-135, με παράθεση όλων των αρχαίων μαρτυριών. Hertel 2007, 97-99. - Για την «αιολική αποικία» στην Λέσβο βλ. J. Bérard, *La migration éolienne*, RA 1959, 22-28. Κοντής 1977, 106-107. Spencer 1995 β, 275-276. Αρχοντίδου – Αχειλαρά 1999, 20-23. Βλ. επίσης M. Cultraro, *The Northern Aegean in the early Iron Age: an Assessment of the Present Picture*, στο: N. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επ. έκδ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου»*, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002 (Αθήνα 2004), 215-226.

⁶⁴ Σύμφωνα με τον Ψευδο-Ηρόδοτο (*Βίος Ομήρου*, 542), η Λέσβος «ώκισθη κατά πόλεις, πρότερον εοῦσα ἄπολις» εκατόν τριάντα χρόνια μετά από την εκστρατεία της Τροίας (1140 π.Χ.).

⁶⁵ Για τις αρχαιολογικές μαρτυρίες των πρώιμων ιστορικών χρόνων στην Λέσβο βλ. Spencer 1993, 32-58. Βλ. επίσης Cultraro ό.π. σημ. 63.

⁶⁶ Ο Στράβων (9.2.5) συσχετίζει την καταγωγή των Λεσβίων με τα αιολόφωνα στοιχεία της Θεσσαλίας, τους κατοίκους της οποίας θεωρεί συγγενείς των Βοιωτών. Την βοιωτική προέλευση των Αιολέων παραδίδει και ο Θουκυδίδης (Z, 57).

⁶⁷ Spencer 1995 β, 275, σημ. 31 (με πλήρη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης Hertel 2007, 98, σημ. 3 και 4.

⁶⁸ Shields 1917, ix-x.

⁶⁹ Για τον ιωνικό αποικισμό βλ. M. Σακελλαρίου, *La Migration Grecque en Ionie*, 1958. J. Cook, *The Greeks in Ionia and the East* (1962). G. Huxley, *The Early Ionians* (London 1966).

⁷⁰ Οι Ίωνες της μικρασιατικής παραλίας και των νησιών μιλούσαν συγγενικά γλωσσικά ιδιώματα, στοιχείο το οποίο δηλώνει πιθανώς ότι ο ιωνικός αποικισμός πραγματοποιήθηκε σε μικρό χρονικό διάστημα. Οι αρχαίοι συγγραφείς παραδίδουν ότι συντελέστηκε από ένα και μόνο κύμα αποίκων: Ηρόδοτος I,146. Θουκυδίδης I,12,4. Πausanias VII, 2,1.

⁷¹ Σαρκάκης 1998, 37-38.

⁷² Η καταγωγή και η γλώσσα των Τυρρηνών της Λήμνου παραμένουν θέματα ανοιχτά στην έρευνα. Η γνωστή ενεπίγραφη στήλη, η οποία βρέθηκε στα Καμίνια της Λήμνου το 1884, εικονίζει πολεμιστή που κρατεί δόρυ και χρονολογείται στο β' ήμ. του 6^{ου} αι. π.Χ., συνηγορεί για το όνομα «Τυρρηνοί» όπως μας παραδίδεται από τις πηγές: η επιγραφή είναι χαραγμένη με ελληνικούς χαρακτήρες, αποδίδει ωστόσο μη

στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο⁷³. Η υπόθεση της καταγωγής τους από Τυρρηνούς πειρατές της Δύσης⁷⁴, οι οποίοι μετανάστευσαν στο βόρειο Αιγαίο, έρχεται σε αντίθεση με τα αρχαιολογικά δεδομένα αυτής της περιόδου από το νησί, τα οποία υποδεικνύουν την ανατολική προέλευση των Τυρρηνών⁷⁵.

Λέσβος

Στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους ιδρύονται στην Λέσβο έξη πόλεις–κράτη: η Μυτιλήνη, η Μήθυμνα, η Άντισσα, η Ερεσσός, η Πύρρα και η Αρίσβη⁷⁶ (εικ. 2). Ωστόσο, προς το τέλος του 8ου αι. π.Χ. η Μήθυμνα υποτάσσει την Αρίσβη και τα εδάφη της επικρατείας της, με αποτέλεσμα να μοιράζονται την Λέσβο πέντε πόλεις⁷⁷.

Κατά την διάρκεια του 8ου αιώνα σημειώνεται η πρώτη εγκατάσταση Λεσβίων στην Μικρά Ασία με την ίδρυση αποικιών στην μυτιληναϊκή περαία, την απέναντι από την ανατολική πλευρά της Λέσβου παραλιακή ζώνη του Αδραμυττηνού κόλπου (εικ. 3)⁷⁸. Η περιοχή αυτή, την οποίαν ονόμαζαν *χώραν Λεσβίαν* και την θεωρούσαν *Μυτιληναίων αίγιαλόν*⁷⁹, συνδέθηκε στενά με το νησί και ιδιαίτερα με την πόλη της Μυτιλήνης.

Η κυριαρχία στον Αδραμυττηνό κόλπο βοήθησε τους Λεσβίους να επεκτείνουν την δράση τους βορειότερα, στην τρωική χερσόνησο, όπου ίδρυσαν πολυάριθμες αποικίες, τις

ελληνική γλώσσα, η οποία παρουσιάζει γλωσσικές αναλογίες με την Ετρουσκική. Σύμφωνα, ωστόσο, με τον L. Beschi, τα αρχαιολογικά ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από την Λήμνο ακολουθούν την παράδοση της ελληνικής τέχνης και του βορειοανατολικού Αιγαίου. Βλ. Beschi 1995-2000, 152-155. Επίσης βλ. Fredrich 1906, 77-86. – Για την στήλη των Καμινίων βλ. IG XII 8, αρ.1, 7-8 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). J. Heurgon, A propos de l' Inscriptio "tyrrhénienne" de Lemnos, CRAI 1980, 578-600. Beschi 1995-2000, 153, σημ. 7 με πλήρη βιβλιογραφία. C. De Simone – G.F. Chiai, L' iscrizione del guerriero di Kaminiia (Lemnos). Revisione epigrafica e tipologica dell' oggetto, SMEA 43, 2001, 39-65. Beschi 2006, 267-268.

⁷³ Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (IV, 145), όταν οι Τυρρηνοί έφθασαν στην Λήμνο, εξεδίωξαν τους Μινύες, απογόνους των Αργοναυτών, οι οποίοι κατέφυγαν στην Σπάρτη και στην συνέχεια έλαβαν μέρος, με τους Σπαρτιάτες, στην ίδρυση της Θήρας, τον 9ο ή 8ο αι. π.Χ.

⁷⁴ M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques* (1985), 610 κ.ε. C. De Simone, *I Tirreni a Lemnos* (1996), 90 κ.ε.

⁷⁵ Beschi 1995-2000, 178.

⁷⁶ Κοντής 1977, 126-127.

⁷⁷ Ηρόδοτος I, 151: «**αί τάς νήσους ἔχουσαι πέντε μὲν πόλεις τὴν Λέσβον νέμονται, τὴν γὰρ ἕκτην ἐν τῇ Λέσβῳ οἰκομένην Ἀρίσβαν ἠνδραπόδισαν Μήθυμναῖοι, ἔόντες ὁμαίμους**». - Την κατάληψη της Αρίσβης στην στροφή του 8ου προς τον 7ο αι. π.Χ. ή στο πρώτο ήμισυ του 7ου αιώνα τοποθετεί ο Κοντής, ο οποίος συσχετίζει την ανάγκη επέκτασης της Μήθυμνας στην λεσβιακή ενδοχώρα με την αποικιακή δράση της πόλεως της Μυτιλήνης στα απέναντι δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Την υπόθεση αυτή στηρίζει στην πρωιμότητα της λεσβίας οικοδομής του τείχους της Αρίσβης, με τα μεγάλα χάσματα στους αρμούς και το γέμισμα τους από μικρούς λίθους και χώμα (Κοντής 1977, 268-269,289). - Για το τείχος της Αρίσβης βλ. επίσης Spencer 1993, 135 – 138, 140, εικ. 3.27.

⁷⁸ Κοντής 1973, 25. Αρχοντίδου – Αχειλαρά 1999, 21.

⁷⁹ Στράβων 13.1.49 και 13.2.1. Θεόφραστος στον *Αθήναιο*, 2. 62b (fr. 167). IG XII, Suppl. 65, στ. 73. Κοντής 1977, 58-59.

λεγόμενες *ακταιές πόλεις* (εικ.3)⁸⁰, με σημαντικότερες την Σηστό, την Μάδυτο και το Σίγειον⁸¹. Η Μήθυμνα ίδρυσε την Άσσο στην απέναντί της τρωική ακτή⁸², και την ίδια περίπου περίοδο η Μυτιλήνη με την Σάμο, την Χίο και την Μίλητο συμμετείχε στην ίδρυση της Ναυκράτιδος⁸³.

Οι πληροφορίες για την πολιτική ζωή των Λεσβίων στα τέλη του 7ου – αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. αντλούνται κυρίως από το έργο του λυρικού ποιητή Αλκαίου⁸⁴. Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από τις συνεχείς διαμάχες των ευγενών για την κατάκτηση της εξουσίας, έως το 590 π.Χ., όταν την εξουσία αναλαμβάνει ο Πιπτακός⁸⁵.

Αρχαιολογικά η περίοδος των αρχαϊκών χρόνων τεκμηριώνεται σε όλη σχεδόν την επικράτεια της Λέσβου: οι ναοί της Κλοπεδής με τα περίφημα αιολικά κιονόκρανα⁸⁶, τα τεφρά λεσβιακά αγγεία, γνωστά ως *bucchero*⁸⁷, και τα πολυάριθμα δείγματα λεσβίας οικοδομής⁸⁸ πιστοποιούν την ακμή του νησιού σε αυτήν την περίοδο. Κατάλοιπα αρχαϊκού λατρευτικού

⁸⁰ Θουκυδίδης, Δ, 52.3. Κοντής 1977, 76-100

⁸¹ Στράβων 13, 599.

⁸² Στράβων 13.1.51 και 13. 2.2.

⁸³ Ηρόδοτος II, 178. - Η Μυτιλήνη ήταν η μόνη αιολική πόλη, η οποία συμμετείχε στην ίδρυση του Ελληνίου. Για την Ναύκρατη βλ. Boardman 1988, 118-133.

⁸⁴ Κοντής 1973, 28-34. Α. Σκιαδάς, *Αρχαϊκός Λυρισμός* (1981), 227-277. Spencer 1993, 261-264.

⁸⁵ Αναλυτικά για τα γεγονότα εκείνης της περιόδου βλ. Κοντής 1977, 146-154. - Για τον Πιπτακό βλ. Spencer 1993, 264-269.

⁸⁶ Για την Κλοπεδή βλ. Δ. Ευαγγελίδης, *ΑΔ* 9, 1922-25 (Παράρτημα), 41-44. Δ. Ευαγγελίδης, *ΠΑΕ* 1928, 126-137. Σ. Χαριτωνίδης, *ΑΔ* 18, 1963, Χρονικά, 269-270. Κοντής 1973, 45-52. Κοντής 1977, 267, 295-299, 415-416. Betancourt 1977, 82-83. Αζιώτης 1992, 343-344. *ΑΔ* 48, 1993, Χρονικά, 420. Spencer 1993, 143, 221 αρ.80 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία) – Στον αρχαιολογικό χώρο της Κλοπεδής εκτελούνται από το 2010 εργασίες ανάδειξης στα πλαίσια του ΕΣΠΑ. Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως σημαντικά ευρήματα για την ιστορία του αιολικού Ιερού και της Λέσβου γενικά. Σύμφωνα με τα πρόσφατα δεδομένα η ίδρυση του Ιερού ανάγεται στους πρώτους γεωμετρικούς χρόνους και πιθανώς συμπίπτει με την άφιξη των πρώτων αποίκων στο νησί. Σχετικά βλ. Ο. Φιλανιώτου, Κ. Ρούγγου, Ν. Δουλουμπέκης, Γ. Κοσσυφίδου, Εργασίες ανάδειξης στο Ιερό της Κλοπεδής: αρχαιολογική προσέγγιση, στο: *Διακρατικό επιστημονικό Συνεδρίο: Διαχείριση και Ανάδειξη των Μνημείων Πολιτιστικής και Περιβαλλοντικής Κληρονομιάς Νήσων ΒΑ. Αιγαίου, Μεγάλης Ελλάδας, Βένετο και Πομπηίας*, Μυτιλήνη 6-7 Ιουλίου 2012 (υπό έκδοση).

⁸⁷ Lamb 1931/32, 51-56, εικ. 6-8, πίν. 20-22. W. Lamb, *Grey wares from Lesbos*, *JHS* 52, 1932, 1-12. Χαριτωνίδης 1966, 162-163, εικ. 2. Boardman 1967, 135-136, εικ. 84. Κοντής 1973, 14-15, πίν. 10-11. Β. Καλλιπολίτη, Η αρχαϊκή κεραμική της Λέσβου: ένα πρόβλημα, *Αιολικά Γράμματα* 21, Μάης – Ιούνης 1974, 199-206. Bayne 2000, 201-211. Hertel 2007, 107-110, 110-117, εικ. 8-9. Messineo 2001, 155-169.

⁸⁸ Ο όρος *λεσβία οικοδομία* απαντάται για πρώτη φορά στον Αριστοτέλη, *Ήθικα Νικομάχεια* V, 1137b. 30: *...ὡσπερ και τῆς Λεσβίας οικοδομίας ὁ μολίβδιος κανὼν ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ λίθου μετακινεῖται καὶ οὐ μένει ὁ κανὼν καὶ τὸ ψῆφισμα πρὸς τὰ πράγματα*». – Λείψανα λεσβίας οικοδόμησης σώζονται σε όλη σχεδόν την επικράτεια της Λέσβου. Πρόκειται για σύστημα εξωτερικής κατά κανόνα τοιχοποιίας, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ευρέως σε όλη την διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων (Spencer 1993, 149-151. Schaus – Spencer 1994, 415, σημ.17), αλλά και αργότερα, και απαντάται στους πύργους και τα οχυρά της λεσβιακής υπαίθρου (βλ. παρακ. σ. 117, σημ. 619), στα τείχη των πόλεων, αλλά και σε σημαντικά οικοδομήματα, όπως στο αψιδωτό κτίριο της Άντισσας (βλ. παρακ. σ. 115, σημ. 606) και το *αψιδωτό* αρχαϊκό κτίριο στην Μυτιλήνη, το οποίο ταυτίζεται με Ιερό Κυβέλης (βλ. παρακ. σ. 113-115) - Για την λέσβια δόμηση και τα σωζόμενα κατάλοιπά της στην Λέσβο βλ. Spencer 1993, 85-151 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Spencer 1995 α, 53-64, εικ. 16-32. H.J. Mason, "Lesbia Oikodomia". Aristotle, masonry and the cities of Lesbos, *Mouseion* III, Vol. I (2001), 31-53.

κτιρίου αποκαλύφθηκαν πρόσφατα και στο Ιερό του Μέσσου⁸⁹, όπου τον 4ο αιώνα ιδρύθηκε ιωνικός ψευδοδίπτερος ναός⁹⁰.

Το 564 π.Χ. με την διάλυση του λυδικού κράτους από τον Κύρο ενισχύεται η επέκταση των Περσών έως τις ακτές της Μ. Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου. Οι Λέσβιοι ακολούθησαν καταρχήν την πολιτική των κατακτητών τους, λόγω των συμφερόντων τους στις μικρασιατικές ακτές⁹¹, έως τους χρόνους της ιωνικής εξέγερσης (500/499)⁹². Στην ναυμαχία της Λάδης οι Λέσβιοι συμμετείχαν με εβδομήντα πλοία, εγκατέλειψαν όμως νωρίς τον αγώνα μαζί με τους Σάμιους.

Μετά την νικηφόρο για τους Έλληνες ναυμαχία της Μυκάλης (479 π.Χ.), οι λεσβιακές πόλεις πήραν μέρος στην πρώτη Δηλιακή Συμμαχία (478 π.Χ.) με την υποχρέωση να παρέχουν πλοία⁹³.

Η δυσaréσκεια από την σταδιακή μετατροπή της Αθηναϊκής Συμμαχίας σε ηγεμονία, ο εγκλωβισμός της άρχουσας ολιγαρχικής τάξης της Μυτιλήνης στην αθηναϊκή πολιτική, το κλίμα που είχαν διαμορφώσει στο Αιγαίο οι αποστασίες άλλων πόλεων – συμμάχων, και η ισχυρή ναυτική δύναμη της Λέσβου, σε συνδυασμό με την εγγύτητά της στα στενά του Ελλησπόντου, ήταν τα κύρια αίτια της αποστασίας των Μυτιληναίων το 428 π.Χ.⁹⁴ Η αποστασία εκδηλώθηκε στην Μυτιλήνη με τον συνοικισμό των λεσβιακών πόλεων, πλην της Μήθυμνας. Μετά την καταστολή της αποστασίας, οι Αθηναίοι εγκατέστησαν κληρούχους και οι Λέσβιοι έχασαν την κυριαρχία τους στις *ακταίες πόλεις* της μικρασιατικής παραλίας.

Στα επόμενα χρόνια οι δημοκρατικοί και οι ολιγαρχικοί μοιράζονταν την πολιτική εξουσία στην Λέσβο ανάλογα με το ποιοί κυριαρχούσαν στο νησί, οι Αθηναίοι ή οι Λακεδαιμόνιοι. Το 332 π.Χ. ο Μ. Αλέξανδρος ελευθέρωσε την Μυτιλήνη από την περσική τυραννία και από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. η ιστορία της Λέσβου είναι συνυφασμένη με τους αγώνες των Επιγόνων. Μετά την μάχη της Ιψού (301 π.Χ.) η Λέσβος δόθηκε στον Λυσίμαχο και ενσωματώθηκε στην θρακική επικράτεια. Από το 280 π.Χ. και σχεδόν για ολόκληρο τον 3ο

⁸⁹ Λ. Αχειλαρά, *Έν τῷ ἱρῷ τῷ ἐμ Μέσσω* (2004), 20.

⁹⁰ Το Ιερό ήταν αφιερωμένο στην λεσβιακή τριάδα: στον *Δία Ικέσιο*, την αιολική θεά «*πάντων γενέθλαν*» και τον *Διόνυσο Ωμηστή* (Αλκαίος G1, στ. 1-2. Αθήναιος *Δειπνοσοφιστές* 12, 610α. L.A. Stella, *Gli Die di Lesbo in Alceo fr. 129 LP, La Parola del passato XI* (1956), 321-334, η οποία υποστηρίζει ότι η αιολική θεά πιθανώς να είναι η Ήρα, ενώ δεν αποκλείει και το ενδεχόμενο να πρόκειται για Αφροδίτη. Επίσης βλ. Simon 1997, 744 και Αχειλαρά ό.π. σημ. 89, 38-39).

⁹¹ Κοντής 1973, 62-63.

⁹² Ηρόδοτος V, 36-37.

⁹³ Ηρόδοτος IX, 106. Θουκυδίδης Γ. 10, 1.19. Πλούταρχος *Αριστείδης*, 23. - Διεξοδικά για τις σχέσεις Λεσβίων και Αθηναίων τον 5ο αιώνα βλ. T.J. Quinn, *Athens and Samos, Lesbos and Chios: 478-404 B.C.* (1981), 24-38.

⁹⁴ Θουκυδίδης, Γ, 15.1. *IG XII, Suppl.* 61 κ.ε. Για την αποστασία της Μυτιλήνης βλ. D. Gillys, *The Revolt at Mytilene, AJP* 92, 1971, 38-47.

αιώνα το νησί συνδέθηκε με τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου⁹⁵. Για την οικονομική ευημερία, την οποία γνώρισε το νησί σε αυτήν την περίοδο, μαρτυρούν οι πολυτελείς επαύλεις με τα ψηφιδωτά δάπεδα και τις τοιχογραφίες, τα οποία αποκαλύπτονται σε σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του *Συνοικισμού*, στους πρόποδες του λόφου του αρχαίου θεάτρου, στην δυτική πλευρά της πόλεως (εικ. 5)⁹⁶.

Στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. χρονολογούνται οι πρώτες επαφές με την Ρώμη. Στην περίοδο αυτή σημαντικός ήταν ο ρόλος της Ρόδου⁹⁷, η οποία ενίσχυσε την παρουσία της στο Αιγαίο με την σύναψη διαφόρων συνθηκών, όπως με το Κοινό των Λεσβίων στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Η παρουσία της Ρώμης στην περιοχή εδραιώθηκε, όταν ο Άτταλος Γ΄ κληροδότησε το βασίλειο της Περγάμου στον ρωμαϊκό λαό το 133 π.Χ. Η ίδρυση της ρωμαϊκής Επαρχίας της Ασίας συνέβαλε στην εγκατάσταση Ρωμαίων σε όλες τις κύριες πόλεις της Μικράς Ασίας και των νησιών του Αιγαίου⁹⁸. Η οικονομική όμως πολιτική της Ρώμης προκάλεσε βαθιά δυσαρέσκεια⁹⁹, η οποία εκδηλώθηκε το 88 π.Χ., όταν οι περισσότερες μικρασιατικές πόλεις τάχθηκαν στο πλευρό του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ΄. Οι Μυτιληναίοι προσχώρησαν στο αντιρωμαϊκό στρατόπεδο¹⁰⁰ με δυσμενείς επιπτώσεις μετά την κατάληψη και καταστροφή της πόλεως το 84 π.Χ. από τον Ρωμαίο στρατηγό Λούκουλλο. Η υπόθεση της Μυτιλήνης διευθετήθηκε ευνοϊκά από τον Πομπήιο το 66 π.Χ., μετά την μεσολάβηση του ιστορικού της Λέσβου Θεοφάνη. Οι Μυτιληναίοι τίμησαν τον Πομπήιο, ακόμα και όταν νικήθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα στον εμφύλιο πόλεμο. Οι δυσκολίες, οι οποίες προέκυψαν με την Ρώμη, ρυθμίστηκαν φιλικά το

⁹⁵ Για τις επιγραφικές μαρτυρίες σχετικά με την πτολεμαϊκή παρουσία στην Λέσβο βλ. Brun 1991, 99-109 και Labarre 1996, 53-60.

⁹⁶ Για την οικία Μενάνδρου βλ. Σ. Χαριτωνίδου, Ανασκαφάι Μυτιλήνης, *ΠΑΕ* 1961, 212-214, πίν. 169-171. *ΠΑΕ* 1962, 134-141. *ΠΑΕ* 1963, 158-159, πίν. 141. S. Charitonidis, L. Kahil et R. Ginouvès, *Les mosaïques de la maison de Meénandre a Mytilène* (1970). – Για άλλες ελληνιστικές και ρωμαϊκές οικίες της Μυτιλήνης βλ. *ΑΔ* 46, 1991, Χρονικά Β2, 363-364, πίν. 142. *ΑΔ* 51, 1996, Χρονικά Β2, 595, 597, πίν. 180-181. *ΑΔ* 52, 1997, Χρονικά Β2, 900. Αρχοντίδου – Αχειλαρά 1999, 106-117. - Για το αρχαίο θέατρο βλ. Conze 1865, 9. Koldewey 1890, 8-9. Δ. Ευαγγελίδης, *ΑΔ* 11, 1927/28, Παράρτημα, 14-17, εικ. 1-7. Δ. Ευαγγελίδης, *ΠΑΕ* 1958, 230-232, πίν. 172- 175. Του ιδ., *Έργον* 1958, 169-172, εικ. 178. Κοντής 1973, 85-87, 262 σημ. 84, εικ. 47. Κοντής 1977, 223-224, σχ. 41. Τελευταία βλ. F. Sear, *Roman Theaters, An Architectural Study*, Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford 2006, 57-58, 341-342, σχ. 25, 339.

⁹⁷ Labarre 1996, 69-74. Sartre 2004, 347.

⁹⁸ A.N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East 168 BC to AD 1* (1984), 80-92. Sartre 2004, 437-438.

⁹⁹ Για την οργάνωση και εκμετάλλευση της επαρχίας της Ασίας από τους Ρωμαίους πριν από τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο βλ. Sherwin-White ό.π. σημ. 97, 236-239. Sartre 2004, 363-367.

¹⁰⁰ *IG* XII, Suppl. 71 κ.ε. Labarre 1996, 91. Α. Καλδέλλης, *Λέσθος και Ανατολική Μεσόγειος κατά τη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο* (2002), 62.

45 π.Χ. εξαιτίας της ικανότητας της λεσβιακής πρεσβείας, στην οποία συμμετείχαν ο ρήτορας Ποτάμων και ο ποιητής Κριναγόρας¹⁰¹.

Οι πόλεις της Λέσβου παρέμειναν ανεξάρτητες έως την εποχή του Νέρωνα (58-64 μ.Χ.), έχασαν την ανεξαρτησία τους επί Βεσπασιανού (69-79 μ.Χ.) και την ανέκτησαν το 124 μ.Χ. με τον Αρία.

Χίος

Τον 8ο αι. π.Χ., μετά από την εγκατάσταση και επικράτηση των ιωνικών φύλων, η πόλη της Χίου (εικ. 7) εξελίσσεται σταδιακά σε ισχυρό και αυτοδύναμο κράτος¹⁰². Τα πρώτα χρόνια το πολίτευμα ήταν βασιλεία. Ωστόσο, από τα τέλη του 7ου αιώνα ο δήμος φαίνεται ότι συμμετείχε, αν και περιορισμένα, στην άσκηση της εξουσίας¹⁰³, και στο τέλος του 6ου αιώνα π.Χ. τα θεσμοθετημένα σώματα είχαν δικαιοδοσίες ανάλογες με αυτές του πολιτεύματος του Σόλωνος στην Αθήνα¹⁰⁴.

Στην περίοδο του μεγάλου αποικισμού, οι Χίοι ίδρυσαν την Μαρώνεια¹⁰⁵ στις νότιες ακτές της Θράκης, και ανέπτυξαν μεγάλη εμπορική δράση κυρίως στο εσωτερικό της Μ. Ασίας και στο Αιγαίο¹⁰⁶, από την Ναύκρατη έως τα θρακικά παράλια και τον Εύξεινο Πόντο.

Οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές και η Χίος αναδείχθηκε σε μία από τις πιο ακμαίες ελληνικές πόλεις του 6ου αι. π.Χ. Στην περίοδο αυτήν ανοικοδομήθηκαν ο ναός της Αθηνάς και ο ναός στο λιμάνι του Εμπορίου, ο ιωνικός ναός του Απόλλωνος στα Φανά και άλλα ιερά τεμένη στο άστυ¹⁰⁷. Για την ευημερία του νησιού μαρτυρούν επίσης τα καλής

¹⁰¹ Για τους ρωμαϊκούς χρόνους στην Λέσβο γενικά βλ. Κοντής 1977, 197-201. Labarre 1996, 69-152. Καλδέλλης ό.π. σημ. 100. - Συνοπτικά για την περίοδο αυτή βλ. Π. Τσέλεκας, Οι Επισημάνσεις στα Νομίσματα της Ελληνιστικής Λέσβου, *Ὁβολός* 9 (2010), 133-138.

¹⁰² Σαδικάκης 1998, 58-64. Συνοπτικό ιστορικό σημείωμα για την Χίο βλ. Α. Αρχοντίδου, Χίος, στο: *Αρχαιολογία, Νησιά του Αιγαίου* (2005), 126-134.

¹⁰³ Τον «εκδημοκρατισμό» του πολιτεύματος στην Χίο από τα τέλη του 7ου αιώνα πιστοποιεί το περιεχόμενο μιας επιγραφής, γνωστή και ως «ρήτρα» ή «σύνταγμα» της Χίου, η οποία βρέθηκε στο νησί το 1908 και μεταφέρθηκε στην Κων/πολη, όπου φυλάσσεται έως και σήμερα. Βλ. Σαδικάκης 1998, 66-70 (με πλήρη βιβλιογραφία).

¹⁰⁴ Για τις πολιτειακές μεταβολές του 7ου – 6ου αιώνα π.Χ. στην Χίο βλ. Μερούσης 2002, 88-91.

¹⁰⁵ Δ. Λαζαρίδης, *Μαρώνεια και Ορθαγορία* (1972), 1-44. Lemos 1991, 220 κ.ε. Σαδικάκης 1998, 56.

¹⁰⁶ Η Χίος ανήκε στον εμπορικό συνασπισμό, τον οποίο συναποτελούσαν η Μίλητος, η Ερέτρια, η Αίγινα και η Πάρος, βλ. H. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, Chicago 1924, 102. Boardman 1988, 49-51, 76-77, 116-117.

¹⁰⁷ Για τα ιερά στον Εμποριό βλ. Boardman 1967, 5-31, 52 κ.ε. – Για το ιερό του Φαναίου Απόλλωνος στα Κάτω Φανά βλ. Κ. Κουρουγιώτου, Άνασκαφαί καί ἔρευναι ἐν Χίῳ, *ΑΔ* 1, 1915, 72-85 και *ΑΔ* 2, 1916, 190-212. W. Lamp, Excavations at Kato Phana, *BSA* 35, 1934-35, 138-147. *BHC* 123, 1999, Chronique, 785. L. Beaumont – A. Archontidou – H. Beames – A. Tsigkou – N. Wardle, Excavations at Kato Phana, Chios: 1999, 2000 and 2001, *BSA* 99, 2004, 201-255, πίν. 15-22. L. Beaumont, Chios: The Kato Phana Archaeological Project, *Panionion – Symposium Güzeltamli*, 26. September – 1. Oktober 1999: J. Cobet – V. v. Graeve – W.D. Niemeier – K. Zimmermann, *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, Milesische Forschungen* 5, 2007, 137-148.

ποιότητας χιακά αγγεία και οι οξυπύθμενοι αμφορείς, οι οποίοι μετέφεραν λάδι και τον περίφημο *μέλανα οἶνον* και αναγνωρίστηκαν σε πολλές περιοχές έξω από την Χίο, όπως σε παράλιες θέσεις της Μακεδονίας και της Θράκης, καθώς και στις μιλησιακές αποικίες της Μαύρης Θάλασσας¹⁰⁸.

Η Χίος σε όλο το διάστημα της λυδικής κυριαρχίας διατήρησε την ελευθερία και την αυτονομία της¹⁰⁹. Η κατάσταση μεταβλήθηκε όταν εμφανίσθηκε στα μικρασιατικά παράλια η Περσία, προκαλώντας τον μαρασμό του εμπορίου των ιωνικών πόλεων. Η Χίος πήρε ενεργό μέρος στην Ιωνική Επανάσταση¹¹⁰. Στην κρίσιμη ναυμαχία της Λάδης (494 π.Χ.) είχε την μεγαλύτερη συμμετοχή σε πλοία και διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στο πλευρό της Μιλήτου¹¹¹. Η καταστροφή, την οποία υπέστη το νησί μετά την ήττα, παραδίδεται από τον Ηρόδοτο και πιστοποιείται στα ανασκαφικά στρώματα¹¹².

Το 478 π.Χ. η Χίος, ανεξάρτητη και αφορολόγητη συμμετείχε στην Αθηναϊκή Συμμαχία, με την υποχρέωση να παρέχει σε αυτήν πλοία με χιακά πληρώματα¹¹³. Στους χρόνους που ακολούθησαν η Χίος γνώρισε μεγάλη ακμή και έγινε *«ἡ μεγίστη τῶν ἐν Ἰωνίᾳ συμμαχίδων πόλεων»*¹¹⁴.

Με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου η ισορροπία στο ανατολικό Αιγαίο κλονίστηκε και μέσα σε αυτό το κλίμα αστάθειας εκδηλώθηκε η αποστασία της Χίου το 412 π.Χ.¹¹⁵. Οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν την περίπτωση της Χίου με ιδιαίτερη σκληρότητα. Ληλάτησαν την ύπαιθρον, πολιορκήσαν από ξηρά και θάλασσα την πόλη¹¹⁶ και παρέμειναν στο Δελφίνιο, παραθαλάσσια οχυρή θέση στην ανατολική ακτή του νησιού, μέχρι το 406 π.Χ., που το κατέστρεψε ο Σπαρτιάτης Καλλικρατίδας.

Στην στροφή προς τον 4ο αι. π.Χ. η Χίος βρισκόταν σε κατάσταση γενικευμένης κρίσης, έχοντας χάσει την πολιτική της ανεξαρτησία. Το 386 π.Χ. η Ανταλκίδειος Ειρήνη παρέδωσε στην Περσία τις πόλεις της Μ. Ασίας και οι χιακές κτήσεις στην περιοχή του Αταρνέα πέρασαν στον έλεγχο του Μεγάλου Βασιλιά.

¹⁰⁸ Για την διασπορά της γραπτής αρχαϊκής χιακής κεραμικής βλ. Lemos 1991, 191-208. Μερούσης 2002, 92 σημ. 305-306 με πλήρη βιβλιογραφία. - Για την διασπορά των χιακών αμφορέων από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Sarikakis 1986, 121-130. Boardman 1988, 250, εικ. 290.

¹⁰⁹ Η Μίλητος προέβαλε σθεναρή αντίσταση κατά του Αλυάττη. Στο μακροχρόνιο διάστημα της πολιορκίας της, η μόνη ιωνική πόλη η οποία έσπευσε να την βοηθήσει ήταν η Χίος, ένδειξη ότι δεν βρισκόταν υπό λυδική κυριαρχία.

¹¹⁰ Σαδικάκης 1998, 86-96.

¹¹¹ Ηρόδοτος VI, 8 και 15-16.

¹¹² Ηρόδοτος VI, 31-32. Σαδικάκης 1998, 97-100,. Ρούγγου 2012, 133-134, 143.

¹¹³ Θουκυδίδης Β,9,5. Γ, 10,5. ΣΤ, 85,2. Ζ, 57, 4.

¹¹⁴ Θουκυδίδης Η, 40,1.

¹¹⁵ Θουκυδίδης Η, 5, 4-5.

¹¹⁶ Θουκυδίδης Η, 24, 34. Αναλυτικά για την αποστασία της Χίου και τα γεγονότα που ακολούθησαν βλ. Σαδικάκης 1998, 125-142.

Υπό την απειλή της επέκτασης της περσικής κυριαρχίας, η Χίος επαναπροσέγγισε την Αθήνα, και μαζί με άλλες πόλεις συμμετείχε στην ίδρυση της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας το 377 π.Χ.¹¹⁷.

Στα χρόνια μετά από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου η ιστορία του νησιού συνδέθηκε με τις διαμάχες των στρατηγών του για την διαδοχή. Από το 318 έως το 281 π.Χ. η Χίος πέρασε διαδοχικά στην εξουσία του Αντιγόνου και του Λυσιμάχου και παρέμεινε στην σφαίρα επιρροής των Πτολεμαίων έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., όταν συνδέθηκε με το βασίλειο της Περγάμου¹¹⁸.

Η Χίος ακολούθησε φιλορωμαϊκή πολιτική κατά τους Μιθριδατικούς πολέμους, με αποτέλεσμα το 88 π.Χ. το νησί να λεηλατηθεί και οι κάτοικοί του να εκδιωχθούν και να εξοριστούν μέχρι την Ηράκλεια του Πόντου. Ο Μιθριδάτης εγκατέστησε αποίκους από τον Εύξεινο Πόντο και μετονόμασε το νησί σε Βερενίκη. Έναν χρόνο αργότερα οι Ρωμαίοι απώθησαν τον Μιθριδάτη και το 85 π.Χ. ο Ρωμαίος Σύλλας ανακήρυξε την Χίο ελεύθερη και σύμμαχο της Ρώμης¹¹⁹.

Η ολοσχερής καταστροφή του νησιού από τον Μιθριδάτη παρέλυσε την οικονομία, ενώ οι καταστρεπτικοί σεισμοί που ακολούθησαν και το κλίμα αστάθειας, το οποίο προκάλεσαν οι ρωμαϊκοί εμφύλιοι πόλεμοι τον 1ο αι. π.Χ., απέκλεισαν την δυνατότητα οικονομικής ανάκαμψης.

Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.) συμπεριέλαβαν την Χίο στην επαρχία των Νήσων και έτσι το νησί πέρασε στο Ανατολικό κράτος, μετά την διχοτόμηση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹²⁰.

Λήμνος

Το 512 π.Χ. η Λήμνος καταστράφηκε από τους Πέρσες¹²¹ και λίγα χρόνια αργότερα, το 500, οι Αθηναίοι, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον έλεγχο των στενών του Ελλησπόντου, κατέλαβαν το νησί με αρχηγό τον Μιλτιάδη¹²².

Μετά από τους περσικούς πολέμους η Λήμνος πέρασε στην σφαίρα επιρροής της Αθήνας¹²³. Το 477 π.Χ. το νησί θεωρούνταν πλέον αθηναϊκό έδαφος και μέλος της Δηλιακής

¹¹⁷ *Syll*³. 147. *IG* II², 43. Η νέα συμμαχία στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στις μονομερείς συνθήκες, οι οποίες είχαν συναφθεί με διάφορες πόλεις. Επειδή μεταξύ αυτών πρώτη ήταν η Χίος, το νησί αναφέρεται πρώτο στον κατάλογο των συμμάχων.

¹¹⁸ Για την Χίο στους ελληνιστικούς χρόνους βλ. Σαδικάκης 1998, 169-209. Μερούσης 2002, 99.

¹¹⁹ Αρχοντίδου 2000, 83-87.

¹²⁰ Για την περίοδο αυτήν βλ. Μερούσης 2002, 96-97

¹²¹ Ηρόδοτος V, 26. Διόδωρος X, 19.6.

¹²² Ηρόδοτος VI, 136-140.

Συμμαχίας και λίγο αργότερα, το 440 π.Χ., εγκαθίστανται στην Λήμνο Αθηναίοι κληρούχοι¹²⁴. Το γεγονός αυτό εγκαινιάζει για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού ένα νέο κεφάλαιο, άμεσα συνδεδεμένο με το ακτινοβόλο, αυτήν την εποχή, κέντρο της Αθήνας. Το περίφημο άγαλμα της Αθηνάς Λημνίας, έργο του γλύπτη Φειδία, το οποίο ανέθεσαν στην Ακρόπολη οι Αθηναίοι κληρούχοι του νησιού¹²⁵, μαρτυρεί για τους στενούς δεσμούς, οι οποίοι σφυρηλατήθηκαν γρήγορα ανάμεσα στους δύο τόπους και βέβαια την οικονομική άνθηση της αθηναϊκής κοινότητας στο νησί.

Ωστόσο, μετά από την νίκη του αρχηγού των Σπαρτιατών Λυσάνδρου στους Αιγός Ποταμούς και την ήττα των Αθηναίων, η Λήμνος περιέρχεται στους Σπαρτιάτες (404 – 387 π.Χ.) και οι Αθηναίοι κληρούχοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το νησί, για να επιστρέψουν και πάλι με την Ανταλκίδειο Ειρήνη, το 386 π.Χ.

Στους χρόνους 354–352 π.Χ. το νησί λεηλατήθηκε από τον Φίλιππο Β΄¹²⁶ και τον 3ο αιώνα πέρασε διαδοχικά στα χέρια των στρατηγών του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Κατά την διάρκεια του πολέμου των Ρωμαίων εναντίον του βασιλιά Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας, η Λήμνος κυριεύτηκε από τον ανθύπατο Σουλπίκιο και τον σύμμαχό του, τον βασιλιά Άτταλο της Περγάμου¹²⁷.

Το 166 π.Χ., μετά τη νίκη των Ρωμαίων, εναντίον του βασιλιά των Μακεδόνων Περσέα, η ρωμαϊκή σύγκλητος επέστρεψε στους Αθηναίους την Λήμνο, η οποία παρέμεινε «αθηναϊκή» μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ., όταν ο αυτοκράτορας Σεπτίμιος Σεβίρος την ανακήρυξε ανεξάρτητη.

Το 267 μ.Χ. η Λήμνος, ενώ βρισκόταν στην δικαιοδοσία της Ρώμης, λεηλατήθηκε από τους Γότθους και τους Ερούλους¹²⁸.

¹²³ Το 454-453 π.Χ. οι Λήμνιοι αναφέρονται στους καταλόγους της Δηλιακής Συμμαχίας (CAI I, 226-240) και το 452 π.Χ. πληρώνουν ετήσιο φόρο 9 τάλαντα.

¹²⁴ A.J. Graham, *Collected Papers on Greek Colonization* (2001), 325-327.

¹²⁵ Πausanias, *Αττικά* I, 28, 2.

¹²⁶ Δημοσθένους, *Κατά Φιλίππου*, A, 4, 34.

¹²⁷ T. Livius XXVIII, 5, 1-12.

¹²⁸ Δ.Τσουγκάρáκης, Η Λήμνος στα Βυζαντινά χρόνια, στο: *ΛΗΜΝΟΣ ΦΙΛΑΤΑΤΗ, Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου Δημάρχων του Αιγαίου, Μύρινα Λήμνου, 21-24.8.1992* (Αθήνα 1994), 93-102.

III. Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

α. Ευρήματα τυχαία και ανασκαφικά

Χίος

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου φυλάσσονται δεκατρία λίθινα γλυπτά με παράσταση Κυβέλης. Από αυτά μόνον ο ναΐσκος **3** και το αγαλμάτιο **17** βρέθηκαν σε ανασκαφικές έρευνες της Κ' ΕΠΚΑ, και τα δύο στην πόλη της Χίου, το πρώτο στην περιοχή της Αγίας Άννας Καπέλλας κοντά στον Κοφινά, και το δεύτερο σε οικόπεδο στον Άγιο Ιάκωβο (εικ. 10)¹²⁹.

Τα υπόλοιπα γλυπτά περιήλθαν στο Μουσείο από παραδόσεις ή καταγράφονται στο ευρετήριο ως άγνωστης προέλευσης.

Από την πόλη της Χίου, τυχαία ευρήματα είναι τα αγαλμάτια **6** και **7**, καθώς και το ανάγλυφο **22**¹³⁰. Τα γλυπτά 6 και 22 βρέθηκαν στην περιοχή του Κοφινά, ενώ το αγαλμάτιο 7 ανασύρθηκε από το εκκλησάκι των Αγίων Σαράντα, όπου ήταν εντοιχισμένο (εικ. 10).

Από τον ενοριακό ναό του Αγ. Μάρκου Βροντάδου, βόρεια της πόλεως της Χίου, μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο το ανάγλυφο **21**¹³¹. Από την περιοχή αυτή προέρχεται και η επιγραφή **4**, που είναι εντοιχισμένη στην ανατολική πλευρά του ναού της Παναγίας της *Ερειθιανής* στον Βροντάδο (εικ.8).

Ο ναΐσκος **2** περισυλλέχθηκε από τον Άγ. Γεώργιο Συκούση, οικισμό στην κεντρική Χίο, ενώ οι επιγραφές **1** και **3**, βρέθηκαν τυχαία, η πρώτη στην Κοινή και η δεύτερη στο Πυργί στην νότια Χίο (εικ. 8)¹³². Στην Καλαμωτή, στο εκκλησάκι του Άη Γιάννη είναι εντοιχισμένη και η επιγραφή **2**.

Από τα υπόλοιπα γλυπτά, άγνωστης προέλευσης είναι ο ναΐσκος **1**, το αγαλμάτιο **11** και το ανάγλυφο **23**, ενώ για τα αγαλμάτια **12**, **16** και **18** παραδίδεται ότι **μεταφέρθηκαν στην Χίο από τις Ερυθρές της Μικράς Ασίας**¹³³

¹²⁹ ΑΔ 45, 1990, Χρονικά Β2, 394 και ΑΔ 51, 1996, Χρονικά Β2, 594.

¹³⁰ Α. Στεφάνου, *Ερειθιανά, Νέα του Βροντάδου*, φ. 370, 2-1-1967 και φ.75, 30-1-1955.

¹³¹ Στεφάνου ό.π., φ.463, 1-2-1971 και φ. 464, 16-2-1971.

¹³² Για την προέλευση της επιγραφής 3 βλ. Forrest 1963, 59, αρ.10. - Για τον ναΐσκο 2 και την επιγραφή 1 οι θέσεις προέλευσης αναφέρονται στο παλαιό ευρετήριο του Μουσείου. Σύμφωνα με αυτό, η επιγραφή βρέθηκε «εις τοίχον αρχαίου κτίσματος τῆς προρωμαϊκῆς περιόδου» κατά την διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο ιδιοκτησία Σ. Μονιώδη.

¹³³ Η πληροφορία καταγράφεται στο από 14-10-1914 έγγραφο, το οποίο παραθέτει αυτούσιο ο Στεφάνου: «*παρακαλεῖται ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου Χίου νά γνωρίσῃ εἰς τόν ἰατρὸν Ν. Ι. Κωσταρέλλον ὅτι το ἀρχαιολογικόν Συμβούλιον ὥρισε πληρωτέον εἰς αὐτόν ποσόν δραχμῶν οξήκοντο διὰ τήν ἀξίαν τῶν ἐκ τῆς ἀπέναντι Ἐρυθραϊκῆς Χερσονήσου κομισθέντων καὶ κατατεθειμένων ἐν τῷ Τελωνεῖῳ Χίου ἀρχαίων (τριῶν μαρμάρινων κεφαλῶν, δύο μαρμάρινων ἀνάγλυφων Κυβέλης ἐπὶ θρόνου καὶ μελῶν τινῶν ἄλλων ἀγαλμάτων*».

Λέσβος

Από ανασκαφική έρευνα οικοπέδου στην πόλη της Μυτιλήνης προέρχεται το αγαλμάτιο **8**, το οποίο βρέθηκε εντοιχισμένο σε οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 12)¹³⁴. Στο ίδιο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα *αψιδωτού* κτιρίου αρχαϊκής εποχής (εικ. 12, 13), το οποίο ταυτίζεται με Ιερό Κυβέλης.

Το αγαλμάτιο 8 και η ενεπίγραφη **κέραμος 6**, η οποία βρέθηκε στο Ιερό της Δήμητρος και της Κόρης στον λόφο του *Κάστρου*, αποτελούν τα **μοναδικά ανασκαφικά ευρήματα Κυβέλης από την Λέσβο**¹³⁵.

Από την πόλη της Μυτιλήνης προέρχονται, σύμφωνα με το παλαιό ευρετήριο του Μουσείου, τα αγαλμάτια **14** και **19**, καμία όμως άλλη μαρτυρία δεν βεβαιώνει την προέλευση αυτήν.

Κατά την κατεδάφιση του ναυδρίου της Παναγίας *Γαλούσας* στην θέση *Κάτω Τρίτος*, της δυτικής παραθαλάσσιας περιοχής του κόλπου της Γέρας, ανασύρθηκε, μεταξύ άλλου αρχαίου υλικού, το αγαλμάτιο **13**¹³⁶. Από επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή περισυλλέχθηκε και το ανάγλυφο **25** (εικ. 4).

Μεγάλη συγκέντρωση υλικών μαρτυριών για την λατρεία της Κυβέλης καταγράφεται στην περιοχή της *Ερεσσού*. Από εδώ προέρχονται τα γλυπτά **4**, **15** και **20**, καθώς και η επιγραφή **7**, όλα τυχαία, επιφανειακά ευρήματα¹³⁷, όπως και ο ναΐσκος **5**, ο οποίος βρέθηκε σε εργασίες άροσης το 1967 στην θέση *Παλαιοχώρι* (εικ.4), έναν εγκαταλελειμμένο σήμερα οικισμό, λίγα χιλιόμετρα βόρεια από το Σίγρι.

Σύμφωνα με την παλαιότερη βιβλιογραφία¹³⁸, το ανάγλυφο **24** φυλασσόταν έως τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, απ' όπου μεταφέρθηκε στην Μυτιλήνη.

Λήμνος

Στην έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Λήμνου βρίσκονται δύο μόνον γλυπτά με παράσταση Κυβέλης, και τα **δύο τυχαία ευρήματα**.

Σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου, το αγαλμάτιο **9** βρέθηκε τυχαία στην περιοχή της *Αττικής* (εικ. 11α) στις αρχές της δεκαετίας του '80, ενώ το αγαλμάτιο **10**, το οποίο παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο το 1986, προέρχεται από την αρχαία Μύρινα.

¹³⁴ Χατζή 1973, 517.

¹³⁵ Williams 1988, 136-139, πίν. 2-3. Williams 1989, 176-177.

¹³⁶ ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, 462. – Για το εκκλησάκι της Παναγίας *Γαλούσας* βλ. Χαριτωνίδης 1968, 24-25.

¹³⁷ Για την προέλευση του ναΐσκου 4 βλ. ΑΔ 42, 1987, Χρονικά Β2, 482, πίν. 290 β και για την επιγραφή 7 βλ. Kretschmer 1902, 139.

¹³⁸ Conze 1865, 10-11. Arndt - Lippold 1929, 49, αρ. 3196.

β. Γεωγραφική Κατανομή

Χίος

Οι θέσεις προέλευσης των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Χίου, με εξαίρεση τα αγαλμάτια **12**, **16** και **18**, τα οποία μεταφέρθηκαν από τις Ερυθρές, κατανέμονται στην αρχαία πόλη και την ύπαιθρον χώραν, ιδιαίτερα την περιοχή του Βροντάδου και την νότια Χίο (**εικ.8**).

Στην περίοδο των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων η πόλη της Χίου αναπτύσσεται κατά μήκος της ανατολικής ακτής, από το Κάστρο έως την Λέτσαίνα και τα Ταμπάκινα, και στα δυτικά έως τον λόφο του Κοφινά (**εικ.9**)¹³⁹.

Το κέντρο της πόλεως, με τα δημόσια κτίρια και την αγορά, τοποθετείται κατά προσέγγιση από την Απλωταριά έως τον Άγιο Ιάκωβο¹⁴⁰. Στην περιοχή αυτήν βρίσκεται το οικόπεδο Λουτράρη (**εικ. 10**), όπου κατά την σωστική ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο μνημειακών δημόσιων κτιρίων και αποθέτης σημαντικών γλυπτών της ύστερης ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής εποχής, μεταξύ των οποίων και το αγαλμάτιο Κυβέλης **17**. Από τα υπόλοιπα γλυπτά ξεχωρίζουν ένα άγαλμα Νίκης, κεφαλή Αθηνάς, στήλη με παράσταση δαδοφόρου Αρτέμιδος και προτομή Άμμωνος Διός¹⁴¹.

Στην περιοχή του Κοφινά (**εικ. 9, 10**), απ' όπου προέρχεται το αγαλμάτιο **6**, πιθανώς και το ανάγλυφο **22**, οι ανασκαφικές έρευνες¹⁴² έχουν φέρει στο φως τμήμα της βόρειας ελληνιστικής νεκρόπολης, «λάκκους» εξόρυξης πηλού αρχαϊκών χρόνων¹⁴³, οι οποίοι σχετίζονται με τα κεραμικά εργαστήρια που αποκαλύφθηκαν βορειότερα¹⁴⁴, και οικιστικά λείψανα με επάλληλες διαδοχικές φάσεις από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στην παρακείμενη του Κοφινά παράλια ζώνη των Ταμπάκιων (**εικ.10**) τα αρχαιολογικά ευρήματα, όπως ο κατά χώραν ενεπίγραφος βωμός της *Εφεσίας Αρτέμιδος*¹⁴⁵, η αναθηματική

¹³⁹ Διευκρινίζεται ότι η ακριβής θέση της αρχαίας πόλεως παραμένει ακόμη συζητήσιμη και οι γνώσεις μας για την τοπογραφία της πενιχρές. - Για την τοπογραφία της αρχαίας πόλεως της Χίου βλ.: Boardman 1954, 123-128. Yalouris 1986, 141-168. Τσαρβάπουλος 1986, 124-144, Αρχοντίδου 2000, 91-101. Μερούσης 2002, 129-165 με πλήρη βιβλιογραφία. Τσαρδάκα 2010.

¹⁴⁰ Αρχοντίδου 2000, 99.

¹⁴¹ ΑΔ 45, 1990, Χρονικά Β2, 394.

¹⁴² Boardman 1954, 123-128. J.K. Anderson, Excavations on the Kofina Ridge, BSA 49, 1954, 128-182. ΧΧ 15, 1983, 94, 2 και 16. ΧΧ 16, 1984, 107, 2. Τσαρβάπουλος 1986, 129, χάρτης 1. ΑΔ 47, 1992, Χρονικά Β2, 525. Τσαρδάκα 2010

¹⁴³ Anderson ό.π., 131-133. ΧΧ 16, 1984, 112, αρ. 4-6. Τσαρβάπουλος 1986 ό.π. Μερούσης 2002, 148-149.

¹⁴⁴ Τσαρβάπουλος 1986, 127-128. Τσαρδάκα 2010.

¹⁴⁵ Α.Στεφάνου, Η λατρεία της Αρτέμιδος στη Χίο, ΖΗΝΩΝ 28, 1963, 145-159. - Για την λατρεία της Αρτέμιδος στην περιοχή μαρτυρεί και μία αναθηματική στήλη ελληνιστικών χρόνων, η οποία βρέθηκε το 1994 σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου στις ΝΑ υπώρειες του Κοφινά και φέρει την επιγραφή ΗΡΑΚΛΕΩΤΗΣ ΑΡΤΕΜΕΣ: ΑΔ 49, 1994, Χρονικά Β2, 642. - Γενικά για την λατρεία της Αρτέμιδος στην Χίο βλ. Graf 1985, 50-56, 59. Σαρκιάκης 1998, 285.

επιγραφή στην *Δήμητρα*¹⁴⁶, και ο μεγάλος αριθμός χιακών κυλίκων και ειδωλίων γυναικείων μορφών, τα οποία βρέθηκαν κατά την ανασκαφή κτιρίου του 6^{ου}-5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁷, υποδεικνύουν τον θρησκευτικό χαρακτήρα της περιοχής. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά και την συνήθη οργάνωση των αρχαίων ελληνικών πόλεων, που εγκαθιστούσαν τα κεραμεία και τις νεκροπόλεις εκτός των τειχών, η περιοχή του *Κοφινά* θα πρέπει να βρισκόταν στα όρια του περιτειχισμένου οικισμού¹⁴⁸. Προς τα βόρεια και βορειοδυτικά θα εκτεινόταν το νεκροταφείο και θα υπήρχαν εργαστήρια κεραμικής και πιθανώς Ιερά.

Η θέση του οικοπέδου Παγκάλου, όπου βρέθηκε ο ναΐσκος **3**, λίγο νοτιότερα του λόφου του Κοφινά, τοποθετείται εντός του οικιστικού ιστού, στο βόρειο όριο της κατοικημένης περιοχής της αρχαίας πόλεως (**εικ.10**). Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου έφερε στο φως, μεταξύ άλλων, λείψανα παρόδιου κτιρίου, το οποίο χρονολογείται από τους αρχαϊκούς έως τους ύστερους κλασικούς χρόνους¹⁴⁹. Το κτίριο στην αρχαϊκή φάση του είχε επιμελημένη τοιχοποιία με επένδυση από σχιστολιθικές πλάκες, δύο τουλάχιστον χώρους στο εσωτερικό του και λιθόστρωτα δάπεδα. Το γλυπτό της Κυβέλης βρέθηκε στον χώρο του αρχαϊκού κτιρίου, κατά την διάλυση λιθοσωρού, ο οποίος φαίνεται ότι σχηματίστηκε μετά από την κατάρρευση τοίχου του κτιρίου¹⁵⁰. Επομένως ο ναΐσκος ανήκε στο αρχαϊκό οικοδόμημα.

Το εκκλησάκι των *Αγ. Σαράντα*, απ' όπου ανασύρθηκε το αγαλμάτιο **7**, βρισκόταν στην δυτική πλευρά της σύγχρονης πόλεως, πολύ κοντά στην θέση των φυλακών (**εικ. 10**). Αμέσως ανατολικά της θέσης αυτής τοποθετούνται τα όρια του νότιου νεκροταφείου της αρχαίας Χίου¹⁵¹ (**εικ. 9**), εντός των οποίων περιλαμβάνονται η *Αττική* και η συνοικία του *Ριζαρίου* (**εικ. 10**). Στο Ριζάρι το 1952 η ανασκαφική έρευνα υπό του Καθηγητού Ν. Κοντολέοντος, Εφόρου τότε Αρχαιοτήτων ανατολικού Αιγαίου, αποκάλυψε σημαντικές ταφές των Υστερογεωμετρικών – πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων¹⁵². Για την Αττική, σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αναφορά της

¹⁴⁶ Α. Στεφάνου, *Χιακά Μελετήματα*, 1958, 63-64. W.G. Forrest, *Some Inscriptions of Chios*, *Horos* 3, 1985, 99-104.

¹⁴⁷ Τσαραβόπουλος 1986, 129-130. Μερούσης 2002, 148.

¹⁴⁸ Πληροφορίες για τα τείχη της Χίου παραδίδονται μόνον σε φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, καθώς έως σήμερα δεν έχουν αποκαλυφθεί κατάλοιπά του. Οι γραπτές, ωστόσο, πηγές, κάνουν λόγο για πόλη με τείχος (Θουκυδίδης 4, 51. Βιτρούβιος 10.16.9.), και μάλιστα χτισμένο με χιακό μάρμαρο (Πλίνιος *NH* 36.6.46).

¹⁴⁹ *ΑΔ* 51,1996, Χρονικά Β2, 594, πίν. 178.

¹⁵⁰ Αναλυτικά στοιχεία για το κτίριο παρουσιάζονται στην ανασκαφική αναφορά προς την Κ'ΕΠΚΑ της συναδέλφου αρχαιολόγου Θ. Κυριακοπούλου.

¹⁵¹ Οι αρχαιότερες ταφές της νοτιοδυτικής νεκροπόλεως του τέλους του 7^{ου} αι. π.Χ έχουν βρεθεί στον Αγ. Ιωάννη Πρόδρομο και στο Ριζάρι, ενώ ταφικά ευρήματα από την ευρύτερη περιοχή δείχνουν ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Βλ. *XX* 15, 1983, 94-98. Τσαραβόπουλος 1986, 134. Α.Α. Lemos, Rizari. A Cemetery in Chios Town, στο *Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of John Boardman* (1997), 73-85. Μερούσης 2002, 146-148, **εικ. 98**.

¹⁵² Συγκεκριμένα βρέθηκαν τέσσερις ακέραιες σαρκοφάγοι και οχτώ ταφές μέσα σε οξυπύθμενους ευρύστομους αμφορείς, οι οποίοι χρονολογούνται στην εικοσαετία 640-620 π.Χ. και είναι οι πρώτοι στην σειρά των φημισμένων μεταγενέστερων χιακών αμφορέων. Για την ανασκαφή στο Ριζάρι βλ.

περιοχής από τον Conze ως θέση προέλευσης των δύο χιακών κορών ΜΧ 225 και 226¹⁵³. Επειδή, ωστόσο, τα παραδείγματα επιτύμβιων αρχαϊκών κορών είναι εξαιρετικά λίγα¹⁵⁴, ο J. Boardman συσχετίζει την θέση εύρεσης των γλυπτών με την πιθανότητα ύπαρξης Ιερού στην περιοχή¹⁵⁵. Με βάση τα στοιχεία αυτά, η προέλευση του γλυπτού της Κυβέλης από την νοτιοδυτική νεκρόπολη δεν φαίνεται απίθανη.

Βόρεια της πόλεως της Χίου, στον οικισμό του *Βροντάδου* (**εικ. 8**) την λατρεία της Κυβέλης από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους τεκμηριώνουν το παραθαλάσσιο **Ιερό της Δασκαλόπετρας**, το ανάγλυφο **21** και η επιγραφή **4**. Ο εντοιχισμός της επιγραφής στον ναό της Παναγίας της *Ερειθιανής* και οι μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες κατά την ίδρυση του ναού αποκαλύφθηκαν «κτίρια μεγάλα, χωρίς αμμοκονίαν, από πέτρες ρηγουσικες», οδήγησαν στην υπόθεση ότι στην θέση, όπου βρίσκεται η *Παναγία η Ερειθιανή*, υπήρχε **Ιερό της Μητέρας των Θεών**¹⁵⁶.

Λειψή είναι η εικόνα που έχουμε για την αρχαία θέση στον Άγιο Γεώργιο *Συκούση* στην κεντρική Χίο (**εικ. 8**), όπου βρέθηκε τυχαία ο ναΐσκος **2**. Τα επιφανειακά οικιστικά κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα από την περιοχή χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους¹⁵⁷ και μαρτυρούν για μικρή εγκατάσταση, αγροτικού πιθανώς χαρακτήρα.

Η προέλευση των επιγραφών **1**, **2** και **3** από την νότια Χίο (**εικ.8**), αποτελεί εύγλωττη μαρτυρία για την λατρεία της Κυβέλης στην περιοχή. Στις θέσεις, ωστόσο, προέλευσης των επιγραφών, την *Κοινή*, την *Καλαμωτή* και το *Πυργί*, η έρευνα περιορίζεται σε λιγοστά επιφανειακά ευρήματα.

Λέσβος

Στην Λέσβο οι θέσεις προέλευσης των υλικών μαρτυριών για τη λατρεία της Θεάς κατανέμονται στην πόλη της Μυτιλήνης, στην δυτική παράκτια περιοχή του κόλπου της Γέρας και στην επικράτεια της αρχαίας Ερεσσού (**εικ. 4**).

Η θέση του οικοπέδου πρώην Ασύλου Ανιάτων, όπου βρέθηκε το αγαλμάτιο **8** και το *αψιδωτό κτίριο*, το οποίο ταυτίζεται με **Ιερό της Κυβέλης**, βρίσκεται στον πυρήνα της αρχαίας

Ν. Κοντολέων, *ΠΑΕ* 1952, 520-530 και *ΠΑΕ* 1953, 268-269. Σύντομες αναφορές για την ανασκαφή στο *JHS* 73, 1953, 124. Επίσης βλ. Α.Α. Lemos ό.π. σημ. 151. Α.Α. Λαιμού, Το Ριζάρι στην πόλη της Χίου, στο: *ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ, Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κόντο*, τ. Β' (2006), 581-598.

¹⁵³ Α. Conze *AM* 23, 1898, 155-156. – Για τις χιακές κόρες ΜΧ αρ. 225 και 226 βλ. παρακ. σ.94, σημ. 455.

¹⁵⁴ Ζαφειρόπουλος 1986, 94, σημ. 9.

¹⁵⁵ Boardman 1962, 43-45.

¹⁵⁶ Την υπόθεση αυτή διατυπώνουν μόνον οι Γ. Ζολώτας και Α. Στεφάνου (Ζολώτας 1908, 225-226. Ζολώτας 1921, 337. Στεφάνου, *Ερειθιανά, Νέα του Βροντάδου*, φ. 463, 1-2-1971). - Αντιθέτως, οι W.G. Forrest και F.Graf θεωρούν ότι η επιγραφή μεταφέρθηκε στην θέση αυτήν από την Δασκαλόπετρα (Forrest 1963, 62 σημ. 55. Graf 1985, 109)

¹⁵⁷ Yalouris 1976, III.22, χάρτης 13.

Μυτιλήνης, στο λεγόμενο «νησί», όπου ήταν ιδρυμένη η αρχαϊκή πόλη (εικ.5)¹⁵⁸. Ο *Εύριπος*, ο οποίος περιέτρεχε την δυτική πλευρά του νησιού και το διαχώριζε από την υπόλοιπη στεριά, εξασφάλιζε στην πόλη την πλεονεκτική δυνατότητα σχηματισμού δύο λιμένων, έναν στα βόρεια και έναν στα νότια¹⁵⁹. Ο βόρειος, ο οποίος ονομαζόταν *Μέγας* ή *Μαλόεις*, ήταν ο κύριος λιμένας της πόλεως, ο εμπορικός, ενώ ο νότιος, ο λεγόμενος *Τριηρικός*, είχε πολεμική χρήση¹⁶⁰. Το *αψιδωτό* κτίριο ήταν χτισμένο στις παρυφές της αρχαίας πόλεως, κοντά στην περιοχή του βόρειου λιμένα, πιθανώς και της αγοράς¹⁶¹, και σε μικρή απόσταση από τα τείχη, τα οποία προστάτευαν την πόλη από την πλευρά του Ευρίπου¹⁶² (εικ.5). Η θέση του κτιρίου εντός ή εκτός των τειχών παραμένει αβέβαιη¹⁶³, ενώ στο τμήμα της στεριάς, αμέσως δυτικά του *Ευρίπου*, εκτεινόταν στους αρχαϊκούς χρόνους το νεκροταφείο της πόλεως.

Ανατολικότερα, στον λόφο του *Κάστρου* ο Koldewey τοποθετεί την αρχαία ακρόπολη της Μυτιλήνης¹⁶⁴. Η υπόθεση αυτή δεν τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα¹⁶⁵ πιθανώς

¹⁵⁸ Για την πόλη της Μυτιλήνης στους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους βλ. Κοντής 1977, 211-219. Spencer 1993, 32-40 και 63-66. Spencer 1995 β, 277-281.

¹⁵⁹ Για τον Εύριπο, το κανάλι το οποίο διαχώριζε το «νησί» από την στεριά (εικ.5), καθώς και για την διμερή διάρθρωση της πόλεως, μετά την επέκταση της προς το τμήμα της ξηράς, κάνει λόγο ο Διόδωρος Σικελιώτης (13.79.8): *ή μὲν γὰρ ἀρχαία πόλις μικρά νῆσος ἐστίν, ἡ δ' ὕστερον προσοικισθεῖσα τῆς ἀντιπέρας ἐστὶ Λέσβου ἄνα μέσον δ' αὐτὸν εὐριπος στενός καὶ ποιῶν τὴν πόλιν ὀχυράν*. - Η πρώτη αποτυχημένη απόπειρα επέκτασης της πόλεως δυτικά του Ευρίπου προς την στεριά, συνδέεται με την αποστασία της Λέσβου το 428 π.Χ. Η ολοκλήρωσή της, σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τοποθετείται μέσα στον 4^ο αι. π.Χ. (Κοντής 1977, 216-221. Williams 1989, 172-173.) - Για τον Εύριπο βλ. Conze 1865, 4. Koldewey 1890, 3,12, πίν. 1-2. Κοντής 1973, 17-18. Κοντής 1977, 211-212. Αρχοντίδου - Αχειλαρά 1999, 102-105.

¹⁶⁰ Στράβων 13.2.2: *ἔχει δ' ἡ Μυτιλήνη λιμένας δύο, ὧν ὁ νότιος τριηρικός ναυσί πεντήκοντα, ὁ δὲ βόρειος μέγας καὶ βαθύς, χώματι σκεπαζόμενος*. - Για τα λιμάνια της Μυτιλήνης τελευταία βλ. A. Archonidou - Y. Kourtzellis, *The Ancient Ports of Lesbos; The case of the Town of Mytilini*, στο: X. Τζάλας (επ. έκδ.), *Τρόπος Χ. 10ο Διεθνές Συμπόσιο Αρχαίας Ναυπηγικής, Ὑδρα, 27 Αυγ. - 2 Σεπτ. 2008*, ΕΙΠΝΠ, Αθήνα (υπό έκδοση).

¹⁶¹ ΑΔ 53, 1998, Χρονικά Β2, 772.

¹⁶² Για το τείχος από την πλευρά του Ευρίπου βλ. ΑΔ 17, 1961-1962, Χρονικά, 264 κ.ε. Williams 1988, 139-143. Williams 1989, 172-173. ΑΔ 2002 (υπό έκδοση). - Για την πορεία του τείχους γενικά βλ. Κοντής 1977, 212-214.

¹⁶³ Τμήμα του υστεροκλασικού τείχους της πλευράς του Ευρίπου έχει αποκαλυφθεί 20 περίπου μέτρα δυτικά του *αψιδωτού κτιρίου*, σε οικόπεδο της οδού Νικομηδείας [(εικ. 5) ΑΔ 17 και Williams 1988, 172-173)]. Στα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής βρέθηκαν πολυγωνικοί τοίχοι αρχαϊκών χρόνων (Williams 1988, 139. Spencer 1993, 35-36), οπότε, εάν υποθέσουμε ότι το τείχος σε αυτό το τμήμα διατήρησε την ίδια πορεία από τους αρχαϊκούς χρόνους, το Ιερό προφανώς περιλαμβανόταν εντός των τειχών. Κατά την ανασκαφή, ωστόσο, του *αψιδωτού κτιρίου*, ανατολικά και παραπλεύρως της μακράς πλευράς του αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού τοίχου (εικ. 12) με λέσβια δόμηση στο κάτω μέρος του, πιθανώς αρχαϊκών χρόνων, τον οποίο η ανασκαφέας στην έκθεση του *Αρχαιολογικού Δελτίου* αναφέρει ως περίβολο (Χατζή 1973, 517), ενώ σε υπηρεσιακό έγγραφο κάνει λόγο για *τείχος*. Εάν η πρόταση αυτή είναι ορθή, τότε το Ιερό βρισκόταν δίπλα και εκτός των τειχών.

¹⁶⁴ Koldewey 1890, 4. Σ. Χαριτωνίδης, *Οικοδομικές φάσεις του Κάστρου της Μυτιλήνης*, *Λεσβιακά* 4, 1962, 74-82. Β. Πετράκος, *Το Κάστρο της Μυτιλήνης*, ΑΔ 31, 1976, Μελέται, 153. Κοντής 1977, 213. Η. Williams, *Investigations at Mytilene and Stymphalos*, 1983, *EMC/CV* 1984, 169-173 και *EMC/CV* 1986, 141-153. - Για το Κάστρο της Μυτιλήνης βλ. Χαριτωνίδης 1960, 239-243, πίν.212-213. Β. Πετράκος ό.π., 152-165, πίν. 36-37. Ι. Κοντής, *Από τη Μεσαιωνική Μυτιλήνη*, *Λεσβιακά* 8, 1982, 90-105. Λ. Αχειλαρά, *Το Κάστρο της Μυτιλήνης*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ (1999).

εξαιτίας της καταστροφής των αρχαίων λειψάνων, η οποία φαίνεται ότι συντελέστηκε κατά την πολύχρονη χρήση του Κάστρου, από τους Βυζαντινούς χρόνους έως και τις αρχές του περασμένου αιώνα. Κατά τις ανασκαφικές, ωστόσο, έρευνες της Καναδικής Αρχαιολογικής Σχολής, στην κορυφή του λόφου αποκαλύφθηκε ελληνιστικό Ιερό της Δήμητρος και της Κόρης¹⁶⁶. Στον ανεσκαμμένο χώρο του Ιερού, τα όρια του οποίου παρέμειναν αδιευκρίνιστα, βρέθηκαν μία επιμήκης εσχάρα και ένας βαθμιδωτός βωμός, μεγάλος αριθμός κέρνων, λύχνων και υδρίσκων, κατάδεσμοι και ειδώλια. Σε μικρή απόσταση δυτικά του βαθμιδωτού βωμού, όπου σώζονταν οικοδομικά κατάλοιπα οθωμανικών χρόνων, εντοπίστηκε σε δεύτερη χρήση η κέραμος **6**, με την επιγραφή **MATPOON** χαραγμένη στην στενή πλευρά της, καθώς και πήλινο ειδώλιο Κυβέλης ελληνιστικών χρόνων: παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή με πόλο, ψηλά ζωσμένο χιτώνα, λέοντες ένθεν και ένθεν και φιάλη στο αριστερό της χέρι¹⁶⁷. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν με ασφάλεια ότι το ελληνιστικό Θεσμοφόριο της Μυτιλήνης στέγαζε και τη λατρεία της Κυβέλης.

Η βορειοδυτική παράλια περιοχή του κόλπου της Γέρας, απ' όπου προέρχονται το αγαλμάτιο **13** και το ανάγλυφο **25**, περιλαμβανόταν στην διοικητική επικράτεια της αρχαίας πόλεως της Μυτιλήνης (**εικ.4**)¹⁶⁸. Στην περιοχή αυτή, όπου η παλαιότερη κατοίκηση ανάγεται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹⁶⁹, οι A. Conze και R. Koldewey¹⁷⁰ τοποθετούν την *Ίρα*, η οποία παραδίδεται στις αρχαίες γραπτές πηγές ως πόλη της Λέσβου¹⁷¹. Η *Ίρα* αποτελούσε πιθανώς το κέντρο μίας ευρύτερης περιοχής, οργανωμένης σε πολυάριθμες κώμες, για τις οποίες μαρτυρούν τα επιφανειακά οικιστικά λείψανα και τα διάσπαρτα, ελληνιστικά ή ρωμαϊκά στην πλειονότητά τους όστρακα¹⁷².

¹⁶⁵ Χαριτωνίδης 1960, 240, σημ. 2. Κοντής 1977, 212-214.

¹⁶⁶ Williams 1988, 135-139. Williams 1989, 176-177. H. Williams, Demeter Sanctuaries in the Aegean, στο *The Annual Meeting of the Classical Association of the Canadian West* (1988).

¹⁶⁷ Williams 1988, 139, πίν.3.

¹⁶⁸ Η γνώση μας για την οικιστική οργάνωση της επικράτειας της αρχαίας Μυτιλήνης στους ιστορικούς χρόνους βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε σποραδικές, επιφανειακές έρευνες. Σύμφωνα με τον Ι. Κοντή αστικού χαρακτήρα κατοίκηση έξω από τα όρια της πόλης δεν υπήρχε. Στην ύπαιθρο κατοικούσαν οι αγρότες, οι οποίοι την καλλιεργούσαν. Ανάμεσά τους δεν φαίνεται να συγκαταλέγονταν, σε καμία περίοδο της ιστορικής αρχαιότητας, ευγενείς ή γενικά άνθρωποι από την ανώτερη τάξη της περιοχής (Κοντής 1977, 231-232).

¹⁶⁹ Στην περιοχή της Γέρας σωστικές ανασκαφές έχουν πραγματοποιηθεί από την Κ'ΕΠΚΑ μόνον στην παραθαλάσσια περιοχή του Περάματος, στην θέση *Χαλατσές*, όπου βρέθηκαν οικιστικά λείψανα, τα οποία χρονολογούνται από την Μυκηναϊκή εποχή έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους (βλ. παραπ. σημ. 61).

¹⁷⁰ Conze 1865, 53. Koldewey 1890, 40.

¹⁷¹ Πλίνιος ΝΗ. 5,149. Στέφανος Βυζάντιος λ. *Ίρά*

¹⁷² Για τις αρχαιολογικές θέσεις στην δυτική περιοχή του κόλπου της Γέρας βλ. Κοντής 1977, 247-254. Spencer 1995 α, 12-14, αρ. 46-60.

Σε παραθαλάσσια θέση στην νοτιοδυτική πλευρά της Λέσβου ήταν ιδρυμένη η αρχαία **Ερεσσός**¹⁷³. Τα λείψανα της πόλεως σώζονται επιφανειακά στον *Μαστό*, έναν χαμηλό παραθαλάσσιο λόφο, καθώς και στην γύρω πεδινή έκταση, όπου τυχαία βρέθηκαν ο **ναΐσκος 4** και η **επιγραφή 7**. Μάλιστα, το γλυπτό ανασύρθηκε από σύγχρονη ξερολιθιά κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Παύλου, σε μικρή απόσταση από τις υπώρειες του λόφου (**εικ.6**).

Κοντά στα βορειοδυτικά όρια των πόλεων-κρατών Ερεσσού - Άντισσας και εντός της επικράτειας της αρχαίας Άντισσας βρίσκεται ο οικισμός του *Παλαιοχωρίου*, όπου τυχαία εντοπίστηκε ο ναΐσκος **5 (εικ.4)**¹⁷⁴. Τα επιφανειακά οικιστικά λείψανα από την περιοχή¹⁷⁵ και τα αρχαία οικοδομικά μέλη, τα οποία είναι εντοιχισμένα στον ναό της Αγ. Παρασκευής και στην Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγ. Νικολάου¹⁷⁶ μαρτυρούν για την κατοίκηση στην θέση αυτή τουλάχιστον από τους ελληνιστικούς χρόνους.

Λήμνος

Η πεδινή περιοχή της *Αττικής*, απ' όπου προέρχεται το αγαλμάτιο **9**, βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν του νησιού (**εικ. 11**)¹⁷⁷. Η πιθανή ετυμολογία της λέξης *Αττική* από την *Αττική*, ως όνομα αρχαίου τοπωνυμίου της περιοχής¹⁷⁸, συνδέεται αβίαστα με τις επιγραφές¹⁷⁹, οι οποίες μαρτυρούν για την εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων στο νησί από το 447 π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε όλη αυτή την περίοδο τα επιφανειακά ευρήματα δείχνουν ότι η Λήμνος ήταν πυκνοκατοικημένη από τους καλλιεργητές της γης, όπως προκύπτει από της μικρής έκτασης εγκαταστάσεις στο Μικρό Καστέλλι, τον Κότσινα, τον Μούδρο και αλλού (**εικ.11α**)¹⁸⁰.

¹⁷³ Στράβων, 13.2.4 : «ἰδρῦται δέ ἐπί λόφου, καθήκει τε ἐπί θάλατταν».- Για την αρχαία Ερεσσό γενικά βλ. Koldewey 1890, 22-26, πίν. 8-10, 61-63, πίν.27. Χαριτωνίδης 1960, 237-238, πίν. 209-210. ΑΔ 19, 1963, Χρονικά Β2, 269, πίν. 309-313. ΑΔ 20, 1964, Χρονικά, 397-398, πίν. 464 α, γ. Κοντής 1977, 318-338. Spencer 1993, 56-58, 73-74. Spencer 1995 α, 29-31, αρ. 135 κ.ε. (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Spencer 1995 β, 287-288. - Για τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές της Κ' ΕΠΚΑ στην Σκάλα Ερεσσού βλ. ΑΔ 62-65, 2005-2009 (υπό έκδοση). - Για την επικράτεια της αρχαίας Ερεσσού, τα οχυρά και τα αναλήμματα λεσβίας δόμησης βλ. Schaus – Spencer 1994, 411-430.

¹⁷⁴ Για τα σύνορα μεταξύ Ερεσσού και Άντισσας βλ. Κοντής 1977, 261, 318. Schaus – Spencer 1994, 426-430. - Για την αρχαία Άντισσα βλ. Koldewey 1890, 19-21, πίν.6-7. Lamb 1930-31, 166-178, πίν. 27-28. Lamb 1931-32, 41-67, πίν. 17-25. Κοντής 1977, 300-317, σχ. 49 – 50. Spencer 1993, 50-56 και 1995 β, 285-287.- Για την θέση Παλαιοχωρί βλ. Spencer 1995 α, 33 αρ. 152.

¹⁷⁵ Koldewey 1890, 19, 37. Κοντής 1977, 316. Αξιώτης 1992, 480, χάρτης 7.

¹⁷⁶ Χαριτωνίδης 1968, 40. - Για τις αρχαιότητες στην περιοχή του Παλαιοχωρίου βλ. Χαριτωνίδης 1960, 23, πίν. 210-211.

¹⁷⁷ Για συνοπτική παρουσίαση των αρχαιολογικών ευρημάτων και της ιστορικής τοπογραφίας της Λήμνου βλ. L. Beschi, Λήμνος, στο: Α. Βλαχόπουλος (επ. έκδ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, 2006, 106-114, 447.

¹⁷⁸ Τ. Καψιδέλης – Σ. Κομνηνός, *Η Λήμνος από τα πανάρχαια χρόνια έως σήμερα*, Αθήνα 1982, 177-179.

¹⁷⁹ Αχειλαρά 1994, 44-46.

¹⁸⁰ Αρχοντίδου 1994, 55. - Γενικά για της επιγραφές της Λήμνου βλ. S. Reinach, *Inscription de Lemnos*, *BCH* 4, 1880, 542-546. G. Cousin – F. Durrbach, *BCH* 9, 1885, 46-64. M. Serge, *Iscrizione Greche di Lemno*,

Τα εύφορα εδάφη και η θέση της Αττικής εξασφάλιζαν καλλιεργήσιμη γη για την αποκατάσταση των ακτημόνων Αθηναίων, και τον έλεγχο μίας κομβικής περιοχής¹⁸¹.

Λίγα χιλιόμετρα βόρεια της Αττικής βρίσκεται η αρχαία **Ηφαιστία** (εικ. 11α), η οποία ήταν χτισμένη στις παρυφές ενός μεγάλου ακρωτηρίου στον κόλπο του Πουρνιά, στην βορειοανατολική ακτή της Λήμνου¹⁸². Η Ηφαιστία μαζί με την Μύρινα υπήρξαν οι δύο σημαντικότερες πόλεις του νησιού, οι οποίες έδωσαν στην Λήμνο την προσωνυμία *δίπολις*.

Στην Ηφαιστία οι ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής¹⁸³, αποκάλυψαν μυκηναϊκά ευρήματα¹⁸⁴, λείψανα κατοικιών, πρωτολημνιακό νεκροταφείο των μέσων του 8^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁵ και το εκτεταμένο, αρχαϊκό Ιερό της Μεγάλης Θεάς¹⁸⁶. Η πόλη ήταν τειχισμένη, τουλάχιστον από την περίοδο της αθηναϊκής κυριαρχίας στο νησί¹⁸⁷. Στην νότια πλευρά βρέθηκε η νεκρόπολη των χρόνων της αθηναϊκής κληρουχίας, με ενταφιασμούς και κτερίσματα, τα οποία πιστοποιούν τις στενές σχέσεις με την Αττική. Στα δυτικά, επάνω στα ερείπια αρχαϊκού ιερού συγκροτήματος, κατασκευάστηκε στην πρώιμη ελληνιστική εποχή θέατρο¹⁸⁸.

Στην Ηφαιστία ανήκε και το *Ιερό των Καβείρων*, το οποίο ήταν κτισμένο έξω από τα τείχη της πόλεως, προς τα βορειοανατολικά (εικ. 11α), στην πλαγιά ενός χαμηλού λόφου, ο οποίος κατεβαίνει απότομα προς την θάλασσα¹⁸⁹. Τα κτίρια του Ιερού, το οποίο χρονολογείται από τον 8^ο αιώνα π.Χ. έως την Ύστερη Αρχαιότητα, βρίσκονται επάνω σε δύο διαμορφωμένα άνδρα. Το αρχαϊκό τελεστήριο αποτελείται από έναν ορθογώνιο χώρο με θρανία κατά μήκος των μακρών πλευρών, αντίστοιχο με το τελεστήριο της Μεγάλης Θεάς στην Ηφαιστία.

Στην δυτική ακτή της Λήμνου, στην θέση της σημερινής πρωτεύουσας του νησιού, ήταν ιδρυμένη η αρχαία **Μύρινα** (εικ.11α), απ' όπου προέρχεται το αγαλμάτιο **10**. Η παλαιότερη κατοίκηση ανάγεται στην Τελική Νεολιθική Εποχή και λείψανά της έχουν αποκαλυφθεί σε

ASAtene 22-23, 1939-1940, 289 κ.ε. S. Accame, Iscrizioni del Cabirio di Lemno, ASAtene 24-26, 1941-1943, 75 κ.ε. G. Susini, Note di epigrafia Lemnia, ASAtene 35-37, 1952-54, 321 κ.ε.

¹⁸¹ Graham ό.π. σημ. 124

¹⁸² Messineo 2001, 29-35, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁸³ Για την ιστορία της έρευνας βλ. Messineo 1988-89, 379-380. Messineo 2001, 27-29.

¹⁸⁴ Messineo 2001, 111-118.

¹⁸⁵ D. Mustilli, La necropoli tirrenica di Efestia, ASAtene 15-16, 1932-33 (1942), 1-278.

¹⁸⁶ Di Vita 1979-80, 442-446, εικ.1-4, 486-491, εικ 72-78. Di Vita 1984, 201- 209, εικ. 1-6. Messineo 1988-89, 379-425, εικ. 1-70. Beschi 1995-2000, 155-158, σχ.1. Benvenuti 2000, 35-38. Messineo 2001, 80-89. - Για το Ιερό της Μεγάλης Θεάς βλ. παρακ. σ. 120-122.

¹⁸⁷ Benvenuti 2000, 35. Messineo 2001, 104-111.

¹⁸⁸ Messineo 2001, 99-104. Α. Αρχοντίδου (επ. έκδ.), *Αρχαίο Θέατρο Ηφαιστίας*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, 2004.

¹⁸⁹ Για το Ιερό των Καβείρων βλ. S. Accame, Iscrizioni del Cabirio de Lemno, ASAtene 19-21 (1941-43), 75. B. Hemberg, *Die Kabiren* (1950), 160-170. D. Levi, Il Cabirio di Lemno, στο: *Χαριστήριον Α.Ορλάνδου*, III (1964), 110-132. L. Beschi, Il Telesterio del Santuario dei Cabiri a Lemnos, στο: *Akten XIII Int. Kongresses Kl. Archäologia*, Berlin 1988 (Mainz 1990), 555. L. Beschi, Το ιερό των Καβείρων στη Λήμνο, *Αρχαιολογία* 50 (1994), 31-37. L. Beschi, Cabirio di Lemno: testimonianze letterarie ed epigrafiche, ASAtene 68-69, 1996-97, 1-192. A. Benvenuti, Καβείριο, στο: *Λήμνος Αμυχθαλόεσσα*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ (2000), 39-41.

σωστικές ανασκαφές της Κ'ΕΠΚΑ στο ακρωτήριο του Μετεωρολογικού Σταθμού¹⁹⁰, αρκετά μέτρα βορειοανατολικά του λόφου του *Κάστρου* (εικ. 11β). Οι έρευνες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα οικισμού της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, με μεγάλη έκταση στον χώρο και τον χρόνο¹⁹¹. Πρόκειται για ένα αστικό κέντρο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. αντίστοιχο με αυτό της Πολιόχνης στην ανατολική πλευρά του νησιού.

Στους ιστορικούς χρόνους ο οικιστικός πυρήνας της Μύρινας βρισκόταν νοτιότερα της θέσης του προϊστορικού οικισμού, στην βραχώδη χερσόνησο και τους πρόποδες του *Κάστρου*, που οριοθετεί το λιμάνι από την βόρεια πλευρά του¹⁹² (εικ. 11β). Τα αρχαία λείψανα, τα οποία σώζονται επιφανειακά στον λόφο του Κάστρου, μαρτυρούν για την κατοίκηση της θέσης από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως τους ελληνιστικούς χρόνους¹⁹³. Στις παρυφές της χερσονήσου διατηρείται τμήμα τείχους κυκλώπειας τοιχοδομίας, πιθανότατα μυκηναϊκό, και τμήμα ισόδομου τείχους των χρόνων της αττικής κληρουχίας¹⁹⁴. Ξεχωριστής σημασίας είναι τα ποικίλα λαξεύματα, τα οποία είναι ευδιάκριτα σε όλη σχεδόν την βραχώδη επιφάνεια της χερσονήσου. Πρόκειται για κοιλότητες, κόγχες, άνδηρα, αύλακες και κλιμακωτές κατασκευές¹⁹⁵. Στις νοτιοανατολικές παρυφές της χερσονήσου μία βαθμιδωτή λάξευση στον βράχο απολήγει σε ορθογώνια κόγχη και σε ένα διαμορφωμένο πλάτωμα με κυκλική, κτιστή κατασκευή, πιθανώς βωμό, όπου βρέθηκαν ειδώλια γυναικείας μορφής με πόλο. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, και την αντιπαραβολή της κλιμακωτής διαμόρφωσης του βράχου με τους *βαθμιδωτούς θρόνους* της Κυβέλης στην Φρυγία, η C. Marangou υποθέτει, ότι πρόκειται για υπαίθριο χώρο λατρείας, πιθανόν της πολυ-υπόστατης Μεγάλης Θεάς, οι ιδιότητες της οποίας ταυτίζονται με την λατρεία της φρυγικής Κυβέλης¹⁹⁶.

Νοτιοανατολικά της χερσονήσου του *Κάστρου*, στην περιοχή του Νοσοκομείου και στους πρόποδες του λόφου του Τσας, αποκαλύφθηκαν κεραμικά εργαστήρια αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων, τα οποία εξαπλώνονται σε ευρεία περιοχή με δωμάτια, αυλές, λείψανα

¹⁹⁰ Α. Ντόβα, Μύρινα Λήμνου: οι αρχαιότερες φάσεις του οικισμού, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Η Πολιόχνη και το Βόρειο Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 22-25 Απριλίου 1996 (1997), 282-296. Π. Αυγερινού, Ο οικισμός της Μύρινας: πρώτες εκτιμήσεις, *Η Πολιόχνη και το Βόρειο Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού* (ο.π.), 274 σημ.7. Φιλανιώτου 2010, 310-311.

¹⁹¹ Για τον προϊστορικό οικισμό της Μύρινας βλ. παραπ. σημ. 57.

¹⁹² Fredrich 1906, 246. Αρχοντίδου 1994, 54. – Η επέκταση της πόλεως πέραν των ορίων της χερσονήσου, σημειώνεται με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα στους ελληνιστικούς χρόνους. Σχετικά βλ. Φιλανιώτου 2010.

¹⁹³ Fredrich 1906, 245-246. ΑΔ 18, 1963, Β1, 265. Αρχοντίδου 1994, 54, εικ. 12-13. Marangou 2006, 131. Marangou 2009, 93.

¹⁹⁴ Fredrich 1906, 245.

¹⁹⁵ C. Marangou, Rock-art and Landscape in Myrina, Island of Lemnos, Greece, στο: P. Whitehead, W. Whitehead και L. Loendorf (επ. έκδ.), *1999 International Rock-Art Conference Proceedings*, Vol. 2, 2002, 147-153. Marangou 2006, 130-131. Marangou 2009, 93-99.

¹⁹⁶ Marangou 2006, 133. Marangou 2009, 96-98.

κλιβάνων, υλικό για προπλάσματα και προϊόντα, μεταξύ των οποίων και ορισμένα ειδώλια Κυβέλης¹⁹⁷.

Βόρεια της αρχαίας πόλεως, σε θέση που τοποθετείται έξω από τα τείχη, και συγκεκριμένα στο ακρωτήριο του Μετεωρολογικού Σταθμού (εικ.11β) ήρθε στο φως στο β' ήμ. του 19^{ου} αιώνα ένα σύνολο με αναθηματικά ειδώλια *σειρήνων, σφιγγών και θεοτήτων*, τα οποία συνδέονται στενά ως προς την τυπολογία τους με εκείνα του αρχαϊκού Ιερού της Ηφαιστίας¹⁹⁸. Χαρακτηριστικά είναι τα ειδώλια γυναικείων φτερωτών μορφών με φόρμιγγα, υψηλότατο πόλο και βαρεία σπειροειδή σκουλαρήκια: σύμφωνα με τον L. Beschi πρόκειται όχι για μία θνητή, αλλά για την *Μεγάλη Θεά* σε έναν ρόλο ανάλογο της *ελληνικής Αρτέμιδος* ή της *φρυγικής Κυβέλης*¹⁹⁹.

Στην ίδια περιοχή αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός ναού²⁰⁰, και ορισμένα ψηφίσματα της πόλεως της ύστερης κλασικής εποχής²⁰¹, για τα οποία μία αθηναϊκή επιγραφή μας πληροφορεί ότι πρέπει να ήταν εκτεθειμένα στο ιερό της Αρτέμιδος²⁰². Είναι λοιπόν πιθανό την αρχαϊκή λατρεία της Μεγάλης Θεάς των Τυρρηνών, η οποία στεγάστηκε σε Ιερό έξω από τα όρια της πόλεως, να την διαδέχτηκε η λατρεία της Αρτέμιδος.

¹⁹⁷ ΑΔ 44, 1989, Χρονικά Β2, 406-407, πίν. 231· ΑΔ 45, 1990, Χρονικά Β2, 398, πίν. 182 β, 183· ΑΔ 46, 1991, Χρονικά Β2, 369-370, πίν. 143. Α. Αρχοντίδου, Ελληνιστικά εργαστήρια της Ηφαιστίας και της Μύρινας, στο: *Λήμνος Αμιχθαλόεσσα*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, 2000, 42-43. Φιλανιώτου 2010, 315-319, εικ. 14.

¹⁹⁸ Fredrich 1906, 63-69, πίν. VIII-IX. Beschi 1992, 132. Αρχοντίδου 1994, 53. Beschi 2001, 195—214, πίν. III-XXV. Beschi 2006, 268.

¹⁹⁹ Beschi 1992, 133 κε., πίν. 21-22. Beschi 1995-2000, 171. Beschi 2001, 203-207, πίν. XIII-XVII.

²⁰⁰ Fredrich 1906, 246. ΑΔ 50, 1995, Χρονικά Β2, 692-693. Beschi 2001, 193.

²⁰¹ Beschi 2001, 194-195.

²⁰² Σχετικά με την επιγραφή βλ. παρακ. σ. 123 και σημ. 668.

IV. ΘΕΜΑΤΑ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

Τα γλυπτά είναι όλα έργα μικρού μεγέθους²⁰³, λαξευμένα σε λίθο, τα περισσότερα σε μάρμαρο και ορισμένα μόνον σε πωρόλιθο ή τραχειίτη λίθο. Χωρίζονται σε ναΐσκους, αγαλμάτια και ανάγλυφα και σχεδόν όλα αποδίδουν καθιστή γυναικεία μορφή²⁰⁴, η εικονογραφία και ο τύπος της οποίας παραλλάσσει ανάλογα με την χρονολόγηση των γλυπτών.

A. Ναΐσκοι: Προέλευση, εξελικτική πορεία και διάδοση του τύπου

Ο τύπος του ναΐσκου συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με την λατρεία της Μητέρας των Θεών και αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της εικονογραφικής της παράδοσης από τους αρχαϊκούς χρόνους έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Στο χρονικό αυτό διάστημα οι ναΐσκοι αποτελούν την πιο διαδεδομένη και πολυπληθή ομάδα αναθηματικών αναγλύφων της θεάς²⁰⁵.

Τα πρωιμότερα γλυπτά αυτού του τύπου εμφανίζονται στις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας στο α΄ ήμ. του βου αιώνα π.Χ.²⁰⁶. Από την περιοχή αυτή και κατά την διάρκεια του βου αιώνα ο τύπος του ναΐσκου θα διαδοθεί στις αποικίες της Προποντίδας και της Μαύρης Θάλασσας, στα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο, στις Κυκλάδες, την Μασσαλία²⁰⁷ και την Αττική, όπου γύρω στο 500 π.Χ. καθιερώνεται η λατρεία της θεάς²⁰⁸, με την επίσημη εγκατάστασή της στην

²⁰³ Κανένα δεν υπερβαίνει σε ύψος τα πενήντα εκατοστά, με εξαίρεση τον ναΐσκο 4, που φτάνει σε ύψος τα 56 εκ.

²⁰⁴ Εξαίρεση αποτελεί ο ναΐσκος 5, με απεικόνιση όρθιας γυναικείας μορφής.

²⁰⁵ Vékela 2001, 68.

²⁰⁶ Langlotz 1975, 163. Naumann 1983, 113-117. Roller 1999, 126 κ.ε. Βικέλα 2001, 57. Xagorari – Gleissner 2008, 29 σημ. 188, η οποία, όπως και ο E. Langlotz, αναφέρει ως πρωιμότερο παράδειγμα τον ναΐσκο από τις Κλαζομενές (εικ. 21β), τον οποίο χρονολογεί στο 600 π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή απομακρύνει το γλυπτό από την σειρά των ναΐσκων με την καθιστή γυναικεία μορφή, που τοποθετούνται όχι νωρίτερα από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα (βλ. παρακ. σ. 54-55). - Για τον ναΐσκο των Κλαζομενών, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. 3304, βλ. M. Collignon, *RA* 1900, II, 374, πίν. 16. Möbius 1916, 166 σημ. 2. J. Michon, *REG* 32, 1919, 369. J. Charbonneaux, *La sculpture grecque et romaine au Musée du Louvre* (1963), 12 αρ. 3304. Langlotz 1966, 30 σημ. 43. Tuchelt 1970, 127, L 88, σ. 150. Langlotz 1975, 163, πίν. 31,1-3, πίν. 60,3. Naumann 1983, 127, 300 αρ. 51 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία) και τελευταία Xagorari – Gleissner 2008, ό.π.

²⁰⁷ Langlotz 1975, 163. Naumann 1983, 117-118. Graf 1985, 108. Βικέλα 2001, 43.

²⁰⁸ Στα μέσα του βου αι. π.Χ. χρονολογείται ένα αγαλμάτιο Κυβέλης από την Ακρόπολη (Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως αρ. ευρ. 655). Η θεά παριστάνεται ένθρονη, πιθανώς με ένα λιοντάρι στα γόνατά της, το οποίο σήμερα λείπει. Το ποδήρες ένδυμα φανερώνει σαφή ανατολικο-ιωνικά γνωρίσματα, ιδιαίτερα έκδηλα στη κάθετη, μεσαία πτύχωση, χαρακτηριστικό στοιχείο της καθιστής μορφής στους ιωνικούς ναΐσκους της θεάς (βλ. παρακ. σ. 55). – Για το αγαλμάτιο βλ. H. Payne - G. Mackworth-Young, *Archaic marble Sculpture from the Acropolis* (1936), πίν. 125,5. Freyer – Schauenburg 1974, 147 σημ. 238. Μπρούσκαρη 1974, 112 αρ. 655, εικ. 210. Naumann 1983, 145, 308 αρ. 111, πίν. 19,3 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Simon 1997, 753 αρ. 45. Βικέλα 2001, 44 σημ. 18. – Στο σπήλαιο του *Νυμφολήπτου Αρχεδήμου*, κοντά στην σημερινή Βάρη, βρίσκεται ένα λαξευμένο στον βράχο άγαλμα καθιστής γυναικείας μορφής, χρονολογούμενο στο τέλος του βου - αρχές 5ου αιώνα π.Χ. (C.H. Weller, *AJA* 7, 1903,

αθηναϊκή Αγορά²⁰⁹. Στους κλασικούς χρόνους η παραγωγή ναϊσκων της Κυβέλης, με εξαίρεση μεμονωμένα παραδείγματα²¹⁰, σχεδόν διακόπτεται²¹¹. Ο τύπος του ναϊσκου επανεμφανίζεται στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ, καθιερώνεται ως αναθηματικό ανάγλυφο της Κυβέλης και γνωρίζει μεγάλη εξάπλωση, ιδιαίτερα στην Αττική, αλλά και σε άλλες περιοχές της μητροπολιτικής Ελλάδας.

Ο ναϊσκος ορίζεται από ένα «αρχιτεκτονικό» πλαίσιο, το οποίο στους αρχαϊκούς χρόνους έχει την μορφή απλού οικίσκου με δίρριχτη επίστεψη, ενώ από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. αρχίζει να προσλαμβάνει στοιχεία ναϊκού οικοδομήματος²¹². Στην πρόσοψή του διανοίγεται ορθογώνια κόγχη, μέσα στην οποία απεικονίζεται ανάγλυφα μία μετωπική γυναικεία μορφή, η οποία ταυτίζεται με την Κυβέλη²¹³.

267 κ.ε.) Στα δεξιά της θεάς σώζεται ομφαλός, ενώ μία κεφαλή λιονταριού, η οποία βρέθηκε στο σπήλαιο, ενισχύει την ταύτιση του αγάλματος με Κυβέλη (Milchhöfer, *AM* 5, 1880, 217. Βικέλα 2001, 58-59). Για διαφορετική ερμηνεία, που ταυτίζει το άγαλμα της καθιστής μορφής με Νύμφη βλ. Xagorari – Gleissner 2008, 21-22.

²⁰⁹ Για την λατρεία της Κυβέλης στο Παλαιό Βουλευτήριο βλ. παρακ. σ. 71 σημ. 327.

²¹⁰ Τον 5ο αιώνα π.Χ. χρονολογούνται δύο ναϊσκοί από την Θάσο (Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1593 και 92), και ένας από την Σάμο (Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου αρ. ευρ. 100). - Για τον ναϊσκο Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου αρ. ευρ. 1593 βλ. Salviat 1964, 242-243, εικ.5. Vermaseren 1982, 174 αρ. 540, πίν. 164. Naumann 1983, 146, 308 αρ. 115. Holtzmann 1994, 133-134, αρ. 61, πίν. 44 b. Vikelá 2001, 86- 87, σημ. 60, πίν. 15,2 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). - Για τον ναϊσκο Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου αρ. ευρ. 92 βλ. Salviat 1964, 240 αρ.1, εικ. 4. Vermaseren 1982, 173 αρ. 538, πίν. 163. Naumann 1983, 147, 308 αρ. 114. Holtzmann 1994, 134 αρ.62, πίν. 44 c, ο οποίος χρονολογεί τον ναϊσκο στο β' ήμισυ του 5^{ου} αιώνα, ενώ η F. Naumann τοποθετεί το γλυπτό στους υστεροαρχαϊκούς χρόνους. Τελευταία βλ. Vikelá 2001, 92, πίν. 16,2 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). - Για τον ναϊσκο Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου, αρ. ευρ. 100 βλ. Freyer-Schauenburg 1974, 173 αρ. 87, πίν.73. Naumann 1983, 134 κ.ε., 302 αρ. 62, η οποία χρονολογεί τον ναϊσκο στον 6ο αι. π.Χ. Βλ. επίσης Hermary 2000 β, 129. Vikelá 2001, 88 σημ.66 (με τη παλαιότερη βιβλιογραφία), 92-93, πίν. 16,1. Η Vikelá αναγνωρίζει το γλυπτό ως έργο αρχαϊστικό και το τοποθετεί στο β' ήμισυ του 5ου αιώνα π.Χ.

²¹¹ Naumann 1983, 159. Vikelá 2001, 92. Xagorari-Gleissner 2008, 29. – Τον 5ο αι. π.Χ. στην περιοχή της Μικράς Ασίας καταγράφεται κενό των γλυπτών εικόνων της Κυβέλης, σε αντίθεση με την αυξημένη παραγωγή των αρχαϊκών χρόνων. Η απουσία αναθημάτων της θεάς την ίδια περίοδο στην Αττική συσχετίζεται με την γενικευμένη μείωση των αναθηματικών αναγλύφων, που σημειώνεται από τα τέλη του 6ου αιώνα και έως το 425 π.Χ. περίπου.

²¹² Πρώιμο παράδειγμα τέτοιας διαμόρφωσης αποτελεί ο υστεροαρχαϊκός ναϊσκος από την Αμοργό (Βλ. εικ. 23β, Μουσείο Δρέσδης αρ. ευρ. 1636), το πλαίσιο του οποίου αποδίδει ναόσχημη κατασκευή με ιωνικά στοιχεία (βλ. παρακ. σημ. 247). Από την καθιερωμένη, απλή μορφή των αρχαϊκών οικίσκων διαφοροποιείται και ο ναϊσκος των Σάρδεων (εικ.20, Manisa, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 4029), ο οποίος μιμείται ναϊκό ιωνικό οικοδόμημα με όρθια γυναικεία μορφή στην πρόσοψη. - Για την αρχιτεκτονική μορφή του ναϊσκου από τις Σάρδεις βλ. T. Schattner, *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur*, 15 Beih. *AM* 1990, 213, πίν.1-3. – Για τον ναϊσκο από τις Σάρδεις γενικά βλ. G. M.A. Hanfmann, *TürkAD* 13, 1963, 8. D. G. Mitten, *BASOR* 174, 1964, 39-43, εικ. 25-26. M. Mellink, *AJA* 68, 1964, 163, πίν. 52. Richter 1968, 92 αρ. 164, εικ. 524-527. G.M.A. Hanfmann – N.H. Ramage, *Sculpture from Sardis. The finds through 1975* (1978), 15, αρ. 7, εικ. 20-50. Naumann 1983, 111-113, 298, αρ. 34, πίν. 12,3 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Vermaseren 1987, 134-137 αρ.459. Simon 1997, 750 αρ. 14 με εικόνα.

²¹³ Η πληθώρα των αρχαϊκών ναϊσκων στην Ιωνία, η αντιβολή τους με την τυπολογία των μνημείων της Φρυγίας, η μεταγενέστερη επικράτηση του τύπου αποκλειστικά για την Κυβέλη και ακόμη η απουσία του τύπου αυτού από την εικονογραφία άλλων θεοτήτων συνηγορούν υπέρ του συσχετισμού του ναϊσκου με την θεά. Για το θέμα της αμφισβήτησης που έχει εκφράσει ο Hermary (Hermary 2000 α, 200 και Hermary

Σύμφωνα με τους μελετητές, οι ελληνικοί ναΐσκοι αποτελούν μικρογραφική μεταφορά των λαξευμένων φρυγικών μνημείων της θεάς²¹⁴, τα οποία απαντώνται κυρίως στην δυτική Φρυγία²¹⁵ και χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 3ο αιώνα π.Χ.²¹⁶, ώστε η εμφάνιση των ελληνικών ναΐσκων γύρω στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα στις ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας να έπεται χρονικά των φρυγικών «προτύπων»²¹⁷.

Τα μνημεία αυτά αποτελούν υπαίθριους χώρους λατρείας της σημαντικότερης θεότητας των Φρυγών, της Μητέρας θεάς²¹⁸. Πρόκειται για μνημειακής κλίμακας λαξευμένα μέτωπα, τα

2000 β, 126) βλ. την ανταπάντηση της E. Vikela (Vikela 2001, 61-62, σημ. 71). Επίσης βλ. Graf 1985, 108 κ.ε. - Γενικά για τις θεότητες σε οικίσκο βλ. J. Bretschneider, *Architekturmodelle in Vorderasien und in der östlichen Ägäis vom Neolithikum bis in das 1. Jahrtausend* (1991), 100 κ.ε.

²¹⁴ v. Salis 1913, 21. Akurgal 1961, 110-112. Mellink 1983, 359. M. Weber, *Baldchine und Statuenschreine* (1990), 61 κ.ε. Πετρόχειλος 1992, 28-29. Borgeaud 1996, 22-28. Vikela 2001, 73 σημ.18.

²¹⁵ Haspels 1971, 73-111. Naumann 1983, 40, χάρτης 2. Roller 1999, 84.

²¹⁶ Körte 1898, 123-124. Akurgal 1961, 106-110. Haspels 1971, 146 κ.ε. Naumann 1983, 56-62. F. Isik, *AnatSt* 37, 1987, 163-178. S. Berndt – Ersöz, *AnatSt* 48, 1998, 87-112. Roller 1999, 99-105.

²¹⁷ Vikela 2001, 73, σημ. 19.

²¹⁸ **Matar** ή **Matar Kubeleya** ή **Matar Kubileya**, όπως κατονομάζεται στις αναθηματικές επιγραφές των λατρευτικών προσώπων της Φρυγίας. Στον ελληνικό χώρο το όνομα **Κυβέλη** είναι η ελληνική απόδοση του φρυγικού επιθέτου Kubeleya ή Kubileya, προερχόμενο μάλλον από ονομασία όρους της Φρυγίας. Παράλληλα χρησιμοποιείται το όνομα **Μήτηρ** σε αντιστοιχία με το **Matar**, και ήδη από τον 14ο ομηρικό ύμνο η επίκληση αυτή αποτελεί αυτοτελή ονομασία, όπως και στην Φρυγία. Μία άλλη ονομασία για τη Μητέρα Κυβέλη καταδεικνύει πιθανώς τις λατρευτικές της ρίζες: ο Ιππώνναξ ο Εφέσιος τον 6^ο αι. π.Χ., καθώς και ο Ηρόδοτος και ο Χάρων ο Λαμψακηνός τον 5^ο αιώνα, την ονομάζουν **Κυβήβη**, ταυτίζοντας την με την **Kubaba**, μία προγενέστερη ανατολική θεότητα της 2^{ης} χιλιετίας. Η θεά αυτή γνωρίζει ιδιαίτερη εξάπλωση μετά από την πτώση των Χετταίων, όταν ιδρύονται τα νεοχιτιτικά βασίλεια στον χώρο της νότιας Μ. Ασίας και βόρειας Συρίας. Στον ορθοστάτη της πομπικής εισόδου στην βασιλική πύλη του Carkemish, γύρω στο 900 π.Χ., παριστάνεται ένθρονη, πάνω σε ξαπλωτό λιοντάρι, φοράει πόλο και κρατεί καθρέφτη και ρόδι (Naumann 1983, πίν. 1,3). Η απεικόνιση αυτή της ανατολικής θεάς, φαίνεται ότι ήταν οικία για τους Έλληνες, πιθανώς μέσω των επαφών με την Αλ Μίνα: μολύβδινα περίαπτα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. από την Σάμο, την Έφεσο και την Χίο δείχνουν μία θεά να στέκεται πάνω στην πλάτη ενός λιονταριού. Με ανάλογα εικονογραφικά στοιχεία αποδίδεται και η φρυγική θεά, ώστε εύλογα δημιουργείται το ερώτημα, εάν η Matar των Φρυγών είναι μία ξεχωριστή θεότητα, η οποία εμφανίζεται με την άφιξη των φρυγικών φύλων στη Μ. Ασία ή αν είναι απλώς η γηγενής Kubaba που υιοθετήθηκε από τους επήλυδες Φρύγες. Κατά το πλείστον η πρόσφατη έρευνα τις αντιλαμβάνεται ως ιδιαίτερες και ανεξάρτητες θεές, με συγγενικά όμως στοιχεία, ενώ η παλαιότερη θεωρεί ότι η Μητηρ Φρυγία, όπως την αποκαλούν επιγραφές της Ιωνίας, αποτελεί τη φρυγική έκδοση της υιοθετημένης παλαιότερης ανατολικής θεάς. - Για τις επιγραφές των φρυγικών προσώπων βλ. Cl. Brixhe – M. Lejeune, *Corpus des Inscriptions paléophrygiennes* (1984), B-01, W-04, M-01c, M-01d, M-01e. - Για το όνομα Κυβέλη βλ. αναλυτικά Βικέλα 2001, 43-45 (με αναφορά στις αρχαίες πηγές και την παλαιότερη βιβλιογραφία). Xagorari – Gleissner 2008, 14-16. - Για την Κυβήβη βλ. O. Masson, *Les fragments du poète Hipponax* (1962), 89 απ. 127 (Bergk⁴ 120· Degani 125), 168. Ηρόδοτος V, 102. Χάρων: *GrH* III A 262,5. - Για την Kubaba και τον συσχετισμό της με την Κυβέλη βλ. E. Laroche, Koubaba, déesse anatolienne, et le problem des origines de Cybèle, στο *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strasbourg 22-24.5.1958* (1960) 113-128. Marangou 1969. Naumann 1983, 17-38, πίν. 1, 2-3. W. Burket, *Greek Religion*² (1985), 177 κ.ε. Reeder 1987, 431 σημ. 16. L. Roller, The Phrygian Character of Cybele: The Formation of an Iconography and Cult Ethos in the Iron Age, στο: A. Cilingiroğlu – D.H. French (επ. εκδ.), *Anatolian Iron Age Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (1994), 189-195. Roller 1999, 41-53. Borgeaud 1996, 26-27. Gurney 1990, 50-56, 147-148. - Για την ιστορία των Φρυγών συνοπτικά βλ. *Kl. Pauly* IV (1979), 822-825, λ. *Phryger* (Neumann). - Για την επιγραφικά μαρτυρημένη *Μητέρα Φρυγία* ή *Φρυγίη* βλ. Graf 1985, 317, σημ. 2-3. - Για τα μολύβδινα περίαπτα βλ. O. Brehm, Griechisch – orientalische

οποία διαμορφώνουν στον βράχο την πρόσοψη κτιρίου, με έντονα γεωμετρική διακόσμηση και αετωματική απόληξη με κεντρικό ακρωτήριο²¹⁹. Η πρόσοψη, χωρίς βάθος, πλαισιώνει το άνοιγμα μίας κόγχης, μέσα στο οποίο προοριζόταν να τοποθετηθεί ή βρισκόταν ανάγλυφα αποδοσμένο το ομοίωμα της Κυβέλης.

Στα μνημεία με σωζόμενη παράσταση²²⁰, η θεά απεικονίζεται πάντοτε όρθια, μετωπική, φέρει ποδήρες ένδυμα και πόλο²²¹ και αποδίδεται κατά κανόνα χωρίς την παρουσία άλλων μορφών. Εξάιρεση αποτελούν δύο λέοντες, οι οποίοι πλαισιώνουν την Μητέρα στην κόγχη του μνημείου στο Aslankaya²²², όπου η θεά κρατεί ένα λιοντάρι από τα πίσω πόδια, με το κεφάλι προς τα κάτω. Παρόμοιες εραλδικές συνθέσεις με λιοντάρια και μνημειακή διαμόρφωση απαντώνται σε ορισμένα ταφικά, φρυγικά μνημεία της ίδιας εποχής, όπως σε εκείνο στο Būyūk

Bleimedailles, στο O. Brehm – S. Klie (επ. εκδ.), *ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΑΝΗΣ, Festschrift für Max Wegner zum 90. Geburtstag, Antiquitas Reihe 3* (1992), 59-74, πίν. 7.

²¹⁹ Ο σχεδιασμός των μνημείων θεωρείται ότι απηχεί στοιχεία της αρχιτεκτονικής των ιδιωτικών οικιών από ξύλο, βλ. Akurgal 1961, 106. R.S. Young, *Archaeology* 22, 1969, 272. Mellink 1983, 356. Roller 1999, 100-101.

²²⁰ Συγκεντρωμένα τα φρυγικά μνημεία με παράσταση της θεάς: Naumann 1983, 43-49.

²²¹ Marangou 1969.

²²² Μνημείο Aslankaya: Akurgal 1961, 86, εικ. 52-54. Haspels 1971, 87 κ.ε., εικ. 186-191, 523. Naumann 1983, 43-45, πίν 4,2-3. Prayon 1987, 98-100, αρ.39, πίν. 15α-β. Simon 1997, 749 αρ.11. Roller 1999, 85-86, εικ. 19-21. – Εκτός από τα δύο λιοντάρια, τα οποία πλαισιώνουν την θεά στην παράσταση της κόγχης, ένα τρίτο παριστάνεται ανασηκωμένο στα πίσω πόδια, στην εξωτερική πλευρά του μνημείου. Το τετράγωνο ρύγχος του παραδίδει τον νεοχιττιτικό τύπο, [E. Akurgal, *Späthethitische Bildkunst* (1949), 39, πίν.36], ωστόσο η στάση του ανασηκωμένου στα πίσω σκέλη ζώου θυμίζει το καθιερωμένο ελληνικό μοτίβο της εραλδικής στάσης δύο ζώων, τα οποία κατά κανόνα πλαισιώνουν μία γυναικεία θεότητα, την Πότνια Θηρών [Ö. Müller, *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst* (1978), 51-154, 203-207]. Για την προέλευση της αιγαιακής Πότνιας, η πρόσφατη έρευνα υποστηρίζει την διεξόδυσή της στον ελληνικό χώρο από τους δρόμους της Ανατολής [J.Crowley, *The Aegean and the East: an Investigation into the Transference of Asiatic Motifs between the Aegean and the Near East in the Bronze Age* (1989), 28-39, 271-272. A. Barclay, "The Potnia Theron: an adaptation of a Near Eastern image", στο: *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 22* (2001), 373], ενώ παλαιότερα το σχήμα θεωρήθηκε ελληνική δημιουργία (Spartz 1962, 8-39). Με δεδομένη την ελληνική προέλευση του εικονογραφικού τύπου της Πότνιας και βάσει τυπολογικών συγκρίσεων (χαρακτηριστική είναι η ζωφόρος με το Γοργόνειο στο ταφικό μνημείο Yılan Taş: Prayon 1987, 91-94, αρ. 36, πίν. 13, c-d, εικ.17), οι A. Körte και E. Akurgal αναγνώρισαν στις παραστάσεις του Aslankaya, καθώς και σε άλλα λαξευτά φρυγικά μνημεία, σημαντικές επιρροές της ελληνικής τέχνης (Körte 1898, 134-136. Akurgal 1961, 106-110). Αντιθέτως, η Naumann, αν και επισημαίνει την ομοιότητα της πλαισιωμένης από λιοντάρια θεάς του Aslankaya με αντίστοιχες απεικονίσεις της ελληνικής τέχνης, υποστηρίζει ότι η θεότητα διαφοροποιείται ουσιαστικά από την ελληνική Πότνια, καθώς τα ζώα δεν αποδίδονται καθυποταγμένα στην θεά, αλλά «ισότιμα» με αυτήν. (Naumann 1983, 50). Ο τύπος της Πότνιας Θηρών αναγνωρίζεται σε ορισμένες ακόμη αρχαϊκές απεικονίσεις της φρυγικής θεάς (συγκεντρωμένες στο Naumann 1983, 101-110, 297, αρ.κατ. 31-33, πίν.12,1-2) και διατηρείται ως γενικό σχήμα στην εικονογραφική παράδοση της Κυβέλης έως τους ελληνιστικούς χρόνους (βλ. παρακ. σ. 85). – Για την εικονογραφία της ελληνικής Κυβέλης ως Πότνια Θηρών βλ. G. Radet, *Cybébé. Étude sur les transformations d'un type divin* 1909. C. Christou. *Pothnia theron. Eine Untersuchung über Ursprung, Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt einer Gottheit* (1968), 170 κ.ε. Marangou 1969, 15 κ.ε. («Πότνια ορνέων»). Roller 1999, 135.

Aslantaş²²³. Η τυπολογική αυτή ομοιότητα συσχετίζει τα ταφικά μνημεία με τους χώρους λατρείας της Κυβέλης: η θεά της φύσης είναι συγχρόνως προστάτιδα της ζωής και του θανάτου²²⁴.

Η πρώτη προσπάθεια απόδοσης σε μικρότερη κλίμακα των φρυγικών λατρευτικών μνημείων καταγράφεται σε τρεις ανάγλυφες στήλες από την περιοχή της Άγκυρας²²⁵. Στο καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα (εικ. 17)²²⁶, το ύψος του οποίου φτάνει τα 1,97μ., η στήλη επαναλαμβάνει την ίδια διαμόρφωση με τις βραχώδεις προσόψεις: μία κόγχη με γεωμετρική πλαισίωση και αετωματική επίστεψη με κεντρικό ακρωτήριο. Στο εσωτερικό της κόγχης η θεά κατενώπιον, παριστάνεται όρθια, κρατεί πτηνό και ένα μικρό αγγείο και φέρει υψηλό πόλο και μακρύ ζωσμένο ένδυμα με κάθετες πτυχώσεις. Το ιμάτιο, το οποίο καλύπτει το πίσω μέρος του σώματος, φέρεται προς τα εμπρός και στερεώνεται στην ζώνη, σχηματίζοντας επάλληλες καμπύλες πτυχές.

Κατά τον ίδιο τύπο και με παρόμοια διευθέτηση ενδυμάτων αποδίδεται η θεά της στήλης από το Boğazköy, την οποία πλαισιώνουν δύο μικρότεροι σε κλίμακα νεαροί μουσικοί²²⁷. Το ανάγλυφο βρέθηκε κατά χώραν κοντά στην πύλη του φρυγικού τείχους της πόλεως, όπου βρισκόταν τοποθετημένο σε κόγχη με αρχιτεκτονική πλαισίωση. Αν και ως προς την σύνθεση και την τεχνοτροπία του το ανάγλυφο είναι φρυγικό, μεμονωμένα στοιχεία στην μορφή της θεάς

²²³ Büyüç Aslantaş: Akurgal 1961, 86, εικ. 51. Haspels 1971, 118 κ.ε., εικ. 131-134. Naumann 1983, 50. Prayon 1987, 89-91, αρ.35, πίν. 13α. Roller 1999, 102, εικ. 34. Σχετικά με τα ταφικά μνημεία της Φρυγίας βλ. Haspels 1971, 112-138.

²²⁴ Για την ταφική λατρεία της Κυβέλης βλ. S. Buluç, *The Architectural Use of the Animal and the Kybele Reliefs found in Ankara and its Vicinity*, στο: *Source. Notes in the History of Art 7* (1988), 20. Vikela 2001, 73, σημ. 15, 17. – Στους υστεροκλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους η χθόνια υπόσταση της θεάς διαφαίνεται στην εικονογραφία των αναγλύφων της (βλ. παρακ. σημ. 436-438 και 443), ορισμένα από τα οποία ερμηνεύονται ως επιτύμβια (Mitropoulou 1996, 138 κ.ε., Vikela 2001, 106 σημ.132, 119-120, σημ. 180-181, πίν. 23,4).

²²⁵ Πρόκειται για τις στήλες από το Bahçelievler, το Γόρδιο και το Etlik. – Για την στήλη από το Bahçelievler, Αρχαιολογικό Μουσείο Άγκυρας χωρίς αρ. ευρ., βλ. Akurgal 1961 97, εικ. 60-61. Bittel 1963, 15, πίν. 10. Naumann 1983, 62-64, 294 αρ. 18, πίν. 5,2. Işık 1986-87, 47, 82, 93, εικ. 21. Prayon 1987, 71 αρ. 26, πίν. 9 α. Simon 1997, 750 αρ. 13 με εικόνα. Roller 1999, 48, 72, εικ. 8. Vikela 2001, 72, πίν. 14,1. Βικέλα 2001, 53-54, εικ.7. – Για την στήλη από το Γόρδιο, Αρχαιολογικό Μουσείο Άγκυρας χωρίς αρ. ευρ., βλ. Akurgal 1961, 97, εικ. 62. Bittel 1963, 15, πίν. 11α-β. Mellink 1983, 349 κ.ε., πίν. 70, 1-4. Naumann 1983, 64-65, 295 αρ. 19, πίν. 5,3 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Işık 1986-87, 47, 75, 80, 93, εικ.16. Prayon 1987, 52-53 αρ.15, πίν. 5. Roller 1999, 48, 72, εικ.7. Βικέλα 2001, 54, σημ. 44 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία) – Για την στήλη από το Etlik, Αρχαιολογικό Μουσείο Άγκυρας χωρίς αρ. ευρ. βλ. K. Bittel, *Bogazköy IV* (1969), 72, σημ. 4. H. Güterbock, *BaM 7*, 1974, 97 κ.ε. Naumann 1983, 65-67, 295 αρ. 20, πίν. 5,4. Işık 1986-87, 78, 82, 93, εικ. 23. Prayon 1987, 71 αρ.27, πίν.9. Roller 1999, 49, 72, εικ. 9. Βικέλα 2001, 54-55, σημ. 43 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). – Στην στήλη από το Etlik χαρακτηριστικό είναι ότι αριστερά της θεάς εικονίζεται δαιμονική μορφή με στοιχεία ανθρώπου και λέοντος, που στηρίζει έναν φτερωτό ήλιο και αποδίδεται σε μικρότερο μέγεθος από την θεά.

²²⁶ Στήλη από το Bahçelievler ό.π.

²²⁷ Άγκυρα, Αρχαιολογικό Μουσείο χωρίς αρ. ευρ. Βλ. Akurgal 1961, 95-96, εικ. 55-59. Bittel 1963, 7-21, πίν.1-8, εικ.3, 8. Naumann 1983, 71-84, 295 αρ. 23, πίν. 7,1. Işık 1986-87, 43 κ.ε., 64 κ.ε., 92 κ.ε., εικ.1 και 13. Prayon 1987, 41 κ.ε., αρ.7, πίν. 3a-c. Simon 1997, 749-750 αρ. 12 με εικόνα. Βικέλα 2001, 55-56, εικ. 8, 9 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

υποδηλώνουν αλληλοεπιδράσεις με τα ιωνικά έργα της μνημειακής πλαστικής. Απαράμιλλο χαρακτηριστικό της ιωνικής πλαστικής στην θεά του Boğazköy είναι η διευθέτηση του επιβλήματος προς τα εμπρός και η στερέωσή του κάτω από την ζώνη, έτσι όπως διατάσσεται και στις πρώιμες ιωνικές κόρες²²⁸.

Ανάλογα τυπολογικά χαρακτηριστικά των ιωνικών, κυρίως, εργαστηρίων, αναγνωρίζονται και σε άλλα φρυγικά έργα μνημειακής πλαστικής²²⁹, καθώς και στην κεραμική και την αρχιτεκτονική είναι εμφανής η αμεσότητα των επαφών μεταξύ της Φρυγίας και του ελληνικού κόσμου, που καταγράφεται περισσότερο έντονη στα χρόνια της κυριαρχίας των Λυδών²³⁰. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επαφών, γίνεται κατανοητή η πρώιμη εισαγωγή της λατρείας της φρύγειας θεάς στις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας και η απόδοση της λατρευτικής της εικόνας στην κόγχη ενός οικίσκου, ως η ελληνική μετάπλαση σε μικρή κλίμακα των φρυγικών μνημείων.

Τα παλαιότερα δείγματα ελληνικών ναΐσκων προέρχονται από την Μίλητο και υποδηλώνουν εμφανή επίδραση των φρυγικών προτύπων, τόσον στην αναπαράσταση της πρόσοψης του οικίσκου, όσον και στην απόδοση της θεάς σε μετωπική και όρθια στάση²³¹. Σε

²²⁸ Αντίθετα με την καθιερωμένη άποψη ότι ο τρόπος απόδοσης της μορφής του Boğazköy και των αναγλύφων από το Bahçelievler, το Γόρδιο και το Etlık απηχεί ιωνική επίδραση (Akurgal 1961, 98-99. Bittel 1963, 12. Mellink 1983, 354. Prayon 1987, 74-78), ο Işık υποστηρίζει την καταγωγή της εικονογραφίας της φρυγικής θεάς από την χιτιτική και κυρίως την νεοχιτιτική παράδοση και κατά συνέπεια χρονολογεί τις φρυγικές στήλες στον 7ο αι. π.Χ. (Işık 1986-87, 41-107). Από τη άλλη, η Naumann τοποθετεί την στήλη από το Bahçelievler, την πρωιμότερη αυτής της σειράς, στις αρχές του βου αιώνα και τις άλλες δύο στο α' ήμ. του βου αι. π.Χ. (Naumann 1983, 77).

²²⁹ Πρόκειται για τέσσερα θραύσματα γυναικείων αγαλμάτων, τα οποία ταυτίζονται με Κυβέλη και προέρχονται δύο από την πόλη του Μίδα, ένα τρίτο από το Γόρδιο και ένα από το Ayas. – Για τα αγάλματα από την πόλη του Μίδα (Αρχαιολογικό Μουσείο Κων/πολης, χωρίς αρ. ευρ. και Αρχαιολογικό Μουσείο Αφίων Καραχισάρ αρ. 1857/72) βλ. Haspels 1951, 111 κ.ε., πίν. 47 α, β. Bittel 1963, 7 σημ.1. Naumann 1983, 88-90, 296 αρ. 28,29. – Για το άγαλμα από το Γόρδιο (Αρχαιολογικό Μουσείο Κων/πολης αρ. ευρ. 698) βλ. S. Reinach, *RA* 1895, II, 345, 13. S. Reinach, *Chroniques d'Orient* II (1896) 454, 13. A.L. Frothingham, *AJA* 11, 1896, 510, 13. A.Körte, *AM* 22, 1897, 25, πίν. 2. Bittel 1963, 15 σημ. 54, εικ.1. Mendel 1966, 109 αρ. 370. Naumann 1983, 68-69, 295 αρ. 22, πίν. 6,1-2 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). – Για το άγαλμα από το Ayas, σήμερα χαμένο, βλ. Bittel 1963, 15 σημ. 51, πίν. 11 c-d. Naumann 1983, 67-68, 296, αρ. 21.

²³⁰ Για τις ελληνικές επιρροές στην φρυγική κεραμική βλ. Akurgal 1961, 73-85. – Ελληνική επίδραση αναγνωρίζει ο A. Körte στην ανάγλυφη διακοσμητική ταινία λωτών και ανθεμίων στο λατρευτικό μνημείο του Kucuk Yazilikaya (Körte 1898, 114-115). Τυπολογικά όμοια ταινία διακοσμεί το κάτω μέρος της παράστασης των Καιρετανών υδριών, οι οποίες κατά κανόνα αναγνωρίζονται ως προϊόντα ιωνικών εργαστηρίων (Μαραγκού 1995, 120-123). Ενδεικτική των επαφών είναι και μία αποσπασματικά σωζόμενη γυναικεία μορφή σε τοιχογραφία, η οποία ανακαλύφθηκε στο Γόρδιο. Το διάδημα που φέρει η μορφή διακοσμείται με προτομές γρυπών και βρίσκει το αντίστοιχό του στον Εμποριό της Χίου, όπου μερικές μολύβδινες παρόμοιες προτομές πιστεύεται ότι διακοσμούσαν την περικεφαλαία ενός λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. [Boardman 1967, 26, εικ.15, 203. W. Burkert: *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur* (1984)].

²³¹ Για τους ναΐσκους με την όρθια μορφή βλ. Naumann 1983, 110-117, 298 – 299, αρ. κατ. 34 – 43, πίν. 12,3 – 14,2. – Γενικά για τον τύπο βλ. Fuchs – Floren 1987, 388- 389. Simon 1997, 749 IV. Roller 1999, 126-131, εικ. 37. Vekela 2001, 81-84. – Τα πρωιμότερα παραδείγματα χρονολογούνται περί το 575 π.Χ. (Naumann 1983, 117, Fuchs – Floren ό.π.). Στην κόγχη αποδίδεται κατενώπιον ανάγλυφη, όρθια γυναικεία

ένα ανάγλυφο αυτής της σειράς (εικ. 18)²³², το οποίο χρονολογείται γύρω στο 560 π.Χ., αναδεικνύεται καθαρά η τυπολογική εξάρτηση των ελληνικών ναϊσκων από τα φρυγικά λατρευτικά μνημεία: το άνοιγμα της κόγχης περιβάλλεται από πλαισίωση με γεωμετρική διακόσμηση και απολήγει σε αέτωμα με δομικά στοιχεία, τα οποία μιμούνται τις φρυγικές προσόψεις²³³. Διαφοροποιημένη όμως σε σχέση με την φρυγική παράδοση εμφανίζεται η ιωνική εικονογραφία: η θεά παριστάνεται στον τύπο της αρχαϊκής κόρης, η οποία ανασύρει το ένδυμα στο πλάι.²³⁴

Περί τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται οι ναϊσκοί με την καθιστή θεά, τύπος ο οποίος θα παραμερίσει εντελώς τον πρωιμότερο με την όρθια μορφή²³⁵. Ο τύπος με την

μορφή, η οποία φέρει το ένα χέρι στο στήθος και με το άλλο ανασύρει το ένδυμα στο πλάι. Φορεί ζωσμένο χιτώνα με κόλπο, ο οποίος ανασηκώνεται σε τόξο, και λοξό ιμάτιο ή επίβλημα, που καλύπτει την κεφαλή και πέφτει έως τα σφυρά. Όμοια είναι η απεικόνιση των όρθιων γυναικείων μορφών σε δύο ανάγλυφα από την Μίλητο (Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. ευρ. 1647 και 1792), τα οποία, αν και δεν έχουν την μορφή ναϊσκου, οι L. Roller και E. Vikela δεν αποκλείουν την περίπτωση να απεικονίζουν Κυβέλη (Roller 1999, 126, σημ. 25. Vikela 2001, 83). Στο ανάγλυφο του Βερολίνου Staatliche Museen αρ. ευρ. 1647 (εικ. 19β) η όρθια γυναικεία μορφή επαναλαμβάνεται δύο φορές, ενώ στο ανάγλυφο Staatliche Museen αρ. ευρ. 1792 (εικ. 19α) παριστάνεται μόνη της. Στην «ομάδα» με την όρθια γυναικεία μορφή προσγράφεται από την F. Naumann και ο ναϊσκος από τις Σάρδεις (εικ. 20, βλ. παραπ. σημ. 212). Σε έναν ακόμη ναϊσκο με την όρθια μορφή από την Μίλητο (Μίλητος, Αρχαιολογικό Μουσείο, χωρίς αρ. ευρ.) στο τύμπανο του αετώματος παριστάνεται Πότνια Θηρών: Naumann 1983, 114-115, 298 αρ. 37, πίν. 12,4. Simon 1997, 750 αρ.15, με εικόνα. Roller 1999, 135. – Για το ανάγλυφο του Βερολίνου, Staatliche Museen αρ. ευρ. 1647, βλ. Blümel 1964, αρ. 44, εικ.126. Richter 1968, 51 αρ. 71, εικ. 229. LIMC II (1984), 703 αρ. 1055, λ. Artemis (L. Kahil). v. Graeve 1986 β, 88, πίν. 9,3. Fuchs – Floren 1987, 388, σημ. 58 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία), πίν. 33,6. M. Edelmann, *Menschen auf griechischen Weihreliefs* (1999), 21 σημ. 60, αρ. A-10. Vikela 2001, 83 σημ. 49. – Για το ανάγλυφο του Βερολίνου, Staatliche Museen αρ. ευρ. 1792, βλ. Blümel 1964, αρ. 45, εικ.127. Richter 1968, 51 αρ. 70, εικ.228. v. Graeve 1986 β, 86, πίν. 9,1. Edelmann ό.π., αρ. A-11.

²³² v. Graeve 1986 α, 22-24, πίν. 6,1.

²³³ Στο ανάγλυφο αυτό διατηρείται το χρώμα, με το οποίο αποδίδονται παραλλαγμένα τα στοιχεία των φρυγικών προσόψεων: ένας ιωνικός κιονίσκος αντικαθιστά την δοκό του τυμπάνου και στην θέση των κερατοειδών απολήξεων των φρυγικών ακρωτηρίων απεικονίζονται ελικοειδείς αποφύσεις με ανθέμια. Αντίστοιχα, ο μαϊάνδρος κατά μήκος των πλευρών πλησιάζει το μοτίβο της στήλης του Bahçelievler. Με το ανάγλυφο αυτό τεκμηριώνεται σε μεγάλο βαθμό η ταύτιση της όρθιας γυναικείας μορφής των ναϊσκων με την εικόνα της φρυγικής θεάς. Στον αντίποδα στέκεται η άποψη του A. Hermary (Hermary 2000 α, 200 Ἡermary 2000 β, 126), ο οποίος υποστηρίζει ότι στους αρχαϊκούς χρόνους ο ναϊσκος δεν αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την ταύτιση της παριστανόμενης μορφής με Κυβέλη, και μεταξύ των άλλων, επικαλείται τον «ναϊσκο των Νυμφών» (v. Graeve 1986 α, 24-25, πίν. 6,2), στον οποίο παριστάνονται όρθιες δύο «δίδυμες» γυναικείες μορφές, που επιγράφονται ΝΥΜΦΕΣ. Η Ε. Βικέλα αντικρούει την άποψη του Hermary με πειστικά επιχειρήματα ἔ υποστηρίζει, μάλιστα, ότι η διπλή παρουσία της μορφής στον οικίσκο αποτελεί πιθανώς πρώιμο παράδειγμα των διπλών υστεροκλασικών ναϊσκων της Κυβέλης και επισημαίνει ότι η ταύτιση της θεάς με τις Νύμφες δεν είναι άσχετη με την λατρεία και την φύση της (Vikela 2001, 84 Ἡ Βικέλα 2001, 62- 63 και σημ. 71).

²³⁴ Τον τύπο αυτό παραδίδουν η Ἡρα του Χυραμύη (Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. 686) και οι όρθιες γυναικείες μορφές από το σύνταγμα του Γενέλεω στην Σάμο (Φιλίππη, Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος, χωρίς αρ.ευρ., Ορνίθη, Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 1739), βλ. Richter 1968, 46, 49 -50, αρ. 55, 67, 68, εικ. 183-185, 217-220, 221 -224.

²³⁵ Ο τύπος της όρθιας μορφής θα εμφανισθεί ξανά, εκτός από μεμονωμένα παραδείγματα, στα ελληνιστικά ιωνικά ανάγλυφα του λεγόμενου εφεσιακού τύπου (βλ. παρακ. σ. 83-84 σημ. 403). – Πλήρης κατάλογος των αρχαϊκών ναϊσκων με την καθιστή γυναικεία μορφή: Naumann 1983, 124-149, 299-309, αρ. 44-118, πίν.16-19,2. Βλ. επίσης Roller 1999, 131-134. Vikela 2001, 85-88, πίν. 15.

καθιστή γυναικεία μορφή θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση και θα συνεχιστεί ως προς το γενικό του σχήμα έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους για τα αναθηματικά και λατρευτικά γλυπτά της θεάς²³⁶. Ο συγκεκριμένος τύπος θεωρείται ως η ελληνική κατάθεση στην εικονογραφία της θεάς σε αντίθεση με αυτόν της όρθιας μορφής, ο οποίος συσχετίζεται με τα φρυγικά μνημεία. Το επιχείρημα στηρίζεται στην απουσία περίοπτου καθιστού αγάλματος στην πρώιμη φρυγική πλαστική, σε αντίθεση με την αρχαϊκή Ιωνία, όπου ο καθιστός αγαλματικός τύπος είναι ευρύτατα γνωστός²³⁷. Πρόσφατα, πάντως, η Ε. Βικέλα ανέδειξε πιθανή τη σύνδεση του τύπου της καθιστής Κυβέλης με τον εικονογραφικό τύπο της ένθρονης θεάς Kubaba²³⁸, καθώς και με την παράδοση των λαξευμένων θρόνων της Φρυγίας²³⁹: πρόκειται για ιδιαίτερης μορφής υπαίθρια Ιερά, που με τις βραχώδεις μνημειακές προσόψεις ορίζουν τους χώρους λατρείας της Μεγάλης θεάς. Η Ε. Βικέλα υποστηρίζει ότι «η εντύπωση του κενού θρόνου που δίνουν τα μνημεία αυτά, προϋποθέτει την παρουσία ενός φορητού αγάλματος ή έστω τη δυνατότητα οραματικής αναπαράστασης μιας καθιστής μορφής»²⁴⁰.

Οι ελληνικοί αρχαϊκοί ναῖσκοι με την καθιστή μορφή παραλλάσσουν ως προς την απόδοση της μορφής, την εικονογραφία, τον τύπο του καθίσματος και την διαμόρφωση του οικίσκου και διακρίνονται σε «ομάδες» ανάλογα με το κέντρο παραγωγής τους.

Οι πρωιμότεροι ναῖσκοι αυτής της σειράς προέρχονται από την Μίλητο και χρονολογικά τοποθετούνται γύρω στα μέσα του 6^{ου} αιώνα (εικ. 21α)²⁴¹. Η θεά παριστάνεται σε κυβικό κάθισμα και αποδίδεται με τα χέρια στα γόνατα. Φορεί ποδήρη ζωσμένο χιτώνα με κόλπο, ο οποίος ανασηκώνεται στην μέση. Ανάμεσα στα σκέλη σχηματίζεται κάθετη, πεπλατυσμένη πτύχωση. Το ένδυμα διευρύνεται στο κάτω μέρος του, με δύο τόξα να διανοίγονται επάνω από τα υποδήματα. Η κεφαλή καλύπτεται με επίβλημα, το οποίο πέφτει τοξωτά στους ώμους²⁴². Το

²³⁶ Πετρόχειλος 1992, 30, σημ. 43.

²³⁷ Naumann 1983, 96, Roller 1999, 132. – Σχετικά με την εικονογραφική παράδοση της ένθρονης μορφής στην ελληνική τέχνη βλ. Χαγοράρι – Gleissner 2008, 31-36.

²³⁸ Για την εικονογραφία της θεάς Kubaba βλ. παραπ. σημ. 218.

²³⁹ Τα μνημεία αυτά αναφέρονται στην διεθνή βιβλιογραφία ως *βαθμιδωτοί* ή *βραχώδεις θρόνοι* ή *βωμοί*. Πρόκειται για διαμορφώσεις στον βράχο, όπου μία «πλάτη», η οποία καταλήγει σε ημικυκλική απόληξη και μία βαθμιδωτή πρόσβαση, που οδηγεί σε βάθρο μπροστά από την επιφάνεια της πλάτης, δίνουν την εντύπωση του θρόνου. Το περίγραμμα της πλάτης του καθίσματος θυμίζει το σχήμα των ανεικονικών φρυγικών ειδώλων, τα οποία θεωρούνται εικόνες της θεάς, οπότε δημιουργείται η εντύπωση ότι ο ίδιος ο θρόνος ταυτίζεται με την παρουσία της θεότητας. – Για τα βαθμιδωτά μνημεία βλ. Akurgal 1961, 110-111. Haspels 1971, 93 κ.ε. Naumann 1983, 92-100, πίν.10-11. Roller 1999, 96. Vikela 2001, 77-78. Γιαννούλη 2012, – Για τα ανεικονικά είδωλα βλ. Naumann ό.π., πίν.9. Simon 1997, 749 αρ.10. Roller ό.π., 77 κ.ε., εικ. 15.

²⁴⁰ Βικέλα 2001, 50-52. Vikela 2001, 75-78. – Την πρόταση, ότι οι θρόνοι ήταν προορισμένοι να δεχτούν καθιστά αγάλματα, διατυπώνει και ο Ε. Akurgal (Akurgal 1961, 110).

²⁴¹ Naumann 1983, 126.

²⁴² Ναῖσκος από την Μίλητο, Αρχαιολογικό Μουσείο Κων/πολης αρ. ευρ. 2040: Möbius 1916, 166 σημ.2. Akurgal 1961, 240, εικ. 209. Mendel 1966, 226 αρ. 523. Tuchelt 1970, 127, 150, L 87. Naumann 1983, 124, 300 αρ. 48, πίν. 16,1 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). v. Graeve 1986 β, 88-89, πίν.9,2. Vermaseren

πλαίσιο του ναΐσκου είναι απλό, με αμφικλινή επίστεψη και όχι μεγάλο βάθος, σε αντίθεση με δύο δείγματα από τις Ερυθρές, όπου η θεά παριστάνεται στην πρόσοψη ενός κυβόσχημου οικίσκου²⁴³. Στους ναΐσκους των Ερυθρών, όπως και των Κλαζομενών (εικ. 21β), η μορφή παριστάνεται καθιστή σε επίμηκες θρανίο, το οποίο εκτείνεται σε όλο το πλάτος της κόγχης, και φέρει τα χέρια στα γόνατα²⁴⁴. Κατά τον ίδιο τύπο αποδίδεται η μορφή και στους ναΐσκους της Μασσαλίας (εικ.22α), οι οποίοι διαφοροποιούνται ως προς την εξωτερική πλαισίωσή τους, καθώς ένα κεντρικό ακρωτήριο επιστέφει, σε όλα τα παραδείγματα, την αετωματική απόληξη του οικίσκου²⁴⁵. Διαφορετικός είναι ο τύπος της ένθρονης θεάς με το λιονταράκι στην «ποδιά» (εικ.22β), ο οποίος εμφανίζεται στο τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.χ., ως δημιούργημα της αιολικής Κύμης²⁴⁶.

1987, 207 αρ. 702. Simon 1997, 751, αρ. 30 με εικόνα. Hermary 2000 α, 200 σημ. 54. Hermary 2000 β, 123, εικ. 11. Vikela 2001, 86, πίν. 15,1. – Ναΐσκος από τα Δίδυμα, Σμύρνη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 350: Naumann 1983, 126, 300 αρ. 49, πίν. 16,3. Vermaseren 1987, 209 αρ. 709. - Συγκεντρωμένη η «ομάδα» των μαρμάρινων ναϊσκών της Μιλήτου στην Naumann 1983, 124-128, 300, αρ. κατ. 48-50, πίν. 16, 1-3. Στην ίδια «ομάδα» η Naumann εντάσσει έναν άγνωστης προέλευσης ναΐσκο, (Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης αρ. ευρ. 1542), καθώς και τον ναΐσκο των Κλαζομενών [Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. 3304 (βλ. παραπ. σημ. 206)].

²⁴³ Ερυθρές, Δημοτικό Σχολείο Ildiriköy (και οι δύο ναΐσκοι χωρίς αρ. ευρ.) Το βάθος του ενός εκ των δύο (Naumann 1983, 301 αρ. κατ. 54, πίν. 17,1) φτάνει τα 34 εκατοστά, ενώ στους ναΐσκους των άλλων περιοχών δεν υπερβαίνει τα 20. Αντίστοιχο, με το βάθος του ναΐσκου των Ερυθρών, είναι του λεσβιακού οικίσκου 5 από το Παλαιοχώρι Λέσβου, που φτάνει τα 34 εκ. (βλ. στον περιγραφικό κατάλογο). – Για τους ναΐσκους από τις Ερυθρές γενικά βλ. Naumann ό.π., αρ. κατ. 54-55, πίν. 17, 1-2. Graf 1985, 318. Fuchs – Floren 1987, 397 σημ. 10. Hermary 2000 β, 129. Vikela 2001, 86-87, σημ. 59.

²⁴⁴ Η μορφή διατηρείται σε κακή κατάσταση. Αναγνωρίζεται μόνο το γενικό σχήμα και τα τοποθετημένα στα γόνατα χέρια.

²⁴⁵ Οι ναΐσκοι της Μασσαλίας, συνολικά 46, με εξαίρεση το κοινό χαρακτηριστικό της αμφικλινούς στέγης και του κεντρικού ακρωτηρίου, διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ τους, ως προς τις αναλογίες, την τεχνοτροπία, το σχήμα της κόγχης και την διατύπωση των ενδυμάτων της θεάς: στα περισσότερα παραδείγματα η κόγχη είναι τετράγωνη, συχνά με μία εγχάραξη στο επάνω μέρος (Espérandieu 1931, αρ. 33, 45, εικ. 6, 15) σε άλλα δείγματα η κόγχη απολήγει τριγωνικά μέσα στο τύμπανο της στέγης (Naumann 1983, αρ. κατ. 89, πίν. 19,1. Espérandieu ό.π., αρ. 39, 44, 46, 60,63, εικ. 10, 13, 18, 19, 21), ή είναι αψιδωτή στο επάνω μέρος της (Espérandieu ό.π., αρ. 28, 36, 37, 57, εικ. 2, 8, 9, 17). Η καθιστή σε θρανίο θεά παριστάνεται με τα χέρια στα γόνατα (Naumann 1983, πίν. 19,1) ενώ σε έξι παραδείγματα παραδίδει τον τύπο με το λιοντάρι στην «ποδιά» [Naumann ό.π., αρ. κατ. 76, 87, 90, 91, 101, 102 (πίν. 19,2)]. Είναι ενδεδυμένη ποδήρη χιτώνα, ο οποίος πέφτει απτόχωτος (Naumann ό.π., αρ. κατ. 90, πίν. 19,1. Espérandieu ό.π., αρ. 25, 28, 33, 39, 41, 44, εικ. 1, 2, 6, 10, 12, 13) ή σχηματίζει μεσιανή πτυχή στα σκέλη (Espérandieu ό.π., αρ. 30, 32, 42, 46, εικ. 4, 5, 14, 18). Ο κόλπος, όταν δηλώνεται, είναι μακρύς και πέφτει επάνω από τα γόνατα. Η θεά φέρει επίβλημα, το οποίο πέφτει έως τους ώμους ή είναι μακρύ και αγκαλιάζει συμμετρικά τα σκέλη (Naumann 1983, ό.π.). – Για τους ναΐσκους της Μασσαλίας γενικά βλ. W. Froehner, *Musée de Marseille, Catalogue des antiquités grecques et romaines* (1897), αρ. 23-63. Espérandieu 1931, 46-54. Langlotz 1966, 37-38, εικ. 39. Naumann 1983, 139-142, 303-307, αρ. 69-108, πίν. 19,1-2 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Hermary 2000 β, 119-128. Vikela 2001, 87, σημ. 64.

²⁴⁶ Τον τύπο της καθιστής μορφής με λιοντάρι στην ποδιά αποδίδουν δύο ναΐσκοι (Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 12 και 311) και ένα αγαλμάτιο από την Κύμη (Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 13). Ο S. Reinach αναφέρει τρεις ακόμη ναΐσκους προερχόμενους από την Κύμη, που σήμερα έχουν χαθεί (Reinach 1889, 543-560). Η καθιστή σε θρανίο μορφή των ναϊσκών της Κύμης φέρει ποδήρη χιτώνα, με μακρύ απόπτυγμα έως τα γόνατα και κατακόρυφη πτυχή ανάμεσα στα σκέλη, η οποία αποδίδεται στη μία περίπτωση (αρ. 12) με αυλάκωση και στην άλλη (αρ. 311) με δέσμη πτυχώσεων. Η κεφαλή καλύπτεται με επίβλημα, οι τοξωτές παρυφές του οποίου σκεπάζουν συμμετρικά τους ώμους της

Στο τέλος της σειράς αυτής στέκεται ο πώρινος υστεροαρχαϊκός ναΐσκος από την Αμοργό (εικ.23β), ο οποίος διαφοροποιείται σημαντικά ως προς την διαμόρφωση του πλαισίου: παρουσιάζει στοιχεία ιωνικής αρχιτεκτονικής, που αποδίδουν πρόσοψη ναϊκού οικοδομήματος²⁴⁷. Με το έργο αυτό δικαιολογείται ο όρος «ναΐσκος», που θα αφορά πλέον όλη την παραγωγή των μετακλασικών και ελληνιστικών αναθημάτων του τύπου.

Χίος: 1-3

Ο **ναΐσκος 1** έχει λαξευτεί σε πωρόλιθο και διατηρείται ακέραιος²⁴⁸. Το πλαίσιο του γλυπτού διαμορφώνεται στον τύπο του απλού οικίσκου με δίρριχτη στέγη και ημικυκλικό έξαρμα στην κορυφή, το οποίο αποδίδει κεντρικό ακρωτήριο. Μικροί εγχάρακτοι κύκλοι, ακανόνιστα τοποθετημένοι στην επίστεψη, πιθανώς υποδηλώνουν φολιδωτή κεράμωση.

Στην πρόσοψη, μέσα σε τετράγωνη κόγχη με λεπτά τοιχώματα στις πλευρές, παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή σε θρανίο. Η μορφή, αυστηρά μετωπική, έχει τους βραχίονες κατά μήκος του σώματος και τα χέρια στα γόνατα. Φέρει ποδήρες, ζωσμένο ένδυμα με μακρύ κόλπο, ο οποίος ανασηκώνεται στην μέση και σχηματίζει ορθογώνιο άνοιγμα. Πλατειά μεσιανή πτυχή διατρέχει το κάτω μέρος του ενδύματος, το οποίο διευρύνεται στην απόληξή του και σχηματίζει

θεάς. - Το αγαλμάτιο της Κωνσταντινούπολης, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 13 (εικ. 23α), το οποίο κατά μία πρόταση στεκόταν σε κόγχη (Naumann 1983, 132), παραλλάσσει ως προς την διεύθυνση των ενδυμάτων: η μορφή φέρει μακρύ ιμάτιο και ποδήρη βαθύζωνο χιτώνα, ο οποίος πτυχώνεται κάθετα στα σκέλη· καμπύλες πτυχές σχηματίζονται και στην απόληξη του αποπτύγματος, γύρω από τα γόνατα. - Ο αρχαϊκός τύπος της Κυβέλης με το λιοντάρι στην ποδιά, εκτός από τα γλυπτά της Κύμης και ορισμένα της Μασσαλίας (βλ. παραπ. σημ. 245), απαντάται σε ναΐσκο από την Σαλμυδησό (βλ. παρακ. σημ. 265), στο αγαλμάτιο Κυβέλης από την Ακρόπολη αρ. 655 (βλ. παραπ. σημ. 208), σε αγαλμάτιο από την Σάμο (Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου αρ. 252) και σε έναν ναΐσκο από την Αίγινα (ΕΑΜ αρ. 1873). – Για την «ομάδα» της Κύμης βλ. Reinach 1889, 543-560, Körte 1898, 95. Mendel 1966, 222 αρ. 520-521. H. Möbius, *AM* 41, 1916, 166 σημ. 2. Akurgal 1961, 243, εικ. 209. Bittel 1963, 15 σημ. 53. Langlotz 1966, 37, εικ.42. Tuchelt 1970, L 89, L90, πίν. 84. Naumann 1983, 130-133, 302, αρ. 57-59, πίν. 17,3-4, 18,1. Vermaseren 1987, 157 αρ. 520-522. Simon 1997, 751 αρ. 29 με εκόνα - 29α. Βικέλα 2001, 64. Vikela 2001, 88, πίν. 15,4. – Για το αγαλμάτιο από τη Σάμο βλ. Vermaseren 1982, 183 αρ. 568, εικ. 21. Naumann 1983, 133-134, 302 αρ. 61 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης παρακ. σημ. 298 – Για τον πώρινο ναΐσκο της Αίγινας βλ. J.N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum* III (1908), 622 αρ. 279, πίν.118. Naumann 1983, 146, 308 αρ. 112. Vikela 2001, 68, σημ.1. Xagorari – Greissner 2008, 29, σημ. 186, 36, πίν. 9,2.

²⁴⁷ Δρέσδη, Staatliche Kunstsammlung αρ. ευρ. ZV 1636. Η γυναικεία μορφή παριστάνεται καθιστή σε θρόνο με τα χέρια στα γόνατα. Φέρει βαθύζωνο χιτώνα με μακρύ απόπτγμα έως τα γόνατα και μεσιανή, πλατειά πτυχή στα σκέλη. Μακρύ ιμάτιο, το οποίο φέρεται από την κεφαλή, καλύπτει τους βραχίονες και πέφτει συμμετρικά επάνω τις πλευρές του θρόνου: G. Treu, *AA* 1898, 52-53 και εικόνα. Langlotz 1975, 163, πίν. 60,2. Vermaseren 1982, 282 αρ. 652, πίν. 192. Naumann 1983, 137, 303 αρ. 65. Μαραγκού 1986, 120 σημ. 24, σ. 126 σημ. 63 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Fuchs – Floren 1987, 181 σημ. 4, όπου αναφέρεται ως προερχόμενο από τη Σάμο. Βλ. επίσης Πετρόχειλος 1992, 28-29 σημ. 36, 38. Simon 1997, 751 αρ. 31. Hermary 2000 β, 130. Vikela 2001, 87 σημ. 62, πίν. 15,3, Βικέλα 2001, 64, σημ. 83. Μαραγκού 2002, 25-26, σημ. 69 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία), εικ. 34, και τελευταία στην Xagorari – Gleissner 2008, 29 σημ. 185.

²⁴⁸ Neumann 1979, 15-16, πίν.9b. Pedley 1982, 190, πίν. 25, εικ. 17. Naumann 1983, 129-130, 301 αρ. 56 α. Floren 1987, 338. Γρηγοριάδου 2000, 130-133.

τοξωτά ανοίγματα επάνω από τα άκρα των ποδιών. Η κεφαλή καλύπτεται με επίβλημα, το οποίο πέφτει στους ώμους και τους βραχίονες.

Το αρχιτεκτονικό πλαίσιο του ναΐσκου, με τα λεπτά τοιχώματα και την δήλωση της κεράμωσης στην κορυφή, που απολήγει σε κεντρικό ακρωτήριο στην πρόσοψη, απαντά τα πλησιέστερα παράλληλά του στην ομάδα των ναΐσκων της Μασσαλίας (εικ.22α)²⁴⁹. Χωρίς ακρωτήριο, αλλά με το ίδιο λεπτό πλαίσιο στην κύρια όψη αποδίδονται και οι ναΐσκοι της Κύμης (εικ. 23α)²⁵⁰ και των Κλαζομενών (εικ. 21β)²⁵¹.

Τυπολογικά η μορφή του ναΐσκου 1 συγγενεύει με τους ναΐσκους της Μασσαλίας και των Ερυθρών: η θεά παριστάνεται καθιστή με τα χέρια στα γόνατα²⁵² επάνω σε θρανίο, το οποίο εκτείνεται σε όλο το πλάτος του ανοίγματος²⁵³.

Κατά τον ίδιο εικονογραφικό τύπο, αλλά σε κυβικό κάθισμα, αποδίδεται η μορφή στην «ομάδα» της Μιλήτου (εικ. 21α)²⁵⁴. Στα μλησιακά γλυπτά η εικονιζόμενη μορφή του χιακού γλυπτού βρίσκει τα κοντινότερα παράλληλά της ως προς την διευθέτηση των ενδυμάτων: η θεά φέρει κοντό επίβλημα, το οποίο καλύπτει την κεφαλή, και ποδήρη απτύχωτο χιτώνα με τραβηγμένο στην μέση κόλπο και ταινιωτή πτυχή ανάμεσα στα σκέλη. Ο συγκεκριμένος χειρισμός του ενδύματος, με την μεσιανή πτυχή και τον κόλπο, ο οποίος ανασηκώνεται στην μέση, αφήνοντας ορατό το κεντρικό τμήμα της ζώνης, αποτελεί απαραγνώριστο στοιχείο της ιωνικής μνημειακής πλαστικής (εικ.24)²⁵⁵. Το ορθογώνιο, όμως, άνοιγμα στον κόλπο της χιακής μορφής, το λεγόμενο «παράθυρο», το οποίο διαφοροποιείται από τον τοξωτό σχηματισμό των ιωνικών έργων²⁵⁶, συσχετίζεται τυπολογικά με την ομάδα των νησιωτικών κορών²⁵⁷ και είναι ενδεικτικό για την εργαστηριακή ένταξη του γλυπτού²⁵⁸.

²⁴⁹ Βλ. παραπ. σημ. 245. – Σχετικά με την αποικία της Μασσαλίας, την ίδρυσή της από την Φώκαια στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και την ιωνική φυσιογνωμία ορισμένων έργων των δυτικών αποικιών βλ. Walter-Karydi 1970, 10. Fuchs – Floren 1987, 399 σημ. 37. Μαραγκού 1995, 120-123 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁵⁰ Βλ. παραπ. σημ. 246.

²⁵¹ Βλ. παραπ. σημ. 206 και 242.

²⁵² Για τον τύπο της καθιστή μορφής βλ. Kranz 1972, 43-46. H. Jung, *Thronende und sitzende Götter* (1982), 219, 355. H. Nagy, *Divinity, exaltation and heroization: Thoughts on the seated posture in early archaic Greek sculpture*, στο: K. J. Hartswick – M. C. Sturgeon (επ. έκδ.), *Στέφανος. Studies in Honor of Brunilde Sismondo Ridgway* (1998), 181-191.

²⁵³ Με θρανίο αποδίδονται και οι ναΐσκοι της Κύμης.

²⁵⁴ Βλ. παραπ. σ. 55-56 σημ. 242.

²⁵⁵ Για την επίδραση της μνημειακής πλαστικής της Μιλήτου βλ. Naumann 1983, 126. Fuchs – Floren 1987, 388. Roller 1999, 131 κ.ε.

²⁵⁶ Με τοξωτό κόλπο, ορατό το κεντρικό τμήμα της ζώνης και μεσιανή πτυχή στα σκέλη αποδίδονται ορισμένες καθιστές γυναικείες μορφές από το Ιερό του Απόλλωνος στα Δίδυμα και την αρχαία πόλη της Μιλήτου (εικ. 24). Η ίδια διευθέτηση απαντάται και σε ορισμένα αγάλματα κορών από την Μίλητο, όπου το τόξο του κόλπου επάνω από την ζώνη ακολουθεί η παρυφή του λοξού ιματίου. – Για παραδείγματα καθιστών μορφών από την Μίλητο βλ. Himmelmann–Wildschütz 1965, 24, σημ. 3, πίν. 6-8, 10. Tuchelt 1970, L 95, L 96, L 99, L 100, πίν. 85-86. V. v. Graeve, *Archaische Sculpturen, IstMitt* 35, 1985, 118 αρ. 3-4, πίν. 25,1-3. Fuchs – Floren 1987, 382 σημ. 39, πίν. 32,6 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). – Παράδειγμα

Εκτός από την τυπολογική συγγένεια των ενδυμάτων με τα μιλησιακά γλυπτά της Κυβέλης, ομοιότητα επισημαίνεται και στον τρόπο απόδοσης του επιβλήματος. Η «χαλαρή» διευθέτησή του και ο όγκος, τον οποίο διαγράφει γύρω από την κεφαλή της χιακής θεάς, αντιπαραβάλλεται με τις όρθιες γυναικείες μορφές των πρώιμων ναϊσκών της Μιλήτου (εικ. 19)²⁵⁹. Αντίθετα, στους ναϊσκούς με παράσταση καθιστής γυναικείας μορφής το επίβλημα κολλά γύρω από την κεφαλή, όπως σε σύγχρονα έργα μνημειακής πλαστικής²⁶⁰.

Χαρακτηριστικός για το χιακό γλυπτό είναι ο τρόπος, με τον οποίο φέρονται τα χέρια στα γόνατα, καθώς παρόμοια απόδοση δεν απαντάται μεταξύ των γνωστών αρχαϊκών ναϊσκών. Στους ναϊσκούς της Μιλήτου, των Ερυθρών, των Κλαζομενών και της Μασσαλίας²⁶¹ οι πήχεις της καθιστής μορφής φέρονται επάνω στους μηρούς, συχνά διαγώνια τοποθετημένοι, ώστε τα χέρια να βρίσκονται επί των γονάτων. Αντίθετα, στον ναϊσκο 1 οι βραχιόνες ακολουθούν το περίγραμμα του σώματος και φέρονται παράλληλα και σφιχτά κολλημένοι στους μηρούς, ώστε τα χέρια να στρέφουν προς τα μέσα για να αγκαλιάσουν τα γόνατα από το πλάι. Την απόδοση των βραχιόνων κατ' αυτόν τον τρόπο ξαναβρίσκουμε στους ναϊσκούς της Κύμης, όπου όμως τα χέρια της θεάς αγκαλιάζουν ένα μικρό λιοντάρι, ξαπλωμένο στην «ποδιά» της.

Ο ναϊσκος 2 έχει λαξευτεί σε εντόπιο, χονδρόκοκκο μάρμαρο και διατηρείται σε καλή σχετικά κατάσταση²⁶².

Τα παχιά τοιχώματα στην πρόσοψη του οικίσκου απολήγουν σε υποτυπώδη επίκρανα. Το «επιστύλιο» διαχωρίζεται με λεπτή οριζόντια χάραξη και φέρει δίρριχτη στέγη, η οποία προεκτείνεται έξω από τα όρια του πλαισίου. Μέσα στην ορθογώνια κόγχη παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή σε θρανίο. Αποδίδεται κατενώπιον, με τα χέρια στα γόνατα. Είναι ενδεδυμένη ποδήρη, ζωσμένο χιτώνα με κοντό κόλπο και ορθογώνιο άνοιγμα στην μέση, κάθετη πτυχή στα σκέλη και κωδωνόσχημη απόληξη. Στην κεφαλή φέρει επίβλημα, το οποίο πέφτει στους ώμους και τους βραχιόνες.

κόρης από την Μίλητο: Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. ευρ. 1791. Richter 1968, 47 αρ. 57, εικ. 190-193. Fuchs – Floren ό.π., 381-382, σημ. 32, 34, πίν. 32, 4 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁵⁷ Pedley 1982, 183-191, πίν. 22-25, ο οποίος αποδίδει την ομάδα στο εργαστήριο της Χίου, αντιπαραβάλλοντας τις κόρες με τις μορφές των ναϊσκών 1 και 2. Βλ. επίσης Ζαφειρόπουλος 1986, 98-104, με εκτενή ανάλυση των έργων που προσγράφονται στην ομάδα αυτήν.

²⁵⁸ Εξαιτίας του ορθογώνιου ανοίγματος, με τις «νησιωτικές» κόρες συσχετίζονται και οι πρώιμοι γυναικείοι κορμοί της Χίου, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 225 και 226 (βλ. παρακ. σ. 94 σημ. 455).

²⁵⁹ Βλ. παραπ. σ. 53-54 σημ. 231.

²⁶⁰ Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. ευρ. 1631. Akurgal 1961, 256 εικ. 221-222. N. Nimmelmann, *Gnomon* 1965, 609. Richter 1968, 59 αρ. 95, εικ. 293-295. Tuchelt 1970, 125, L 62. Langlotz 1975, 143, πίν. 52, 4. F. Eckstein, *Archaischer Jünglingskopf in Istanbul*, *AntPl* I, 1962, 54, εικ. 13-15. U. Sinn, *Ein Elfenbeinkopf aus dem Heraion von Samos*, *AM* 97, 1982, 40, πίν. 13, 3. v. Graeve 1986 β, 81-85, πίν. 6, 3 και 7, 2. Fuchs-Floren 1987, 383-384 σημ. 41, πίν. 33, 2 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁶¹ Βλ. παραπ. σ. 55-56, σημ. 242-246.

²⁶² Langlotz 1966, 30 σημ. 64. Langlotz 1975, 163, πίν. 60, 9. Pedley 1982, 190, πίν. 25, εικ. 18. Vermaseren 1982, 182 αρ. 565. Naumann 1983, 129-130, 301 αρ. 56.

Η ανάγλυφη μορφή του ναΐσκου 2 τυπολογικά είναι όμοια με αυτήν του χιακού γλυπτού 1, και ο χειρισμός των ενδυμάτων διαφοροποιείται μόνον ως προς τον κόλπο και την διευθέτηση του περιγράμματος γύρω από τα σκέλη²⁶³.

Τα δύο χιακά γλυπτά παραλλάσσουν και ως προς την απόδοση του πλαισίου, καθώς στον ναΐσκο 2 η αετωματική στέγη δεν επιστέφεται με ακρωτήριο. Αντίθετα, τα παχιά τοιχώματα και η μακρόστενη κόγχη της πρόσοψης μας φέρνουν κοντά στην «ομάδα» της Μιλήτου (εικ. 21α)²⁶⁴. Στον ναΐσκο 2 ο λιθοξόος επιχειρεί να προσδώσει αρχιτεκτονική μορφή με τα υποτυπώδη επίκρανα και την τετραγωνισμένη προεξοχή της στέγης, στοιχεία τα οποία αναγνωρίζονται στον ναΐσκο από την αρχαία Σαλμυδησό (εικ. 26)²⁶⁵, καθώς και σε ορισμένους ναΐσκους της Μασσαλίας²⁶⁶.

Το στενόμακρο σχήμα της κόγχης του ναΐσκου 2 και ο περιορισμένος κενός χώρος που μένει ένθεν και ένθεν της θεάς, δεν αποτελούν τον κανόνα στην απεικόνιση της καθιστής μορφής, όπου τις περισσότερες φορές το πλαίσιο είναι τετράγωνο και η ανάγλυφη μορφή ισότιμα κατανεμημένη στον υπόλοιπο κενό χώρο του ανοίγματος²⁶⁷. Η ορθογώνια κόγχη, αντίθετα, απαντάται στους ναΐσκους της Μιλήτου με την όρθια, γυναικεία μορφή²⁶⁸ και στους ναΐσκους με αψιδωτή απόληξη στο άνω μέρος τους²⁶⁹.

Μακρόστενο άνοιγμα πιθανώς να διαμορφωνόταν και στην πρόσοψη του **ναΐσκου 3**, ο οποίος διατηρείται σε κακή κατάσταση. Ξεχωρίζει μόνον ο τύπος του αναγλύφου και η παράσταση της καθιστής μορφής μέσα σε αψιδωτή κόγχη. Η μορφή χαρακτηρίζεται από λεπτό, τριγωνικό πρόσωπο, το οποίο πλαισιώνεται από μία αυλακωτή στεφάνη. Οι ακτινωτά διευθετημένες και ανάβαθα χαραγμένες αυλακώσεις αποτελούν πιθανώς τα ίχνη των βοστρύχων, οι οποίοι θα περιέβαλλαν το πρόσωπο²⁷⁰. Με την κόμμωση να παραμένει ορατή έξω από το επίβλημα αποδίδεται η Κυβέλη στους ναΐσκους της Μασσαλίας και στο ανάγλυφο

²⁶³ Τα κοινά χαρακτηριστικά με την «ομάδα» της Μιλήτου, της Μασσαλίας, των Ερυθρών και της Κύμης επισημάνθηκαν κατά την εξέταση του ναΐσκου 1.

²⁶⁴ Βλ. παραπ. σημ. 242.

²⁶⁵ Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 74.59. M. Mellink, *AJA* 79, 1975, 218. Naumann 1983, 138, 303 αρ. 67, πίν. 18,4. Fuchs – Floren 1987, 407 σημ. 10. Vikela 2001, 87, σημ. 63.

²⁶⁶ Την εγχάραξη επάνω από το επιστύλιο του ναΐσκου 2 παρουσιάζουν και ορισμένα δείγματα από την Μασσαλία, βλ. παραπ. σημ. 245.

²⁶⁷ Τετράγωνη, ευρύχωρη κόγχη με την εικονιζόμενη καθιστή μορφή σε απόσταση από τα πλευρικά τοιχώματα χαρακτηρίζει τους ναΐσκους των Ερυθρών και της Κύμης, βλ. παραπ. σημ. 243 και 246.

²⁶⁸ Για παράδειγμα βλ. το ανάγλυφο του Βερολίνου, Staatliche Museen αρ. ευρ. 1792 (βλ. παραπ. σημ. 231).

²⁶⁹ Με αψιδωτή κόγχη διαμορφώνονται ορισμένοι ναΐσκοι από την Μασσαλία (βλ. παραπ. σημ. 245), ο χιακός ναΐσκος 3, και ο ναΐσκος 5 από το Παλαιοχώρι Σιγρίου.

²⁷⁰ Κατά τον ίδιο τρόπο, όπως διευθετούνται οι στριφτοί, χωριστοί βόστρυχοι, επάνω από την κυματιστή δέσμη μαλλιών του μετώπου της λεγόμενης «Χιώτισσας» (Μουσείο Ακρόπολης αρ. ευρ. 675) και της κόρης από το Μουσείο Ακρόπολης αρ. ευρ. 683 (εικ.27). Σχετικά βλ. Μπρούσκαρη 1974, 66, 84, εικ. 116-117, 157. Βοϊ 2002, 320, εικ. 316 a-c, με την παλαιότερη βιβλιογραφία

από την Θάσο²⁷¹ του πρώιμου 5^{ου} αιώνα π.Χ. Στην περίπτωση, όμως, που οι σωζόμενες αυλακώσεις δηλώνουν τις πτυχώσεις του επιβλήματος, το οποίο κάλυπτε πιθανώς την κεφαλή της θεάς, τότε πρόκειται για απόδοση που δεν απαντάται σε ελληνικό αρχαϊκό ναΐσκο. Αντίθετα, το στοιχείο αυτό ακολουθεί την εικονογραφική παράδοση του αναγλύφου από τα Κορυα της Φρυγίας (εικ.28), στο οποίο η θεά παριστάνεται με πολύπτυχο επίβλημα γύρω από την κεφαλή και αποδίδεται μέσα σε αψιδωτή κόγχη²⁷², όμοια με τον ναΐσκο 3.

Η αψιδωτή κόγχη του χιακού ναΐσκου απαντάται και στο λεσβιακό γλυπτό 5, καθώς και σε ορισμένους ναΐσκους από την Μασσαλία και σε εκείνον από την Σαλμυδησσό²⁷³. Στο γλυπτό της Σαλμυδησσού η αψίδα της κόγχης έχει λαξευτεί στο εσωτερικό της δίρριχτης στέγης, η κάτω πλευρά της οποίας φτάνει έως το ύψος των αγκώνων της θεάς. Μία ανάλογη πλαισίωση για τον ναΐσκο 3 προδίδει το «κόψιμο» του περιγράμματος, το οποίο διακρίνεται στην αριστερή πλευρά και στο ίδιο σχεδόν ύψος.

Την τυπολογική εξέταση των χιακών ναΐσκων ολοκληρώνει το ανάγλυφο, ναϊσκόμορφο μνημείο του αρχαϊκού **Ιερού της Δασκαλόπετρας**.²⁷⁴

Το βραχύδες ανάγλυφο έξαρμα, το οποίο υψώνεται στο πλάτωμα του υπαίθριου Ιερού (εικ.14) διατηρείται σε κακή κατάσταση και πολλά από τα χαρακτηριστικά του έχουν αλλοιωθεί, γι' αυτό και η αποκατάσταση της αρχικής του μορφής είναι εν μέρει υποθετική (εικ.15). Η τετράπλευρη κυβική κατασκευή του αποτελεί την πρώτη ένδειξη, ότι στην θέση αυτή είχε λαξευτεί ένα συμφυές με το πλάτωμα ομοίωμα ναΐσκου, στην πρόσοψη του οποίου διακρίνονται ακόμη και σήμερα τα υπολείμματα μίας ανάγλυφης μορφής²⁷⁵.

Η θεά παριστάνεται καθιστή επάνω σε επίμηκες θρανίο, το οποίο, όπως και στην περίπτωση των ναΐσκων 1 και 2, εκτείνεται σε όλο το πλάτος της κόγχης. Τα έξεργα τοιχώματα του πλαισίου, μέσα στο οποίο περικλείεται το σχεδόν τετράγωνο άνοιγμα, είναι ακόμη ευδιάκριτα

²⁷¹ Malibu, Μουσείο J. Paul Getty αρ. ευρ. 55 AA 13. Vermaseren 1982, αρ. 528, πίν. 158. Naumann 1983, 147-149, 309 αρ. 118, πίν. 21,1 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Holtzmann 1994, 156 αρ. 96, πίν. 57 f. Roller 1999, 158, εικ. 45. Vikela 2001, 88-89, σημ. 60, πίν. 16,3. – Το ανάγλυφο βρέθηκε σε πύλη του τείχους της ακρόπολης της αρχαίας Θάσου, όμοια με το ανάγλυφο από το Bogazköy (βλ. παραπ. σ. 52-53). Η θεά παριστάνεται μετωπική κάτω από ένα περιθύρωμα. Από αριστερά, ως προς τον θεατή, πλησιάζουν δύο γυναικείες μορφές, πιθανόν αναθέτριες, οι οποίες κρατούν στο δεξιό τους χέρι πτηνό (;), προσφορά στην θεά.

²⁷² Κορυα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 1402. Naumann 1983, 118-120, 299 αρ. 44, πίν. 14,3, η οποία κατατάσσει το γλυπτό στην ομάδα των φρυγοϊωνικών έργων, και μαζί έναν ναΐσκο από το Aga Hamam (Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2474. Naumann ό.π. 299 αρ. 45, πίν. 14,4). Για τον ναΐσκο από τα Κορυα βλ. επίσης Simon 1997, 751, αρ. 28 και 28α με εικόνα. Roller 1999, 105-108. Vikela 2001, 91 σημ. 79.

²⁷³ Βλ. παραπ. σημ. 265.

²⁷⁴ Rubensohn – Watzinger 1928, 109-116. Hunt 1940-1945, 33-35. Boardman 1959, 193-196, εικ. 6, πίν. 34. Kaletsch 1980, 223-235, πίν. 45-47. Naumann 1983, 150-152, 309 αρ. 119. Graf 1985, 107-115. Simon 1997, 749 αρ. 9. Βικέλα 2001, 59 -60, σημ. 66, εικ. 11. Xagorari – Gleissner 2008, 99 αρ.1.

²⁷⁵ Πειστική για την ανασύνθεση του μνημείου είναι η σχεδιαστική αναπαράσταση, την οποία προτείνει ο Boardman ό.π. (εδώ εικ.15).

στις πλευρές και στο επάνω μέρος της πρόσοψης. Σημαντικό τυπολογικό στοιχείο είναι η διαμόρφωση λεοντοπόδαρων στις απολήξεις του πλαισίου της κύριας και της πίσω όψης του μνημείου. Το μοτίβο αυτό αποτελεί ιδιαιτερότητα και κανόνα της χιακής αρχιτεκτονικής, που ανάγεται τουλάχιστον στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Πολλά τέτοια λεοντοπόδαρα, τα οποία βρέθηκαν στις ανασκαφές του Εμπορίου και των Φανών, θεωρήθηκε ότι αποτελούσαν τις διακοσμητικές βάσεις στις παραστάδες των ναϊκών οικοδομημάτων, τα οποία αποκαλύφθηκαν στις θέσεις αυτές²⁷⁶. Την ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνει, ως φαίνεται, το μνημείο της Δασκαλόπετρας, το οποίο απέδιδε ομοίωμα ναόσχημης κατασκευής, με χιακά στοιχεία αρχιτεκτονικής.

Στην πίσω και στις πλάγιες πλευρές του ναΐσκου αναγνωρίζονται ακόμη και σήμερα οι ανάγλυφες μορφές των σε κατατομή αποδοσμένων λεόντων και πανθήρων, ένα σε κάθε πλευρά. Την εικόνα της πλαισιωμένης από λιοντάρια Μητέρας θεάς συναντήσαμε ήδη στην Φρυγία²⁷⁷. Η απόδοση, όμως, του μνημείου με ναόσχημη πρόσοψη μας φέρνει κοντά στον λίθινο ναΐσκο της Κυβέλης από τις Σάρδεις (εικ. 20)²⁷⁸. Στο γλυπτό αυτό οι πλαϊνές πλευρές είναι διακοσμημένες με ανάγλυφες παραστάσεις, τοποθετημένες σε ζώνες στα συμμετρικά διάχωρα, τα οποία δημιουργούνται μεταξύ ιωνικών ημικιώνων. Από τις παραστάσεις ξεχωρίζουν τα λιοντάρια σε οκλάζουσα στάση, αλλά και οι αναθέτριες, οι οποίες κρατώντας προσφορές κατευθύνονται προς την θεά. Μία ανάλογη αποκατάσταση με αναθέτες προτείνεται για τα εξάρματα που διακρίνονται ένθεν και ένθεν της θεάς, στην πρόσοψη του μνημείου της Δασκαλόπετρας.

Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του μνημείου, όπως η απόδοση αρχιτεκτονικού πλαισίου και η παράσταση της θεάς στον τύπο της καθιστής μορφής σε θρανίο μέσα σε τετράγωνη κόγχη, επαναλαμβάνονται όλα στον ναΐσκο 1 και κάπως διαφοροποιημένα στον ναΐσκο 2. Η τυπολογική συγγένεια των δύο αυτών έργων με το μνημείο της Δασκαλόπετρας επιτρέπει την αναγνώριση «της ομάδας της Χίου» και την απόδοσή της στο εντόπιο εργαστήριο.

Λέσβος: 4-5

Ο **ναΐσκος 4**, ο οποίος σώζεται σχεδόν ακέραιος, έχει λαξευτεί σε εντόπιο ηφαιστειογενές πέτρωμα²⁷⁹.

Το γλυπτό διαθέτει στενόμακρες αναλογίες και σχετικά περιορισμένο βάθος. Στην πρόσοψη υπάρχει ορθογώνια κόγχη, η οποία πλαισιώνεται από ισόπαχα τοιχώματα. Στο επάνω

²⁷⁶ Boardman 1967, 74-79, εικ. 42.

²⁷⁷ Βλ. παραπ. σημ. 196.

²⁷⁸ Manisa, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 4029. Βλ. παραπ. σημ. 186 και 205.

²⁷⁹ ΑΔ 42,1987, Χρονικά Β2, 482, πίν. 290β. Spencer 1995 β, 299 σημ. 191.

μέρος του το πλαίσιο διευρύνεται για να στηρίξει οριζόντιο προεξέχον στοιχείο, το οποίο σώζεται θραυσμένο, πιθανώς όμως να απέληγε σε αμφικλινή επίστεψη. Ο ναΐσκος εδράζεται σε συμφυή, προεξέχουσα βάση, με αδρά λαξευμένες επιφάνειες και κλιμάκωση, που σχηματίζεται από δύο χαμηλούς αναβαθμούς. Το κοντινότερο παράλληλο ναΐσκου με βάση απαντάται σε ένα μοναδικό παράδειγμα από την Velia²⁸⁰.

Στο εσωτερικό της κόγχης του ναΐσκου αποδίδεται η θεά, «ενσφηνωμένη» μέσα στα περιγράμματα του πλαισίου, όπου εφάπτεται η κεφαλή και το σώμα της. Η μορφή της αποδίδεται εντελώς σχηματοποιημένη: η κεφαλή, χωρίς την δήλωση του λαιμού, ακουμπά απευθείας στο σώμα, με δύο τόξα εκατέρωθεν για την απόδοση των ώμων. Οι κολλημένοι στο σώμα βραχίονες δηλώνονται με νευρώσεις, μέσα στις οποίες εγγράφεται το επίπεδο, τετράγωνο σώμα. Μία οριζόντια λάξευση στην μέση δηλώνει την απόδοση της θεάς στον τύπο της καθιστής μορφής σε θρανίο, το οποίο αναγνωρίζεται στον περιορισμένο κενό χώρο στην αριστερά πλευρά του πλαισίου.

Η θεά φέρει στην κεφαλή χαμηλό πόλο, κάτω από τον οποίο διακρίνεται το περίγραμμα της κόμης, που πλαισιώνει το μέτωπο. Το ωοειδές πρόσωπο χαρακτηρίζεται από πλατειές παρειές, μεγάλους, εγχάρακτους, κυκλικούς οφθαλμούς και αρχαϊκό μειδίαμα, το οποίο διαφαίνεται καθαρά στην εφθαρμένη επιφάνεια του χείλους.

Η παράσταση του ναΐσκου 4 αποτελεί μοναδικό παράδειγμα μεταξύ των αρχαϊκών ελληνικών ναϊσκών. Η σχηματοποιημένη μορφή του γλυπτού στέκεται σε απόσταση από την καθιερωμένη εικονογραφία και τυπολογία των ελληνικών αναγλύφων της θεάς, ενώ θυμίζει τους λαξευτούς στον βράχο ιερούς θρόνους της Φρυγίας: η βαθμιδωτή πρόσβαση των μνημείων αυτών και η αναγνώριση μίας ανεικονικής, καθιστής μορφής στην διαμορφωμένη πλάτη του θρόνου, ανταποκρίνονται έμμεσα στον εικονογραφικό τύπο του λεσβιακού ναΐσκου²⁸¹.

Πιο κοντά στη φρυγική παράδοση μας φέρνει η απεικόνιση της μορφής με πόλο²⁸², ο οποίος αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο των φρυγικών παραστάσεων της θεάς, συνδυάζεται όμως σχεδόν πάντα με επίβλημα, το οποίο πέφτει μακρύ κάτω από τους ώμους (εικ. 17)²⁸³. Η απουσία, επιβλήματος από την μορφή του λεσβιακού γλυπτού συναντά συγκρίσιμα παράλληλα στην Φρυγία, και μάλιστα σε μία από τις σημαντικότερες γλυπτές εικόνες της θεάς, την στήλη του Boğazköy²⁸⁴, όπου ο πόλος βρίσκεται απευθείας τοποθετημένος στην κεφαλή της Κυβέλης.

²⁸⁰ Langlotz 1966, 32 σημ. 69, εικ. 38. Naumann 1983, 142-143, 307 αρ. 109.

²⁸¹ Για τους φρυγικούς «βαθμιδωτούς θρόνους» και τα ανεικονικά λίθινα είδωλα της θεάς βλ. παραπ. σ. 55, σημ. 239.

²⁸² Vikelä 2001, 78.

²⁸³ Την απεικόνιση της φρυγικής θεάς με επίβλημα στη κεφαλή και υψηλό πόλο συναντούμε στις στήλες από το Bahçelievler, το Górdio και το Etlik, βλ. παραπ. σ.52, σημ. 225.

²⁸⁴ Βλ. παραπ. σ. 52-53, σημ. 227.

Στους αρχαϊκούς ελληνικούς ναΐσκους τον κανόνα στην εικονογραφία της θεάς αποτελεί το επίβλημα ή το μακρύ μάτιο, που φέρονται γύρω από την κεφαλή. Η απεικόνιση της μορφής με πόλο είναι σπάνια²⁸⁵, όπως στην περίπτωση δύο ναϊσκων από την Μασσαλία²⁸⁶. Ωστόσο, το στοιχείο του πόλου, παρά την απουσία του από την εικονογραφία των αρχαϊκών ναϊσκων της Κυβέλης²⁸⁷, απαντάται πρώιμα στην ελληνική τέχνη και είναι ίσως ενδεικτικό ότι ο τύπος του χαμηλού, κυλινδρικού πόλου του λεσβιακού γλυπτού προσγράφεται στην αρχαϊκή ελληνική παράδοση²⁸⁸.

Το δεύτερο λεσβιακό γλυπτό αυτής της κατηγορίας αποτελεί ο **ναΐσκος 5**. Έχει λαξευτεί σε πορώδες πέτρωμα, η διάβρωση και οι τραχιές επιφάνειες του οποίου προσδίδουν ημιτελή όψη στην ανάγλυφη μορφή της θεάς, η οποία παριστάνεται όρθια μέσα σε αψιδωτή κόγχη, στην πρόσοψη ενός οικίσκου με αμφικλινή στέγη.

Η θεά εικονίζεται με μεγάλο κεφάλι και δυσανάλογα μικρό σώμα, το οποίο διαγράφεται από τους τριγωνικούς ώμους, τους λεπτούς, ατροφικούς βραχίονες και την επίπεδη επιφάνεια του ενδύματος γύρω από τα σκέλη. Τα χέρια, σε διαφορετικό ύψος, φέρονται προς το στήθος και την κοιλιά, όπου ένα διαβρωμένο εξόγκωμα υποδηλώνει την θέση ενός ζώου ή αντικειμένου. Τα άκρα πόδια αποδίδονται ενωμένα. Το πρόσωπο, ωοειδές με πλατειές παρειές, περιβάλλεται έως τους κροτάφους από κοντή κόμη. Χαρακτηριστικό είναι ότι και εδώ, όπως και στον ναΐσκο 4, απουσιάζει το επίβλημα.

Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του ναϊσκου 5 με το μεγάλο βάθος, συναντά τα κοντινότερα παράλληλα στα παραδείγματα από τις Ερυθρές²⁸⁹ και την Θάσο²⁹⁰. Σε σχέση όμως με τα παραπάνω δείγματα, ο λεσβιακός οικίσκος διαφοροποιείται, καθώς διαθέτει όχι τετράγωνη, αλλά ορθογώνια επιμήκη κάτοψη, με μακριές και στενές πλευρές.

Η αψιδωτή κόγχη στην πρόσοψη απαντάται για δεύτερη φορά στην ομάδα των γλυπτών εικόνων της θεάς από το βορειοανατολικό Αιγαίο, μετά τον χιακό ναΐσκο 3²⁹¹. Ο καμπύλος σχηματισμός καταλαμβάνει το εσωτερικό της δίρριχτης στέγης, όμοια με τα παραδείγματα από την Σαλμυδησό και την Μασσαλία.

²⁸⁵ Για την απεικόνιση της καθιστής μορφής στους ελληνικούς αρχαϊκούς ναΐσκους βλ. παραπ. σ. 55-56.

²⁸⁶ Naumann 1983, 140.

²⁸⁷ Xagorari – Gleissner 2008, 39.

²⁸⁸ Müller 1915, 24 κ.ε.

²⁸⁹ Βλ. παραπ. σημ. 243.

²⁹⁰ Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2601 και 93. Naumann 1983, 146-147, 308 αρ. 113, 117 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης Holtzmann 1994, 133 αρ. 60, 134 αρ. 63. Y. Grandjean – F. Salviat, *Guide de Thasos* (2000), 249, αρ. 2601. Vikela 2001, 85-86, σημ. 60, εικ. 15,2. - Οι αρχαϊκοί ναΐσκοι της Θάσου έχουν μεγάλο βάθος, όμοια με τους ναΐσκους των Ερυθρών. Η κόγχη διαμορφώνεται από πολύ παχιά τοιχώματα και η πρόσοψη παρουσιάζει αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως διαμόρφωση του τυμπάνου της δίρριχτης στέγης και κεντρικό ακρωτήριο. Η θεά παριστάνεται καθιστή με τα χέρια στα γόνατα.

²⁹¹ Βλ. παραπ. σ. 61

Στον ναΐσκο 5 η μορφή αποδίδεται όρθια, χωρίς, ωστόσο, η παράσταση αυτή να παρουσιάζει τυπολογική συγγένεια με τις αντίστοιχες γυναικείες μορφές των πρώιμων ναΐσκων της Μιλήτου, από τις οποίες παραλλάσει σημαντικά ως προς την θέση των βραχιόνων, την απόδοση των ενδυμάτων και την απουσία του επιβλήματος, την οποία αντικαθιστά η σχηματοποιημένη δήλωση των μαλλιών. Το στοιχείο αυτό το συναντήσαμε ήδη στον χιακό ναΐσκο 3²⁹² και σε ορισμένα δείγματα από την Μασσαλία. Στα τελευταία είναι χαρακτηριστικό, πως όταν η μορφή παριστάνεται σε αφιδωτή κόγχη αποδίδεται με δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι²⁹³, όμοια με την απεικόνιση της μορφής του ναΐσκου 5.

Το πλησιέστερο παράλληλο του λεσβιακού γλυπτού ως προς τον τρόπο απόδοσης των βραχιόνων, αποτελεί ο φρυγικός αρχαϊκός ναΐσκος από τα Κορυα (εικ. 28)²⁹⁴. Στον ναΐσκο 5 τα χέρια της θεάς φέρονται στον κορμό, το δεξιό προς το στήθος και το αριστερό επάνω στην κοιλιά. Παρόμοια έχει τοποθετημένους τους βραχιόνες της και η μορφή του ναΐσκου από τα Κορυα, η οποία αναπαύει το ένα χέρι στο στήθος, ενώ με το άλλο στην κοιλιά συγκρατεί την άκρη του ιματίου. Στην ίδια θέση βρίσκονται τοποθετημένοι οι βραχιόνες της θεάς στον φρυγο-ιωνικό ναΐσκο από το Aga Hamam²⁹⁵ και παρόμοια στην ανάγλυφη στήλη του Boğazköy. Στους ελληνικούς ναΐσκους με την όρθια απεικόνιση της θεάς, το ένα μόνο χέρι φέρεται στο στήθος, ενώ το άλλο είτε ανασύρει το ένδυμα στο πλάι, είτε βρίσκεται κατά μήκος του σώματος.

²⁹² Η δήλωση της κόμης είναι διαφορετική στις μορφές των δύο ναΐσκων: στο γλυπτό 3 το μέτωπο της μορφής θα περιέβαλαν ακτινωτά διευθετημένοι βόστρυχοι, αντίθετα στον ναΐσκο 5 η κόμμωση είναι σχηματική και αποδίδεται με μία παχιά γραμμή, η οποία περιβάλλει το επάνω μέρος της κεφαλής και τους κροτάφους.

²⁹³ Naumann 1983, 141.

²⁹⁴ Βλ. παραπ. σημ. 272.

²⁹⁵ Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2474, βλ. παραπ. σημ. 272.

B. Αγαλμάτια καθιστής μορφής: 6-19

Τα αγαλμάτια αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα. Από τα δεκαπέντε, δύο προέρχονται από την Λήμνο, πέντε από την Λέσβο και οχτώ από την Χίο. Επειδή χρονικά καλύπτουν μία μακρά περίοδο, από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, η εξέταση τους κρίθηκε σκόπιμο να γίνει με χρονολογική σειρά και με τον αντίστοιχο διαχωρισμό των τύπων.

Αρχαϊκοί Χρόνοι (6^{ος} αι. π.Χ.)

Τα αγαλμάτια της Κυβέλης εμφανίζονται την ίδια περίπου περίοδο με τους ναΐσκους²⁹⁶, περί τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., με ολιγάριθμα, ωστόσο, αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτής της περιόδου από την Μικρά Ασία²⁹⁷ και τον ελληνικό χώρο²⁹⁸.

Η παράλειψη του ναϊκού πλαισίου από την αρχαϊκή εικονογραφία της Κυβέλης και η ανάδειξη της μορφής της σε περίοπτο γλυπτό δεν είναι αυτονόητα για την υπόσταση της θεάς και είναι πιθανόν ορισμένα από τα αγαλμάτια αυτά να τοποθετούνταν ένθετα σε χωριστά δουλεμένους ναΐσκους²⁹⁹. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η τυπολογία των αγαλματίων, τα οποία αποδίδουν την θεά ένθρονη, έτσι όπως παριστάνεται στους ναΐσκους. Ορισμένες μόνο παραλλαγές επισημαίνονται στα μοτίβα των ενδυμάτων, όπου είναι ιδιαίτερα εμφανής η επίδραση της σύγχρονης μνημειακής πλαστικής.

²⁹⁶ Vikelä 2001, 68.

²⁹⁷ Ένα αγαλμάτιο αυτού του τύπου, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 6ου – αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. προέρχεται από την περιοχή κοντά στο Eskişehir (Eskişehir, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4338) και με τους ναΐσκους από τα Κογγα (εικ. 28) και το Aga Hamam (βλ. παραπ. σημ.272) εντάσσεται από την Naumann στην «ομάδα» των φρυγοϊωνικών έργων (Naumann 1983, 118 κ.ε.). Το αγαλμάτιο παριστάνει ένθρονη γυναικεία μορφή με ποδήρες ένδυμα και λιοντάρι στην «ποδιά», κατά τον εικονογραφικό τύπο της Κύμης. Ένα δεύτερο λιοντάρι παραστέκει καθιστό στα πίσω πόδια στα αριστερά της, προσιωνίζοντας, πιθανώς, τον εικονογραφικό τύπο του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. (Naumann 1983, 122-124, 300 αρ. 47, πίν. 15, 2-3. Roller 1999, 105-108). – Ένα δεύτερο μικρασιατικό αγαλμάτιο των υστεροαρχαϊκών χρόνων είναι εκείνο της Κύμης (Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 13), το οποίο πιθανόν να έστεκε ένθετο σε κόγχη (βλ. παραπ. σημ. 246). Reinach 1889, 545 αρ. 1., πίν. 8,1. E. Akurgal, *Phrygische Kunst* (1955), 98. Mendel 1966, 225 αρ. 522. Naumann 1983, 302 αρ. 59, πίν. 18,1. Simon 1997, 753 αρ. 46, με εικόνα.

²⁹⁸ Ένα θραυσμένο αγαλμάτιο της θεάς προέρχεται από το Ηραίο της Σάμου (Πυθαγόρειο, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 252). Η ένθρονη μορφή ταυτίστηκε με Κυβέλη βάσει του λέοντα, που σώζεται αποσπασματικά επάνω στους μηρούς της. Ο Buschor αναγνώρισε ριγμένες συμμετρικά επάνω στις πλευρές του θρόνου τις άκρες του ιματίου, όμοια όπως διευθετούνται στην καθιστή μορφή του ναϊσκου της Αμοργού (βλ. παραπ. σημ. 247). Για το αγαλμάτιο της Σάμου βλ. E. Buschor, *Altsamische Standbilder* (1934), 39 κ.ε., εικ. 139-140. P. Lénêque, *BCH* 73, 1949, 130. Freyer-Schauenburg 1974, 146 αρ. 69, πίν. 58. Vermaseren 1982, 183 αρ. 568, εικ. 21. Naumann 1983, 133, 302 αρ. 61. – Δύο πρώιμα παραδείγματα αγαλματίων είναι και η Κυβέλη της Ακρόπολης (Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως αρ. ευρ. 655, βλ. παραπ. σημ. 208), καθώς και το αγαλμάτιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης αρ. ευρ. 600 του γ' τέταρτου του 6ου αι. π.Χ. Σχετικά βλ. M.N. Tod – A.J.B. Wace, *A Catalogue of the Spartan Museum* (1906), 194-195, εικ. 69. Πετρόχειλος 1992, 34, σημ. 71.

²⁹⁹ Τα αρχαιολογικά ευρήματα έχουν ήδη επιβεβαιώσει την υπόθεση αυτή, τουλάχιστον από τους πρώιμους κλασικούς χρόνους και μετά, βλ. Πετρόχειλος 1992, 34 σημ. 67, 68.

α. με τα χέρια στα γόνατα: 6-7

Στον τύπο της καθιστής μορφής με τα χέρια στα γόνατα αποδίδεται το **αγαλμάτιο 6**. Το γλυπτό έχει λαξευτεί από χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο και σώζεται ακέραιο, σε εξαιρετικά καλή κατάσταση.

Η θεά κάθεται σε θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο και τραπεζιόσχημο κάθισμα. Παριστάνεται μετωπική, με τους βραχίονες κατά μήκος του σώματος και τις παλάμες να «αγκαλιάζουν» τα γόνατα από το πλάι. Φέρει ποδήρη χιτώνα με κεντρική πλατειά πτύχωση στα σκέλη, και κόλπο, ο οποίος τραβιέται προς τα επάνω στο κεντρικό τμήμα του και κατεβαίνει με κυρτούς σχηματισμούς σχεδόν έως τα γόνατα. Η κεφαλή καλύπτεται με χοντρό ιμάτιο, που πέφτει στους ώμους, το στήθος και τα χέρια. Το πρόσωπο είναι στρογγυλό με έντονα χαρακτηριστικά, μεγάλα μάτια και παχύ «συνοφρυωμένο» χείλος.

Η ανάγλυφη αίσθηση, την οποία αποπνέει η μορφή στην πλάγια όψη της, με το χωρίς βάθος σώμα και την σχεδόν επίπεδη διαπραγμάτευση των όγκων, απομακρύνει το αγαλμάτιο από τον τύπο του περίοπτου γλυπτού και επιτρέπει την υπόθεση ότι αυτό βρισκόταν τοποθετημένο σε ναΐσκο, το αρχιτεκτονικό πλαίσιο του οποίου θα είχε λαξευτεί ξεχωριστά³⁰⁰. Στην περίπτωση αυτή, στο άνοιγμα της κόγχης η θεά απεικονιζόταν καθιστή σε θρόνο³⁰¹, όμοια με την παράσταση του ναΐσκου από την Αμοργό³⁰² και ενός ακόμη από την Θάσο³⁰³.

Το αγαλμάτιο 6 παραδίδει τον αρχαϊκό εικονογραφικό τύπο των ιωνικών ναΐσκων³⁰⁴ και παρουσιάζει στενή τυπολογική συγγένεια με τις μορφές των χιακών ναΐσκων 1 και 2, με πιο χαρακτηριστικό τον εναγκαλισμό των γονάτων από το πλάι³⁰⁵. Η απόδοση αυτή δεν απαντάται σε άλλα γλυπτά αυτού του τύπου έξω από την Χίο.

Σε σχέση, ωστόσο, με τα χιακά γλυπτά 1 και 2 το αγαλμάτιο 6 διαφοροποιείται ελαφρώς ως προς την διευθέτηση του ενδύματος: στις μορφές των χιακών ναΐσκων ο κόλπος τραβιέται επάνω από την ζώνη, η οποία μένει έτσι ορατή μέσα από ένα κεντρικό ορθογώνιο άνοιγμα³⁰⁶. Αντίθετα, στο αγαλμάτιο 6 το κεντρικό τμήμα του κόλπου σχηματίζει τόξο, το οποίο φέρεται κάτω από το ύψος της μέσης, καλύπτοντας την ζώνη. Το τοξωτό άνοιγμα του κόλπου αποτελεί

³⁰⁰ Στην ίδια θέση, όπου βρέθηκε το αγαλμάτιο 6, αποκαλύφθηκαν λίγα χρόνια αργότερα δύο ομοιώματα ναΐσκων, ένα από γκριζωπό μάρμαρο και το δεύτερο από πωρόλιθο. - Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ. 370, 2-1-1967, με εικόνα.

³⁰¹ Στους αρχαϊκούς χρόνους ο επικρατέστερος τύπος καθίσματος για τους ναΐσκους είναι το απλό κυβικό κάθισμα ή το επίμηκες θρανίο (βλ. παραπ. σ. 55-56). Στην περίοδο αυτή η θεά σπάνια απεικονίζεται καθιστή σε θρόνο, όπως από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και μετά.

³⁰² Βλ. παραπ. σημ. 247.

³⁰³ Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 93, βλ. παραπ. σημ. 290.

³⁰⁴ Βλ. τους ναΐσκους της Μιλήτου, των Ερυθρών, των Κλαζομενών και της Μασσαλίας, παραπ. σ. 55-56.

³⁰⁵ Βλ. παραπ. σ. 59.

³⁰⁶ Βλ. παραπ. σ. 58-59.

κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό των ιωνικών – σαμιακών έργων της μνημειακής πλαστικής³⁰⁷, με τη ζώνη, ωστόσο, να μένει σχεδόν πάντοτε ορατή³⁰⁸. Στο αγαλμάτιο 6 η απόδοση του τοξωτού κεντρικού τμήματος κάτω από την μέση βρίσκει παράλληλο στην μορφή της Αθηνάς από το ανατολικό αέτωμα του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς: το ευρύ απόπτυγμα, το οποίο ντύνει χαλαρά το κορμί της θεάς, σχηματίζει στενό καμπύλο άνοιγμα στο κέντρο, πολύ πιο κάτω από το ύψος της μέσης και πάνω από κεντρική δέσμη πτυχώσεων, η οποία φέρεται ανάμεσα στα σκέλη³⁰⁹.

Η διευθέτηση του επιβλήματος στους βραχίονες και το στήθος της καθιστής μορφής του χιακού γλυπτού θυμίζει πολύ το αγαλμάτιο της Ακρόπολης αρ. 655, με διαφορετικό όμως ύψος³¹⁰. Δυνατότητα για τυπολογικές συγκρίσεις του τρόπου απόδοσης του στον κορμό παρέχει η σύγχρονη μελανόμορφη αγγειογραφία, ιδιαίτερα τα αγγεία των βορειο-ιωνικών εργαστηρίων. Η σφιχτή εφαρμογή του επιβλήματος γύρω από την κεφαλή, που διαγράφει το ολοστρόγγυλο σχήμα του προσώπου, αντιπαραβάλλεται και με την μορφή του ναΐσκου από τις Κλαζομενές³¹¹.

Στο τύπο της καθιστής μορφής με τα χέρια στα γόνατα αποδίδεται και το χιακό **αγαλμάτιο 7**. Το γλυπτό έχει λαξευτεί σε διάφανο, λεπτόκοκκο μάρμαρο και σώζεται ακέφαλο. Η θεά κάθεται σε θρόνο με ερεισίνωτο και χαμηλές πλευρές με κοίλο περίγραμμα στο άνω μέρος τους. Παριστάνεται κατενώπιον, με τους βραχίονες κατά μήκος του σώματος, τα χέρια στα γόνατα και τα σκέλη να προβάλλονται ελαφρά προς τα εμπρός. Φέρει ποδήρη βαθύζωνο χιτώνα με ευρύ κόλπο, ο οποίος πέφτει σε χαλαρή καμπύλη γύρω από τα γόνατα. Κάθετη, ταινιωτή πτυχή διατρέχει το κάτω μέρος του ενδύματος, το οποίο διευρύνεται στην απόληξή του, γύρω από το υποπόδιο. Τους ώμους και τους βραχίονες καλύπτει απτύχτω ιμάτιο, που οι άκρες του απλώνονται συμμετρικά επάνω στις πλευρές του θρόνου.

³⁰⁷ Ο τοξωτός σχηματισμός του κόλπου, ο οποίος αφήνει ορατή την ζώνη, απαντάται στα σαμιακά έργα, όπως στην Ήρα του Χυραμύη (Παρίσι, Λούβρο αρ. ευρ. 686) και τις κόρες από το σύνταγμα του Γενέλεω, χωρίς όμως κεντρική πτύχωση στα σκέλη (Φιλίππη, Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέως, χωρίς αρ. ευρ. Ορνίθη, Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 1739). – Για την Ήρα του Χυραμύη βλ. Richter 1968, αρ. 55 εικ. 183–185. Freyer – Schauenburg 1974, 21 αρ. 6 πίν. 5. Kyrieleis 1995, 7 κ.ε. πίν. 4, 5. Karakasi 2001, 13, 20 πίν. 4 (6α), 5 (6b), 6 (6c), 7 (6d). Kreikenbom 2002, 149, εικ. 224 a–d. Meyer – Brüggeman 2007, 78 αρ. 166. – Για τις κόρες του Γενέλεω γενικά βλ. Fuchs – Floren 1987, 345 κ.ε. (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁰⁸ Εξαίρεση αποτελεί η κόρη από τον Άγ. Ιωάννη της Πάρου (Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 163) και το ανάγλυφο από την Μίλητο (Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 1792): και στα δύο έργα κάτω από το τόξο του κόλπου φύεται απευθείας η κεντρική πτυχή. – Για την κόρη από τον Άγ. Ιωάννη της Πάρου βλ. Ζαφειρόπουλος 1986, 97 κ.ε., πίν. 38. – Για το ανάγλυφο από τη Μίλητο αρ. 1792 βλ. παραπ. σημ. 231.

³⁰⁹ Ridgway, *AJA* 69, 1965, 1-5, πίν. 1-2. Fuchs-Floren 1987, 173 σημ. 13.

³¹⁰ Για το αγαλμάτιο της Ακρόπολης αρ. 655 βλ. παραπ. σημ. 208 και 298.

³¹¹ Για τον κλαζομενιακό ναΐσκο βλ. παραπ. σημ. 206 και 242.

Στο αγαλμάτιο 7 η πλαστικότητα των μορφών και η προσπάθεια απόδοσης βάθους αποπνέουν πιθανώς την μικρογραφική μεταφορά μιας αγαλαματικής μορφής και την καλή ποιότητα της εργασίας του μαρμαρογλύπτη.

Η απόδοση των ενδυμάτων του αγαλαματίου είναι όμοια με της ένθρονης μορφής του ναΐσκου από την Αμοργό³¹²: απύχωτος χιτώνας με κάθετη κεντρική πτυχή, μακρύ απόπτυγμα έως τα γόνατα και ιμάτιο, που πέφτει συμμετρικά επάνω στις πλευρές του θρόνου. Η ίδια διευθέτηση αναγνωρίζεται στο ιμάτιο του αποσπασματικά σωζόμενου αγαλαματίου της Κυβέλης από το Ηραίο της Σάμου³¹³, στοιχείο το οποίο πιθανώς συσχετίζεται με την ιωνική τεχνοτροπία του ναΐσκου της Αμοργού³¹⁴.

Το απόπτυγμα του βαθύζωνου χιτώνα στο αγαλμάτιο 7 αντιπαραβάλλεται με έργα της μνημειακής πλαστικής και απαντάται όμοιο στην Αθηνά του Ενδοίου³¹⁵ και στις κόρες των ώριμων αρχαϊκών χρόνων από την Ακρόπολη³¹⁶. Αντίστοιχα, στους ναΐσκους της θεάς η ίδια διαμόρφωση του αποπτύγματος παρουσιάζεται στις καθιστές μορφές της Μασσαλίας και της Κύμης, με διαφοροποιημένη την απόδοση του ιματίου³¹⁷. Πιο φυσιοκρατικά και με καμπύλες πτυχώσεις αποδίδεται το μακρύ απόπτυγμα στο αγαλμάτιο της Κύμης³¹⁸. Ως προς την επιτηδευμένη κωδωνόσχημη απόληξή του ενδύματός, το αγαλμάτιο 7 είναι πανομοιότυπο με ορισμένες μορφές των ναΐσκων της Μασσαλίας.

β. με λιοντάρι στην «ποδιά»: 8

Στον τύπο της καθιστής μορφής με λιοντάρι στην «ποδιά» αποδίδεται το λεσβιακό **αγαλμάτιο 8**. Το γλυπτό έχει λαξευτεί σε ερυθρόχρωμο ρυόλιθο, πέτρωμα το οποίο επιχωριάζει στην Λέσβο αλλά και στα απέναντι παράλια του Αδραμυττίου. Σώζεται ακέφαλο, με αποκρούσεις και φθορές σε όλη την επιφάνεια.

³¹² Για τον αμοργιανό ναΐσκο βλ. παραπ. σημ. 247.

³¹³ Για το αγαλμάτιο της Σάμου βλ. παραπ. σημ. 236 και 298.

³¹⁴ Για τον πώρινο ναΐσκο της Αμοργού η Λ. Μαραγκού εκφράζει την άποψη ότι πρόκειται πιθανώς για εισηγμένο έργο, την ιωνική καταγωγή και τεχνοτροπία του οποίου συσχετίζει με τον αποικισμό της Αιγιάλης από κατοίκους της μικρασιατικής Μιλήτου, βλ. Μαραγκού 1986, 126 σημ. 63. Μαραγκού 2002, 25-26 σημ. 69 και σημ. 70-71 για τον αποικισμό της Αιγιάλης (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

³¹⁵ Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως, αρ. ευρ. 625. Μπρούσκαρη 1974, 73 αρ. 625, εικ. 134-135. – Σχετικά με τον Ένδοιο ο Πausanias παραδίδει (I, 26,4), ότι φιλοτέχνησε καθιστά αγάλματα της Αθηνάς για την Αθήνα και για τις Ερυθρές της Ιωνίας, απ' όπου προέρχεται ένα άγαλμα αρχαϊκής κόρης (Σμύρνη, Αρχαιολογικό Μουσείο), με παρόμοιο μακρύ απόπτυγμα μπροστά. Η κόρη των Ερυθρών, η οποία χρονολογείται περί το 560–550 π.Χ., σχετίστηκε από τον E. Langlotz με την Χίο (Langlotz 1975, 121). Γενικά για την κόρη των Ερυθρών βλ. Ridgway 1977, 93, σημ.10, 98. Akurgal 1986, 1–9, πίν I. Karakasi 2001, 59–62, πίν. 54–55. Meyer – Brüggemann 2007, 76, αρ. 153.

³¹⁶ Για παραδείγματα κορών με μακρύ απόπτυγμα βλ. τις κόρες αρ. ευρ. 670, 671 και 683 του Μουσείου Ακροπόλεως: Μπρούσκαρη 1974, 72, 76, 84, εικ. 131-132, 140-141, 157.

³¹⁷ Για τους ναΐσκους της Μασσαλίας και της Κύμης βλ. παραπ. σημ. 245 και 246.

³¹⁸ Για το αγαλμάτιο της Κύμης βλ. παραπ. σημ. 246 και 297.

Η θεά αποδίδεται καθιστή σε αδρά λαξευμένο κάθισμα με πλάτη, υποπόδιο και σχεδόν ωοειδές εξωτερικό περίγραμμα. Η χονδροειδής κατεργασία του καθίσματος δημιουργεί την εντύπωση, ότι εκτός από τον σχηματισμό της πλάτης και του υποποδίου, ο λιθοξόος περιορίστηκε στην χοντρική μόνο απολάξευση των εξωτερικών πλευρών. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί το μεγάλο πάχος, που έχει αφεθεί ακατέργαστο στο επάνω μέρος.

Ανάλογη αίσθηση διέπει το εύσαρκο πλάσιμο της καθιστής μορφής, ιδιαίτερα έκδηλο στους ώμους, το στήθος και τους βραχίονες. Η θεά φοράει ποδήρη, ημιχειριδωτό χιτώνα με μακρύ κόλπο έως τα γόνατα, όπου παριστάνεται ξαπλωμένο προς τα δεξιά λιοντάρι. Ο χιτώνας μένει απτύχωτος στο επάνω μέρος του, με εγχάρακτη δήλωση της ταινιωτής παρυφής γύρω από τον λαιμό. Οι χειρίδες απολήγουν σε φαρδύ λοξότμητο τελείωμα. Η εφαρμογή του ενδύματος στο σώμα, ιδιαίτερα στο κάτω μέρος, όπου τα σκέλη διαγράφονται σχεδόν ανάγλυφα, αντιστοιχεί στην πλαστική διατύπωση του λεπτού υφάσματος. Ανάμεσά στα σκέλη σχηματίζεται έξερνη, κατακόρυφη πτύχωση, στο επάνω μέρος της οποίας είναι ευδιάκριτες οι εγχαράξεις τριών λεπτότερων πτυχών. Με παρόμοιες, ανάβαθα χαραγμένες οριζόντιες πτυχές αποδίδεται το τελείωμα του κόλπου.

Στον αριστερό ώμο της Κυβέλης πέφτει καμπύλο το λεπτό επίβλημα, που η συνέχεια της παρυφής του αναγνωρίζεται στην βάση του λαιμού. Στον δεξιό ώμο η αντίστοιχη απόληξη του επιβλήματος βρίσκεται ψηλότερα, πιθανόν εξαιτίας της υπολανθάνουσας στροφής του κορμού προς τα δεξιά.

Ο τύπος της ένθρονης θεάς με το λιονταράκι στην «ποδιά», τον οποίο παραδίδει το αγαλμάτιο, είναι δημιούργημα της αιολικής Κύμης³¹⁹. Σε σχέση με τον τύπο της καθιστής μορφής με τα χέρια στα γόνατα, η απεικόνιση της θεάς με το ιερό της ζώο αποδίδεται σε περιορισμένο αριθμό ναϊσκων και αγαλματίων των αρχαϊκών χρόνων³²⁰, από τον 4ο αιώνα, όμως, και μετά το λιοντάρι θα καθιερωθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο στην εικονογραφία της θεάς.

Στην φρυγική εικονογραφία το λιοντάρι εμφανίζεται σε μεμονωμένες παραστάσεις ως συνοδευτικό ζώο της Κυβέλης³²¹. Στην κόγχη του μνημείου στο Aslankaya η θεά εικονίζεται όρθια και κρατεί το ζώο ανάποδα, ώστε η σύνδεση της παράστασης αυτής με τον αιολικό τύπο της Κύμης μόνο ως έμμεση αναφορά θα μπορούσε να ισχύσει. Στην ελληνική τέχνη το λιοντάρι

³¹⁹ Για τον εικονογραφικό τύπο της Κύμης βλ. παραπ. σ. 56 σημ. 246.

³²⁰ Xagorari-Gleissner 2008, 36.

³²¹ Εκτός από την κόγχη στο Aslankaya (βλ. παραπ. σ. 51, σημ. 222), με λιοντάρι παριστάνεται η θεά και στο υστεροαρχαϊκό αγαλμάτιο από το Eskisehir (βλ. παραπ. σημ. 297). Με κεφαλή λιονταριού αποδίδεται και η δαιμονική μορφή στην στήλη από το Etlik (βλ. παραπ. σημ. 225).

εμφανίζεται πρώιμα να πλαισιώνει γυναικείες θεότητες της φύσεως³²², και με την ιδιότητα του αυτή υιοθετήθηκε πιθανώς στην εικονογραφία της ελληνικής Κυβέλης³²³.

Ο εικονογραφικός τύπος του αγαλματίου 8 και τα μοτίβα των ενδυμάτων βρίσκουν αντιστοιχίες με τα γλυπτά της Κύμης: κοντό επίβλημα με τοξωτές απολήξεις, χιτώνας με μακρύ κόλπο και κατακόρυφη πτυχή ανάμεσα στα σκέλη. Πλησιέστερο, ωστόσο, παράλληλο αποτελεί το αγαλμάτιο από την Κύμη³²⁴, το ένδυμα του οποίου πτυχώνεται στο κάτω πρόσθιο μέρος, στον κόλπο και στις άκρες του ιματίου. Σχεδόν αντιστοιχη είναι η δήλωση των πτυχώσεων στα ενδύματα του λεσβιακού γλυπτού: λεπτές πτυχές στο μέτωπο του κόλπου, δέσμη κάθετων πτυχών ανάμεσα στα σκέλη και ζιγκ – ζαγκ αναδιπλώσεις στην απόληξη της δεξιάς χειρίδας. Στην σύγχρονη μνημειακή πλαστική συγγενικό παράδειγμα ως προς την απόδοση των ενδυμάτων απαντάται σε μία καθιστή μορφή από την Μίλητο³²⁵.

Κλασικοί Χρόνοι (5^{ος} – 4^{ος} αι. π.Χ.): 9

Η επίσημη αναγνώριση της λατρείας της Μητέρας των Θεών³²⁶ στην Αθήνα τοποθετείται στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Η θεά, μετά από την περσική πυρπόληση του αρχαϊκού ναού της στην Αθηναϊκή Αγορά, λατρευόταν στο Παλαιό Βουλευτήριο, όπου, μετά από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. υπήρχε ένα λατρευτικό άγαλμα προς τιμήν της³²⁷. Οι μαρτυρίες της αρχαίας ελληνικής γραμματείας σχετικά με τον καλλιτέχνη του αγάλματος είναι αντιφατικές: Ο Πλίνιος το αποδίδει στον Αγοράκριτο³²⁸, ο Πausanίας και ο Αρριανός στον Φειδία³²⁹. Ο Γ. Δεσπίνης, με βάση την

³²² Για το σχήμα της πλαισιωμένης από λέοντες Πότνιας Θηρών βλ. παραπ. σημ. 222.

³²³ Πρώιμο δείγμα απεικόνισης λιονταριού σε ελληνικό νάισκο Κυβέλης αποτελεί το μνημείο της Δασκαλόπετρας.

³²⁴ Βλ. παραπ. σημ. 256 και 297.

³²⁵ Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. Β. 280. Tuchelt 1970, 90 K60, πίν. 59 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

³²⁶ Ως Μητέρα Θεών αναφέρεται η θεά από τον Ηρόδοτο (IV, 76,3) και με την προσωνυμία αυτή την τιμούσαν στα ελληνικά Ιερά της, βλ. Borgeaud 1996, 27-28, 30-33. Xagorari-Gleissner 2008, 14-17.

³²⁷ Η νεώτερη έρευνα δεν δέχεται ότι υπήρχε στην Αγορά ο μικρός όψιμος αρχαϊκός ναός εν παραστάσι: E. D. Francis – M. Vickers, *BSA* 83, 1988, 160. S.G. Miller, *Old Metroon and Old Bouleuterion in the Classical Agora of Athens*, στο: M. Herman Hansen – K. Raaflaub (επ. έκδ), *Studies in the Ancient Greek Polis, Historia Einzelschriften* 95 (1995), 133-156. Ο Miller θεωρεί ότι το Παλαιό Βουλευτήριο εξ αρχής αποτέλεσε το πρώτο, όψιμο αρχαϊκό Μητρώο. Την υπόθεση αυτή στηρίζει και η Ε. Βικέλα (Βικέλα 2001, 57, σημ. 54α), με το επιχείρημα ότι ναοί αρχαϊκών χρόνων της Κυβέλης δεν έχουν βρεθεί στην ελληνική επικράτεια. - Για την χρονολόγηση του Παλαιού Βουλευτηρίου περί το 500 π.Χ. βλ. T. Leslie Shear, *Hesperia* 62, 1993, 418-424. - Αντίθετα, για την ανοικοδόμησή του μετά από τα Περσικά βλ. H.A. Thompson, *Building for a more Democratic Society. The Athenian Agora after Ephialtes*, στα *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4-10.9.1993*, IV, (1998) 200. Francis – Vickers ό.π. 158 κε. U. Kenzler, *Studien zur Entwicklung und Struktur der griechischen Agora in archaischer und klassischer Zeit* (1999), 277-283.

³²⁸ Πλίνιος NH. 36.17

³²⁹ Πausanίας I 3,5. Αρριανός, Περ. Εύξ. Πόντου 9.

αναφορά του Πλίνιου, συνέκρινε το άγαλμα της Νέμεσης του Ραμνούντος, ως έργο του Αγοράκριτου, με ένα άγαλμα της Κυβέλης από την Λιβαδειά του 2ου αι. μ.Χ.³³⁰, στο οποίο αναγνώρισε τον τύπο του λατρευτικού αγάλματος του 5ου αιώνα και τον απέδωσε οριστικά στον Αγοράκριτο³³¹: η θεά παριστάνεται ένθρονη, φέρει χιτώνα με απόπτυγμα και ιμάτιο, το οποίο τυλίγει τον αριστερό βραχίονα και τα σκέλη, κρατεί φιάλη³³² στο δεξιό της χέρι και στηρίζει το αριστερό επάνω σε τύμπανο³³³. Τον τύπο του κλασικού αρχέτυπου, επαναλαμβάνουν με παραλλαγές ορισμένα αντίγραφα³³⁴, μεταξύ των οποίων το άγαλμα του Μοσχάτου³³⁵ και της ένθρονης θεάς 3265 του ΕΑΜ³³⁶.

Κατά την διάρκεια του 4ου αιώνα π.Χ. δημιουργήθηκε ένας δεύτερος εικονογραφικός τύπος της Κυβέλης³³⁷, που παραδίδεται από έναν σημαντικό αριθμό αναθηματικών ναΐσκων και αγαλμάτων μικρού μεγέθους, τα οποία προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο, τις μικρασιατικές

³³⁰ Λιβαδειά, Μουσείο Χαιρωνείας, αρ. ευρ. 10. J. Jannory, *BCH* 64/65, 1940/41, 45 κ.ε., εικ. 2-4. E. Langlotz, *Phidiasprobleme* (1947), 65-67, πίν. 17,1. G. P. Stevens, *Hesperia* 23, 1954, 181 κ.ε., πίν. 40c. B. Neutsch, *Studien zur vortanagräisch – attischen Koroplastik* (1952), 37, πίν. 9,1. Δεσπίνης 1971, 112-115, πίν. 100-103. Vermaseren 1982, 133 αρ. 433 πίν. 128. Naumann 1983, 162-164, 310 αρ. 124, πίν. 22,2. Simon 1997, 753 αρ. 47c με εικόνα. Xagorari – Gleissner 2008, 44 σημ. 345, πίν. 10,4.

³³¹ Δεσπίνης 1971, 111-123. – Σχετικά με την ιστορία της έρευνας για την ταύτιση του αγορακρίτειου τύπου βλ. Δεσπίνης 1971, 111. Naumann 1983, 160-161. Xagorari – Gleissner 2008, 44.

³³² Το εικονογραφικό σχήμα της θεάς Μητέρας που κρατεί φιάλη, είναι γνωστό ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ. Στην Φρυγία εμφανίζεται μεμωνομένα, όπως π.χ. στην στήλη από το Γόρδιο και το Etlik (βλ. παραπ. σημ. 225), και στα αγάλματα από το Γόρδιο και το Ayas (βλ. παραπ. σημ. 229) πιθανώς έλκει τις ρίζες του από παραστάσεις ανατολικών θεοτήτων των πηγών και των υδάτων. Στην ελληνική εικονογραφία η παράσταση του τελετουργικού αγγείου προσλαμβάνει διαφορετικό συμβολισμό: η απεικόνιση της φιάλης στο δεξιό χέρι της Κυβέλης, που καθιερώνεται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, δεν συσχετίζεται με συγκεκριμένη ιδιότητα της θεάς, αλλά συμβολίζει την θεική προσφορά και ευλογία. – Mellink 1983, 351. Naumann 1983, 70-71. Roller 1999, 146-148, Vikelä 2001, 79 σημ. 36. Xagorari – Gleissner 2008, 41.

³³³ Το τύμπανο, αν και ανατολικής προέλευσης, συνδέεται αποκλειστικά με την ελληνική εικονογραφική παράδοση της Κυβέλης και καθιερώνεται με το λατρευτικό άγαλμα του Αγοράκριτου. Η παρουσία του αποτελεί αναφορά των μουσικών τελετουργιών της θεάς και φέρνει στον νου τους νεαρούς μουσικούς ένθεν και ένθεν της φρυγικής θεάς στο λατρευτικό ανάγλυφο του Boğazköy (βλ. παραπ. σ. 52-53). Ενδιαφέρουσα έμμεση αναφορά για την σύνδεση της φρυγικής θεάς με την λατρεία και τις τελετουργίες της θεάς Kubaba, αποτελεί πιθανώς μία νεοχιτιτική παράσταση του 9ου αιώνα π.Χ., σε ορθοστάτη της πομπικής εισόδου του Carchemish, όπου την θεά συνοδεύει πομπή μουσικών με τύμπανα. – Για την απεικόνιση της Κυβέλης με τύμπανο βλ. Roller 1999, 136, 148. Vikelä 2001, 90. Βικέλα 2001, 55. Xagorari – Gleissner 2008, 37-39. – Για τον ορθοστάτη με τους μουσικούς (Άγκυρα, Αρχαιολογικό Μουσείο) βλ. C.L. Wooley, *Carchemish II* (1921), πίν. B, 18b. A. Moortgat, *Die bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker* (1932), 82, πίν. 79. W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst* (1971), 393, 507 κ.ε. Karkemis F/7α πίν. 29d.

³³⁴ Πλήρης κατάλογος με τα αντίγραφα του λατρευτικού αγάλματος του Αγοράκριτου στην Naumann 1983, 310-312, αρ. 123-132, πίν. 22-23. Βλ. επίσης Simon 1997, 753 αρ. 47 b-c με εικόνα. Xagorari – Gleissner 2008, 44-47, πίν. 9,3-4, 10,2-4.

³³⁵ Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3851/3852. Παπαχριστοδούλου 1973, 189-217, 89-92. Vermaseren 1982, 91 αρ. 307, πίν. 126-127. Naumann 1983, 310, 162-164, 310 αρ. 123, πίν. 22,1. Simon 1997, 753 αρ. 47b με εικόνα. Xagorari – Gleissner 2008, 44 σημ. 346, πίν. 9,3.

³³⁶ Αθήνα, ΕΑΜ αρ. ευρ. 3265. M. Bieber, *AM* 37, 1912, 159-173, πίν. XI-XII. v. Salis 1913, 1 κ.ε. εικ. 1. Δεσπίνης 1971, 111. Παπαχριστοδούλου 1973, πίν. 95β. Vermaseren 1982, αρ. 247, πίν. 56. Naumann 1983, 163, 310 αρ. 125, πίν. 23,1-2. Καλτσάς 2002, 109 αρ. 197 με εικόνα.

³³⁷ Naumann 1983, 161. Πετρόχειλος 1992, 39. Simon 1997, 753 αρ. 48.

ακτές και άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου. Στην μεγάλη πλαστική, γνωστό αντίγραφο του υστεροκλασικού τύπου αποτελεί το ελληνιστικό άγαλμα της Κυβέλης από την Πέργαμο³³⁸.

Ο τύπος του 4ου αιώνα παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το λατρευτικό άγαλμα του Μητρώου, παραλλάσσει όμως όσον αφορά την απόδοση των ενδυμάτων και το κράτημα του τυμπάνου. Έτσι, στην νεώτερη απεικόνιση του 4ου αιώνα η θεά φέρει χιτώνα ζωσμένο ψηλά στην μέση και κρατεί με το αριστερό της χέρι το τύμπανο από την κάτω του πλευρά, αντίθετα με την παράσταση του 5ου αιώνα, όπου το χέρι στηρίζεται επάνω στο τύμπανο και ο χιτώνας σχηματίζει απόπτυγμα³³⁹.

Τον τύπο του **5ου αιώνα π.Χ.** προσεγγίζει το **αγαλμάτιο 9** του Αρχαιολογικού Μουσείου Λήμνου. Το γλυπτό είναι λαξευμένο σε λεπτόκοκκο λευκό μάρμαρο με γκριζες φλεβώσεις. Η κατάσταση διατήρησής του είναι καλή, αν και λείπει η κεφαλή και ο λαιμός, τα οποία τοποθετούνταν ένθετα.

Η θεά αποδίδεται καθιστή σε θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο και προβάλλει το δεξιό της σκέλος. Ο αριστερός βραχίονας φέρεται κατά μήκος του σώματος και ο λυγισμένος πήχης ανασηκώνεται ελαφρά από την πλάγια πλευρά του θρόνου, έξω από τα όρια του οποίου προέβαλε το αποκομμένο χέρι, που πιθανότατα κρατούσε σκήπτρο. Με το δεξιό, λυγισμένο και απομακρυσμένο από τον κορμό χέρι, θα πρότεινε φιάλη.

Η θεά είναι ντυμένη με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο. Στο επάνω μέρος του ο χιτώνας διαμορφώνει απόπτυγμα με πλατειές τριγωνικές πτυχές στην απόληξή του. Κάτω από τον λαιμό σχηματίζεται ευρύ τριγωνικό άνοιγμα, το οποίο εξελίσσεται σε κρεμάμενες καμπύλες και τοξωτές πτυχές ανάμεσα στους μαστούς. Δύο πλόκαμοι διακρίνονται ψηλά στο στήθος της θεάς. Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό βραχίονα, περνά πίσω από την πλάτη και οδηγείται κάτω από την δεξιά πλευρά του σώματος. Η μία παρυφή του σχηματίζει αναδίπλωση γύρω από την κοιλιά και πέφτει προς τα κάτω με πτυχές ζγκ-ζαγκ, που προβάλλονται στην επιφάνεια του θρόνου. Αριστερά, την παράσταση συμπληρώνει ένα λιοντάρι, που αποδίδεται σε πρόστυπο ανάγλυφο στην πλευρά του καθίσματος.

Το αγαλμάτιο 9 παρουσιάζει στοιχεία του αγορακρίτειου τύπου, διαφοροποιείται όμως όσον αφορά την απουσία τυμπάνου, όπως υποδεικνύει η στάση του αριστερού βραχίονα. Σύμφωνα με τον τύπο του 5ου αιώνα, η θεά εναποθέτει το αριστερό της χέρι επάνω στο τύμπανο.

³³⁸ Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. AvP 45. v. Salis 1913, 2 κ.ε., εικ.2. A. Schober, *Die Kunst von Pergamon* (1951), 118, εικ. 2. Bieber 1961, 119, εικ. 474. Vermaseren 1987, 109 αρ. 349, πίν. 76. Naumann 1983, 247, 359 αρ. 554, πίν. 41, 1-2 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Simon 1997, 753-754 αρ. 48 α, με εικόνα. Roller 1999, 207 σημ. 94, εικ. 55. Xagorari – Gleissner 2008, 39 σημ. 300, πίν. 9,4.

³³⁹ Οι εικονογραφικοί τύποι του 5ου και 4ου αιώνα αντιστοιχούν με τους τύπους 1 και 2 της Naumann (Naumann 1983, 161).

Προκειμένου το χέρι να ακουμπήσει στο τύμπανο, ο βραχίονας απομακρύνεται λυγισμένος από τον κορμό και ο πήχης ανασηκώνεται ψηλά. Η κίνηση αυτή γίνεται κατανοητή στο αντίγραφο της Λιβαδειάς³⁴⁰ και στον κορμό από τα Ίσθμια³⁴¹. Στην περίπτωση του αγαλματίου της Λήμνου ο κολλημένος στο σώμα βραχίονας, το χαμηλό ανασήκωμα του πήχη και η προβολή του χεριού έξω από τα όρια του θρόνου, δεν επιτρέπουν παρά μόνο την υπόθεση ότι η θεά κρατούσε σκήπτρο. Ενδεικτικό είναι, ότι τόσο στις πτυχώσεις του ιματίου γύρω από τον βραχίονα, όσον και στην πλευρά του καθίσματος, κανένα ίχνος δεν μαρτυρεί για την θέση ενός χαμένου τυμπάνου. Η περίπτωση της θεάς, η οποία σηκώνει με το χέρι της το τύμπανο στο κενό, όμοια με το κράτημα του στο ανάγλυφο του Βερολίνου³⁴², φαίνεται ασύμβατη με τον τύπο του περιόπτου γλυπτού. Το σκήπτρο παρουσιάζεται στην εικονογραφία της Κυβέλης μετά από τα μέσα του 4ου αιώνα³⁴³. Προηγουμένως απαντάται σε ολιγάριθμες απεικονίσεις της θεάς, όπως στον ερυθρόμορφο αττικό ελικωτό Κρατήρα στο Μουσείο της Ferrara³⁴⁴ και στο ανάγλυφο από το Μουσείο Τριπόλεως του α' τέταρτου του 4ου αιώνα³⁴⁵. Με γραπτό σκήπτρο στο αριστερό της

³⁴⁰ Βλ. παραπ. σημ. 330.

³⁴¹ O. Broneer, *Hesperia* 22, 1953, 189, πίν. 59. Δεσπίνης 1971, 212 σημ. 29. Naumann 1983, 312 αρ. 132. Xagorari – Gleissner 2008, 39 σημ. 303.

³⁴² Βερολίνο, Staatliche Museen, SK 691 (K 106). v. Salis 1913, 5 κ.ε. G. Lippold, *Die griechische Plastik. Handbuch der Archäologie* III (1950), 246 σημ. 13. Blümel 1964, 73 κ.ε., αρ. 86, εικ. 118. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1969), 529, εικ. 622. Vermaseren 1982, 93 αρ. 310. Naumann 1983, 175-180, 312 αρ. 135, πίν. 25,1 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Πετρόχειλος 1992, 25, 36-37, εικ. 1. Simon 1997, 753 αρ. 47a με εικόνα. Roller 1999, 222, εικ. 42. Vikela 2001, 94 σημ. 89 πίν. 18,2. Xagorari – Gleissner 2008, 39 σημ. 299, πίν. 12,1. - Το ανάγλυφο, με ναϊσκόμορφη πλασίωση, σώζει μία εκ των πρωιμότερων παραστάσεων της Κυβέλης από την Αττική: η θεά κάθεται σε πολυτελή θρόνο. Με το δεξιό της χέρι προτείνει φιάλη και με το αριστερό κρατεί τύμπανο από το κάτω μέρος του, ενώ στα δεξιά της παραστέκει ένα ξαπλωμένο λιοντάρι. Έμπροσθεν της θεάς εικονίζονται μία δαδοφόρος κόρη και ένας νέος με οινόχοη, που ταυτίζονται με Εκάτη και Ερμή. Η Κυβέλη του Βερολίνου θεωρήθηκε από ορισμένους ερευνητές (v. Salis ό.π. Lippold ό.π. Blümel ό.π., 74.) ως ελεύθερη κλασική παραλλαγή του αγαλματικού τύπου του αθηναϊκού Μητρώου. Όπως κατέδειξε όμως ο Γ. Δεσπίνης «οι διαφορές του τύπου της θεάς του αναγλύφου από τον τύπο του αγάλματος του Αγορακρίτου είναι πολλές και δύσκολα θα στήριζαν αυτήν την άποψη» (Δεσπίνης 1971, 119-120). Το ανάγλυφο τοποθετείται στο α' τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Σχετικά με την προέλευση του από τον Πειραιά, ο Ι. Πετρόχειλος εκφράζει ορισμένες επιφυλάξεις (Πετρόχειλος ό.π., 38).

³⁴³ Το σκήπτρο εμφανίζεται στην θέση του τυμπάνου σε παραλλαγή του υστεροκλασικού αρχετύπου, που ταυτίζεται με τον τύπο 2br της Naumann (Naumann 1983, 181-182, 330 – 334, αρ.κατ. 301-335). Με τύμπανο και σκήπτρο απεικονίζεται η Κυβέλη μία μόνον φορά, στο ανάγλυφο του Μουσείου της Βενετίας, αρ. ευρ. 118 (Vikela 2001, 101 σημ. 111, με την παλαιότερη βιβλιογραφία). – Σχετικά με την απεικόνιση σκήπτρου στις υστεροκλασικές παραστάσεις της Κυβέλης βλ. Vikela 2001 ό.π. Xagorari – Gleissner 2008, 41. – Για την απεικόνιση της θεάς με σκήπτρο σε αναθηματικά ανάγλυφα μετά από τα μέσα του 4ου αιώνα βλ. Μητροπούλου 1982-83, 248.

³⁴⁴ Ferrara, Museo Nazionale Archeologico, αρ. ευρ. 2897 ARV² 1052/25(23). Naumann 1983, 171-174, 312 αρ. 134, πίν. 24 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. L.E. Roller, *Foreign Cults in Greek Vase Painting, Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery in Copenhagen 1987* (1988), 506-516. Simon 1997, 756 αρ. 66 με εικόνα. Roller 1999, 15 κ.ε., εικ. 43-44. Vikela 2001, 94 και 101, σημ. 88. Xagorari – Gleissner 2008, πίν. 14,1.

³⁴⁵ Τρίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 5767. Θ. Σπυρόπουλος, Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως, στο: O. Palagia – W. Coulson (επ. έκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at*

χέρι απεικονιζόταν κατά μία άποψη³⁴⁶ και η ένθρονη Κυβέλη του αναγλύφου της Λιβαδειάς³⁴⁷, το οποίο χρονολογείται λίγο μετά από το 350 π.Χ., ενώ την ίδια υπόθεση διατυπώνει η Bieber για την θεά 3265 του ΕΑΜ, εξαιτίας της θέσης του βραχίονος, ο οποίος μένει κοντά στο σώμα, όμοια με τον βραχίονα του αγαλματίου 9³⁴⁸.

Με την Κυβέλη του αναγλύφου της Λιβαδειάς το λημνιακό αγαλμάτιο παρουσιάζει τυπολογική ομοιότητα ως προς την κίνηση του αριστερού βραχίονος, τον απλοποιημένο θρόνο³⁴⁹ και το λιοντάρι, το οποίο παραστέκει στο πλάι και δεξιά του καθίσματος.

Αντίθετα με τα παραπάνω εικονογραφικά στοιχεία, το απόπτυγμα του χιτώνα του λημνιακού γλυπτού 9 αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του κλασικού τύπου του 5^{ου} αιώνα³⁵⁰, και αποδίδεται σε όλα τα αντίγραφα του λατρευτικού αγάλματος. Σε ορισμένα από αυτά κάτω από

Athens, April 10-14, 1992 (1993), 262, εικ. 7. Vikela 2001, 112 σημ. 150. – Το ανάγλυφο έχει σχήμα ναΐσκου. Αριστερά απεικονίζεται ένθρονη Κυβέλη με φιάλη στο δεξιό και σκήπτρο στο αριστερό της χέρι. Έμπροσθέν της μία πολυπρόσωπη σύνθεση λατρευτών, η οποία αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα.

³⁴⁶ Την υπόθεση σχετικά με την γραπτή απεικόνιση σκήπτρου, την οποία διατυπώνει η F. Naumann (Naumann 1983, 191) αποδέχεται και η E. Vikela (Vikela 2001, 106). Αντίθετα ο O. Walter ταυτίζει την ένθρονη μορφή με Δήμητρα και υποθέτει ότι στο αριστερό της χέρι κρατούσε στάχυα (Walter 1939, 62).

³⁴⁷ Αθήνα, ΕΑΜ, αρ. ευρ. 3942. Walter 1939, 59 κ.ε., εικ. 23,24. R. Thönges – Stringaris, *AM* 80, 1965, 63, 67, εικ. 30,1. Vermasereh 1982, αρ. 432, πίν. 127. Naumann 191-193, 342 αρ. 422, πίν. 28,1. Ch.R. Long, *The twelve Gods of Greece and Rome* (1987), 24, 201-203, πίν. 33, εικ. 62. Μάντης 1990, 35-36, πίν. 9α. Simon 1997, 763 αρ. 125. Roller 1999, 225-227, εικ. 61. Vikela 2001, 106, πίν. 20,1. Καλτσάς 2002, 216-217, αρ.448. Το ανάγλυφο είναι στενόμακρο και το θέμα της πολυπρόσωπης παράστασης είναι η μύηση ενός πιστού (Καλτσάς 2002 ό.π.). Αριστερά ως προς τον θεατή απεικονίζεται πρώτη η Κυβέλη, καθισμένη σε θρόνο. Φορεί πόλο, χιτώνα και ιμάτιο και πατά σε υποπόδιο. Στα δεξιά της ένα λιοντάρι. Η δεύτερη όρθια μορφή, πιθανόν η Περσεφόνη, παριστάνεται να κρατεί ένα μεγάλο κλειδί. Στα αριστερά της βρίσκεται ο μουόμενος με καλυμμένο πρόσωπο. Ακολουθεί ο Διόνυσος, ο τραγοπόδαρος θεός Παν και η Εκάτη με δύο λαμπάδες. Στο κέντρο της παράστασης η μορφή του Τροφωνίου, του θεού-μάντη, του οποίου το μαντείο βρισκόταν σε ένα άντρο κοντά στην Λιβαδειά. Σε πρώτο επίπεδο μία τράπεζα στρωμένη με πόπανα και πλακούντες και ένα φίδι να αναρριχάται στο πλάι. Πίσω τρεις νέοι με ασπίδες, οι Κουρήτες, και προς το τέλος οι Διόσκουροι με χλαμύδες και πύλους. Μπροστά από αυτούς, τέσσερις λατρευτές σε μικρότερη κλίμακα. – Η απεικόνιση μουόμενου σε ανάγλυφο είναι μοναδική, ενώ παράλληλα η τράπεζα με τις προσφορές και το φίδι μας μεταφέρουν σε μοτίβα, τα οποία σχετίζονται με νεκρική λατρεία. Για το λόγο αυτόν η E. Roller υποθέτει ότι πρόκειται για **επιτύμβιο ανάγλυφο αφηρωϊσμένου νεκρού**, τον οποίο ταυτίζει με τον μουόμενο (Roller 1999, ό.π.). Σύμφωνα, πάντως, με την άποψη της E. Vikela, πρόκειται για αναθηματικό ανάγλυφο, το οποίο ανέθεσε στις χθόνιες θεότητες η οικογένεια του νεκρού μύστη, που ως αφηρωϊσμένος, παριστάνεται ίσος ανάμεσα στους θεούς (Vikela 2001 ό.π.).

³⁴⁸ Bieber ό.π. σημ. 336.

³⁴⁹ Πρόκειται για συμπαγή θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο, χωρίς ερεισίχειρα (Richter 1966, 28). Καλά παραδείγματα προσφέρουν το αγαλμάτιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά αρ. ευρ. 2540 (Πετρόχειλος 1992, 60, εικ.18) και το αγαλμάτιο του ΕΑΜ αρ. ευρ. 3726 (Καλτσάς 2002, 232 αρ. 489 με εικόνα). Ο συγκεκριμένος τύπος θρόνου απαντάται στις απεικονίσεις της θεάς μετά από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ, και διαφοροποιείται από τους περίτεχνους θρόνους των αντιγράφων του λατρευτικού αγάλματος (Richter 1966, 23). Για παράδειγμα στο αντίγραφο της Λιβαδειάς ο θρόνος είναι εφοδιασμένος με ψηλό, κυρτό ερεισίνωτο και πόδια, τα οποία διακοσμούνται με έλικες, φέρουν ανάγλυφο οφθαλμό στο μέσον και χαμηλό άβακα επάνω (Δεσπίνης 1971, 117-118). Με όμοια αντίνωτα ανθέμια διακοσμείται ο θρόνος της θεάς αρ. 3265 του ΕΑΜ (Καλτσάς 2002, 109, αρ. 197) και της Κυβέλης του Μοσχάτου (Παπαχριστοδούλου 1973, 192-193, 200, εικ. 5).

³⁵⁰ Βλ. παραπ. σ. 72-73.

το απόπτυγμα δηλώνεται ο κόλπος, στοιχείο το οποίο απουσιάζει από το αγαλμάτιο 9, αλλά και από την θεά 3265 του ΕΑΜ, καθώς και από τον κορμό των Ισθμίων³⁵¹.

Οι τοξωτές πτυχές, οι οποίες κρέμονται ανάμεσα στα στήθη της θεάς της Λήμνου, είναι παρόμοια διατυπωμένες στο απόπτυγμα της Κυβέλης του Μοσχάτου του τέλους του 4ου αι. π.Χ. Μολονότι το άγαλμα θεωρείται ότι αντιγράφει τον τύπο του Αγοράκριτου, τα τοξωτά μοτίβα των πτυχών του αποπτύγματος είναι πιθανότερο ότι αποδίδουν την αττική τεχνοτροπία της εποχής, η οποία αποτυπώνεται σε ναΐσκους³⁵² και επιτύμβιες στήλες³⁵³ του 4ου αιώνα π.Χ. Η φιάλη, την οποία θα πρότεινε με το δεξιό της χέρι η λημνιακή Κυβέλη, φαίνεται ότι προεκτεινόταν στον κενό χώρο επάνω από την πλευρά του θρόνου, εάν κατανοείται σωστά η κατεύθυνση του σωζόμενου τμήματος του βραχίονος. Σε αυτήν την περίπτωση την κίνηση του χεριού πρέπει να την φανταστούμε όμοια με αυτήν στο ανάγλυφο του Βερολίνου SK 691, καθώς και στην σχεδιαστική αποκατάσταση του αγάλματος του Μοσχάτου³⁵⁴.

Την θεά της Λήμνου συνοδεύει ένα μόνο λιοντάρι στα δεξιά της. Το μοτίβο της πλαισίωσης της θεάς με λέοντες ανάγεται, όπως ήδη μνημονεύσαμε, στην φρυγική και ελληνική εικονογραφική παράδοση των αρχαϊκών χρόνων³⁵⁵. Προς το τέλος της αρχαϊκής εποχής το λιοντάρι απεικονίστηκε στην «ποδιά» των αιολικών γλυπτών της Κύμης, ενώ με το λατρευτικό άγαλμα του Μητρώου, το ιερό ζώο καθιερώθηκε ως αναπόσπαστο στοιχείο στην εικονογραφία της Κυβέλης³⁵⁶. Για την πρωτότυπη, ωστόσο, σύνθεση του Αγοράκριτου κάθε υπόθεση ως προς την ακριβή θέση και το μοτίβο των λεόντων είναι αναπόδεικτη³⁵⁷.

Παραλλαγές του εικονογραφικού τύπου του 4ου αιώνα π.Χ.

Ο καθιερωμένος τύπος του 4ου αιώνα απεικονίζει ένθρονη την θεά, με ψηλά ζωσμένο χιτώνα, μάτιο και φιάλη στο δεξιό της χέρι. Ο Ι. Πετρόχειλος, εξετάζοντας τα αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά, παρατηρεί ότι αυτά «αποτελούν ελεύθερες μεταπλάσεις του κλασικού αρχετύπου»³⁵⁸, χαρακτηρισμός ο οποίος δικαιολογεί απόλυτα τις παραλλαγές, τις οποίες παρουσιάζει ο τύπος στα πολυάριθμα υστεροκλασικά και ελληνιστικά γλυπτά της θεάς.

³⁵¹ Για την θεά ΕΑΜ 3265 βλ. παραπ. σημ. 336. Για τον κορμό των Ισθμίων βλ. παραπ. σημ. 341.

³⁵² Βλ. για παράδειγμα τον διπλό ναΐσκο Κυβέλης ΕΑΜ αρ. ευρ. 1540 (Καλτσάς 2002, 232 -233 αρ. 490 με εικόνα).

³⁵³ Αντίστοιχες καμπύλες πτυχές παρουσιάζουν γυναικείες μορφές σε αττικές επιτάφιας στήλες των κλασικών χρόνων, όπως η στήλη των Κτησίλεω και Θεανούς (ΕΑΜ, αρ. ευρ. 3472) και η στήλη της Φαιναρέτης (ΕΑΜ, αρ. ευρ. 724): Η. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs* (1931), πίν. 17-18, 22.

³⁵⁴ Παπαχριστοδούλου 1973, εικ.5.

³⁵⁵ Βλ. παραπ. σ. 51, σημ. 222 και σ. 70-71, σημ. 321.

³⁵⁶ Την απόδοση λεόντων στην παράσταση του λατρευτικού αγάλματος του Μητρώου παραδίδει ο Αρριανός: «και γάρ κύμβαλον μετά χειρας έχει και λέοντας υπό τῷ θρόνῳ, και κάθηται ὡσπερ ἐν τῷ μητρῷ Ἀθήνησιν ἢ τοῦ Φειδίου».

³⁵⁷ Δεσπίνης 1971, 118.

³⁵⁸ Πετρόχειλος 1992, 39.

Οι περισσότερες παραλλαγές διαμορφώνονται ως προς το κράτημα τυμπάνου ή σκήπτρου στο αριστερό χέρι, καθώς και ως προς τον αριθμό και την θέση των λεόντων που συνοδεύουν τη θεά³⁵⁹. Επιμέρους διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται κυρίως στο σχήμα του ανοίγματος του χιτώνα κάτω από τον λαιμό, στην διάταξη των πτυχών ανάμεσα στα στήθη και στην πτύχωση του ιματίου. Οι συνισταμένες αυτές είναι φανερό ότι περιορίζουν σημαντικά την δυνατότητα ανεύρεσης συγκρίσιμων παραδειγμάτων μεταξύ των αναγλύφων της θεάς, ενώ η αυξημένη παραγωγή αναθημάτων της, κυρίως μετά από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., καθιστά σχεδόν αδύνατη την τυπολογική τους διάκριση κατά περιοχές.

α. με τύμπανο και «λιονταράκι» στην «ποδιά»: 10-15

Τον συγκεκριμένο τύπο παραδίδουν τα αγαλμάτια 10 έως 14. Όλα είναι λαξευμένα σε μάρμαρο και ελλιπή ως προς την κεφαλή. Γεωγραφικά κατανέμονται και στα τρία νησιά και μαζί με το αγαλμάτιο 12 από τις Ερυθρές μαρτυρούν την ευρύτατη παραγωγή και διάδοση του τύπου³⁶⁰.

Η τυπολογική συγγένεια των έργων περιορίζεται στην γενική μόνο απόδοση της μορφής: η θεά κάθεται σε θρόνο και κρατεί τύμπανο στο αριστερό της χέρι, ενώ με το δεξιό θα κρατούσε φιάλη³⁶¹. Φέρει ζωσμένο, ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει τον αριστερό βραχίονα και τα σκέλη. Η παρυφή του αναδιπλώνεται γύρω από την κοιλιά, και πέφτει προς τα κάτω σχηματίζοντας τεθλασμένες πτυχές.

Η εντύπωση που δίνει καθένα από τα έργα αυτά είναι διαφορετική. Ορισμένα υστερούν σημαντικά σε ποιότητα εργασίας, με πιο αντιπροσωπευτικό το αγαλμάτιο **13**. Στο αγαλμάτιο **14** η πτύχωση του χιτώνα και η λεπτότητα του ιματίου αντανακλούν γυναικείους αγαλματικούς τύπους των ελληνιστικών χρόνων³⁶². Ο θρόνος, με τα ορθογώνια πόδια, τα ερεισίχειρα, και το φουσκωμένο μαξιλάρι, που η ραφή του καλύμματός του δηλώνεται με λεπτές ζιγκ-ζαγκ γραμμές³⁶³, μαρτυρούν για την καλής ποιότητας εργασία του γλυπτού.

Στα αγαλμάτια **10**, **11**, **12** και **13** η απλοποιημένη μορφή του θρόνου ακολουθεί τον κανόνα των υστεροκλασικών απεικονίσεων. Η Κυβέλη κάθεται με άνεση, χωρίς να γεμίζει όλο τον χώρο του καθίσματος.

³⁵⁹ Σχετικά με τον εικονογραφικό τύπο του 4ου αιώνα (βλ. παραπ. σ. 72-73, σημ. 337), η Naumann διακρίνει οκτώ παραλλαγές, βλ. Naumann 1983, σ. 181-182.

³⁶⁰ Ο τύπος αντιστοιχεί στην παραλλαγή 2α της Naumann, η οποία είναι η πολυπληθέστερη και πιο διαδεδομένη (Naumann 1983, 313-327, αρ. 137-269).

³⁶¹ Η φιάλη σώζεται μόνο στο αγαλμάτιο 10, επάνω στο γόνατο της μορφής.

³⁶² Bieber 1961, 128-130, εικ. 499-501, 510-515. Smith 1991, 83-86, εικ. 111-113.

³⁶³ Όμοια αποδίδεται το μαξιλάρι στο αντίγραφο της Λιβαδειάς: Δεσπίνης 1971, 117.

Η μορφή του **αγαλματίου 13** αποδίδεται ψηλόλιγνη, με λεπτές αναλογίες, που τονίζονται με το σφίξιμο της ζώνης κάτω από το στήθος και την διευθέτηση του ιματίου, το οποίο τυλίγει σφιχτά το κάτω μέρος του σώματος. Ο κορμός στρέφεται εμφανώς προς τα δεξιά. Η παράλληλη απόδοση των σκελών, τα οποία στέκονται στάσιμα επάνω στο υποπόδιο και οι δύο συμμετρικές καμπύλες πτυχές που κρέμονται ανάμεσα στις κνήμες, αντιστοιχούν με ένα ανάγλυφο ένθρονης Κυβέλης από τα Δίδυμα (εικ. 29β)³⁶⁴ και με ένα σαμιακό αγαλμάτιο στο Μουσείο Πυθαγορείου αρ. 7098³⁶⁵. Τα υπόλοιπα μοτίβα είναι σύνηθη για τον υστεροκλασικό τύπο της θεάς: στρογγυλό άνοιγμα κάτω από τον λαιμό, ψηλά ζωσμένος χιτώνας και τριγωνική διάταξη των πτυχών ανάμεσα στα στήθη³⁶⁶.

Με ανάλογα χαρακτηριστικά, αλλά λιγότερο ραδινή, αποδίδεται η Κυβέλη **11**. Το ιμάτιο ακολουθεί τον καθιερωμένο τύπο, με την οικεία τοξωτή διατύπωση των πτυχών στα σκέλη. Η διάταξη της πτύχωσης κάτω από το ψηλό ζώσιμο και ο σχηματισμός V ανάμεσα στους μαστούς συγγενεύουν με αντίστοιχα μοτίβα των αναγλύφων του Πειραιά³⁶⁷ και με τα αγαλμάτια Κυβέλης 1613 και 3726 του ΕΑΜ³⁶⁸.

Με την μικρασιατική προέλευση του **αγαλματίου 12** σχετίζεται η επιδερμική απόδοση των πτυχών και το επίπεδο πλάσιμο της μορφής, η οποία παριστάνεται σχεδόν ανάγλυφα στο κάτω μέρος της. Διαφοροποιημένη, σε σχέση με τον καθιερωμένο τύπο, παρουσιάζεται η καμπύλη πτύχωση ανάμεσα στους μαστούς και κάτω από την ζώνη. Την ίδια διατύπωση ξαναβρίσκουμε στα αγαλμάτια Κυβέλης 60 και 2540 του Μουσείου Πειραιά (εικ.30β)³⁶⁹, καθώς και σε έναν ναΐσκο στην Κοπεγχάγη³⁷⁰.

Σπάνια παραλλαγή του τύπου παραδίδει το ακέφαλο μαρμάρινο **αγαλματίδιο 15**. Η μορφή ντυμένη ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο, και με μικρό λιοντάρι, το οποίο αναπαύεται στα σκέλη της, παραδίδει τον καθιερωμένο τύπο του 4ου αιώνα, με μία σημαντική διαφοροποίηση: στο γλυπτό αυτό η Κυβέλη δεν κρατεί φιάλη, ούτε τύμπανο, αλλά έχει ακουμπισμένα τα χέρια της στο κεφάλι και τα πίσω σκέλη του μικρού λιονταριού³⁷¹. Μοναδικό εικονογραφικό παράλληλο του γλυπτού αποτελεί η Κυβέλη του ναΐσκου αρ. 98 του Μουσείου Πειραιά (εικ. 30α), των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων³⁷².

³⁶⁴ Naumann 1983, 224, 353 αρ. 507 πίν. 39,1. Vermaseren 1987, 209 αρ. 707. Filges 2007, 59, αρ. 72, πίν. 21,6.

³⁶⁵ Horn 1972, 112 αρ. 84α, Beil. 12. Vermaseren 1987, 182 αρ. 567.

³⁶⁶ Πετρόχειλος 1992, 41

³⁶⁷ Πετρόχειλος 1992, 54: Β7 (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου αρ. ευρ. 2602), Β9 (Μουσείο Πειραιά αρ. ευρ. 171), σ. 60: Γ1 (Μουσείο Πειραιά αρ. ευρ. 3672), Γ2 (Μουσείο Πειραιά αρ. ευρ. 424).

³⁶⁸ Καλτσάς 2002, 232 αρ. 488-489 με εικόνα.

³⁶⁹ Πετρόχειλος 1992, 60: Γ4 και Γ8, εικ. 18-19.

³⁷⁰ Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptothek, αρ.ευρ. 1582. Naumann 1983, 317 αρ. 179, πίν. 26,1.

³⁷¹ Ο τύπος δεν περιλαμβάνεται στις παραλλαγές του υστεροκλασικού τύπου που ξεχώρισε η Naumann.

³⁷² Πετρόχειλος 1992, 56, Β16, εικ.12.

β. με τύμπανο, λιονταράκι στην «ποδιά» και λέοντες ένθεν και ένθεν: 16

Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από το **αγαλμάτιο 16**. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα³⁷³ είναι σπάνιο στις παραστάσεις της θεάς και παραδίδεται σε δύο αγαλμάτια, ένα από την Σάμο³⁷⁴ και ένα από την Κυρήνη³⁷⁵.

Το αγαλμάτιο, ένα εκ των τριών που μεταφέρθηκαν στην Χίο από τις Ερυθρές, διατηρείται σε κακή κατάσταση και υστερεί σε ποιότητα εργασίας, με πρόχειρη λάξευση, ιδιαίτερα εμφανής στις οπές του τρυπανιού, οι οποίες παραμένουν ορατές κάτω από την παρυφή του ιματίου.

Η Κυβέλη εικονίζεται καθιστή και πλαισιώνεται από δύο ημικαθήμενους λέοντες, οι οποίοι προβάλλουν ανάγλυφα στις πλευρές του θρόνου. Η θεά φέρει ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, με εγχάρακτη απόδοση των πτυχών ανάμεσα στα σκέλη, που συγγενεύει με την τεχνοτροπία δύο αναγλύφων της Κυβέλης από την Μίλητο (εικ. 29α)³⁷⁶. Όμοια είναι η τεχνοτροπία της απόδοσης των ενδυμάτων στο ανάγλυφο 20 από την Ερεσό³⁷⁷ και στο αγαλμάτιο 12.

γ. με τύμπανο και λέοντες ένθεν και ένθεν: 17

Ο τύπος³⁷⁸ παραδίδεται από το **αγαλμάτιο 17** και αντιπροσωπεύεται σε πολυάριθμους ναϊσκούς και αγαλμάτια, που προέρχονται κυρίως από την Σπάρτη, την Δήλο και την Θάσο³⁷⁹. Το γλυπτό διατηρείται σε καλή κατάσταση. Λείπουν οι βραχίονες, η κεφαλή και μέρος του τυμπάνου, τα οποία είχαν σπάσει και ξανασυγκολληθεί, όπως δείχνουν τα σωζόμενα υπολείμματα των συνδέσμων. Έχει λαξευτεί σε λεπτόκοκκο μάρμαρο, η στίλβωση του οποίου δίνει την εντύπωση αλαβάστρινης επιδερμίδας.

Η Κυβέλη παριστάνεται καθιστή σε θρόνο, στρέφεται προς τα δεξιά, πατά σε λοξά τοποθετημένο υποπόδιο, κρατεί τύμπανο στο αριστερό της χέρι και πλαισιώνεται από δύο ημικαθήμενους λέοντες. Οι ραδινές αναλογίες της μορφής και ο χειρισμός του ενδύματος με το ψηλό ζώσιμο, το οποίο αφήνει να φαίνεται μεγάλο μέρος από το ένδυμα στο ύψος της κοιλιακής χώρας, αλλά και η σιγμοειδής αναδίπλωση του ιματίου με την λοξότμητη παρυφή,

³⁷³ Αντιστοιχεί στην παραλλαγή 2a1 της Naumann.

³⁷⁴ Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου (χωρίς αρ. ευρ.). Horn 1972, 115 αρ. 84e. Naumann 1983, 327 αρ. 275.

³⁷⁵ Κυρήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 14.224. E. Paribeni, *Catalogo delle Sculture di Cirene* (1959), αρ. 232, πίν. 120. Naumann 1983, 328 αρ. 276.

³⁷⁶ Μίλητος, Αρχαιολογικό Μουσείο Balat, αρ. ευρ. 5041 και 1486: Naumann 1983, 352-353, αρ. 498, 506, πίν. 38, 3 - 4. Vekela 2001, 108, σημ. 135.

³⁷⁷ Βλ. παρακ. σ. 84-85.

³⁷⁸ Αντιστοιχεί στην παραλλαγή 2r1 της Naumann.

³⁷⁹ Naumann 1983, 329-330, αρ. 287-297.

παρουσιάζουν στενή τυπολογική συγγένεια με την Κυβέλη στο ανάγλυφο της ιέρειας Στρατονίκης από την Νίκαια(;) της Βιθυνίας³⁸⁰.

δ. με σκήπτρο και λέοντα: 18

Ο τύπος³⁸¹ αντιπροσωπεύεται από το **αγαλμάτιο 18**, το οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση και προέρχεται από τις Ερυθρές της Μ. Ασίας. Η θεά κρατεί στο αριστερό της χέρι σκήπτρο, που προβάλλεται σε πρόστυπο ανάγλυφο επάνω στην πλευρά του θρόνου. Φέρει ποδήρη χειριδωτό χιτώνα με ψηλό ζώσιμο και τριγωνική διάταξη των πτυχών ανάμεσα στα στήθη, όμοια με τα αγαλμάτια 11, 13, 15 και 17. Το ιμάτιο πέφτει στον αριστερό ώμο, τυλίγει τα σκέλη και σχηματίζει παχειά αναδίπλωση, η οποία φέρεται επάνω από τον αριστερό βραχίονα, αντίθετα με τη συνηθισμένη απόδοσή του κατά μήκος του αριστερού σκέλους. Ανάλογο χειρισμό παρουσιάζει ένα αγαλμάτιο από την Σάμο³⁸², καθώς και η Κυβέλη στο ανάγλυφο από τις Σάρδεις³⁸³, όπου η θεά περνάει κατά τον ίδιο τρόπο την άκρη του ιματίου της επάνω από το αριστερό της χέρι.

³⁸⁰ Αθήνα, ΕΑΜ αρ. ευρ. 1485. Svoronos 1908, 619, πίν. 112. Schwertheim 1978, 818 αρ.13. Naumann 1983, 254, 563 αρ. 580. Vermaseren 1987, αρ. 252, πίν. 50f. Th. Corsten, *IstMitt* 37, 1987, 192 σημ. 18. F. Ghedini, *AM* 103, 1988, 199, πίν. 27,2. Μητροπούλου 1996, 151 αρ.1. Πετρόχειλος 1992, 41. Simon 1997, 763 αρ. 126. M. Flashar, *Apollon Kitharodos* (1992), 80 ομ.2, αρ. 19. Vekela 2001, 114 σημ. 159 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία), πίν. 22,3. Καλτσάς 2002, 304 αρ. 639.

³⁸¹ Αντιστοιχεί με τον τύπο 2br της Naumann

³⁸² Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου (χωρίς αρ. ευρ.) Horn 1972, 112 αρ.84, πίν. 59. Vermaseren 1987, 182, αρ. 566.

³⁸³ Manisa, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3937. Η Κυβέλη, κατενώπιον, παριστάνεται όρθια στο κέντρο της παράστασης. Φορεί ποδήρη χιτώνα και μακρύ ιμάτιο, που φέρεται από τον πόλο και τυλίγει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος. Στα χέρια κρατεί μικρό λιοντάρι. Αριστερά ως προς τον θεατή η Άρτεμις, η οποία αποδίδεται όρθια, ελάχιστα πιο ψηλή από την Κυβέλη. Είναι ενδεδυμένη με αντίστοιχο τρόπο και κρατεί ένα ζαρκάδι. Τις θεαίνες πλησιάζει από τα δεξιά μία οικογένεια λατρευτών, η οποία απεικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα. Το ανάγλυφο έχει ορθογώνιο σχήμα και το πλαίσιο του, παρά την απόδοση παραστάδων και επιστυλίου, διαφοροποιείται από τα κλασικά ναϊσκόμορφα ανάγλυφα. – Για το ανάγλυφο βλ. G.M.A. Hanfmann – N.H. Ramage, *Sculpture from Sardis: The Finds through 1975* (1978), 58-60, αρ. 20, εικ. 78-83. Naumann 1983, 212-214, 346, αρ. 445, πίν. 31,3. G.M.A. Hanfmann, στο: R. M. Boehmer- H. Hauptmann (εκδ.), *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift K. Bittel I* (1983), 221, εικ. 1. Vermaseren 1987, αρ. 460, πίν. 101. Simon 1997, 750, αρ. 21 με εικόνα. Roller 1999, 196, εικ. 52. Vekela 2001, 98 σημ. 100, πίν. 19,1. –Σχετικά με τη χρονολόγηση του αναγλύφου οι Hanfmann – Ramage το τοποθετούν γύρω στο 430-420 π.Χ. Ο Hanfmann στο: Boehmer- Hauptmann, το χρονολογεί περί το 400 π.Χ., και η Naumann στο α' ήμ. του 4ου αιώνα π.Χ.

Ελληνιστικοί Χρόνοι

Ο τύπος της Περγάμου: 19

Κατά την διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων διαμορφώνονται νέα εικονογραφικά σχήματα, στο πλαίσιο τοπικών παραλλαγών παλαιότερων τύπων. Μία τέτοια παραλλαγή παραδίδουν ορισμένα γλυπτά της Κυβέλης, τα οποία γεωγραφικά κατανέμονται κυρίως στην περιοχή της Μυσίας και Βιθυνίας³⁸⁴. Η προέλευση των δύο παλαιότερων αγαλματιών της ομάδας από την Πέργαμο, θεωρήθηκε ασφαλής ένδειξη για τον συσχετισμό του τύπου με την καλλιτεχνική παραγωγή του μικρασιατικού βασιλείου³⁸⁵.

Ο εικονογραφικός αυτός τύπος δημιουργήθηκε από την σύνθεση στοιχείων του λατρευτικού αγάλματος του Αγοράκριτου και του υστεροκλασικού αρχετύπου³⁸⁶, ενώ τα μοτίβα των ενδυμάτων αποδόθηκαν σύμφωνα με τις τάσεις της εποχής και την τεχνοτροπία του καλλιτεχνικού ρεύματος της Περγάμου³⁸⁷: η Κυβέλη απεικονίζεται ένθρονη, στηρίζει το αριστερό της χέρι επάνω στο τύμπανο, φοράει ψηλά ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο και συνοδεύεται από λιοντάρια, που παραλλάσσουν ως προς τη θέση και τον αριθμό. Αντίθετα με την καθιερωμένη προβολή του δεξιού σκέλους, προβάλλεται τώρα το αριστερό, ενώ με καμπύλες κρεμαστές πτυχές αποδίδεται ο χιτώνας κάτω από την ζώνη. Το ιμάτιο, παραλλάσσει ως προς τις λοξά διευθετημένες πτυχές του, που τώρα σχηματίζουν τριγωνική διάταξη ανάμεσα στις κνήμες.

Ο τύπος της Περγάμου αναγνωρίζεται στο μαρμάρινο **αγαλμάτιο 19** του Μουσείου Μυτιλήνης, το οποίο σώζεται από την μέση και κάτω³⁸⁸. Η μορφή παριστάνεται ένθρονη, προβάλλει το αριστερό της σκέλος και συνοδεύεται από ένα λιοντάρι, το οποίο παραστέκει ημικαθήμενο στα δεξιά της. Φέρει ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, διατυπωμένα σύμφωνα με τα σχήματα του τύπου. Η υπερβολή που διέπει την πτυχολογία του ιματίου, με τις βαριές αντιθετικές πτυχές και την διαγραφή του σώματος, αντιστοιχεί στην τεχνοτροπία των γυναικείων μορφών του Βωμού της Περγάμου³⁸⁹.

³⁸⁴ Naumann 1983, 359-363, αρ. 555-579, πίν. 42-43.

³⁸⁵ Naumann ό.π., 251-252.

³⁸⁶ Vekela 2001, 114.

³⁸⁷ Smith 1991, 155 κ.ε.

³⁸⁸ Αδημοσίευτο.

³⁸⁹ E.M. Schmidt, *Der grosse Altar zu Pergamon*, 1961. E. Simon, *Pergamon und Hesiod*, 1975. M. Pfanner, *AA* (1979), 46-57. J.J. Pollit, *Art in the Hellenistic Age* (1986), 97-110. H.-J. Schalles, *Der Pergamonaltar: Zwischen Bewertung und Verwertbarkeit*, 1986. Smith 1991, 155-164, εικ. 183-184.

Γ. Ανάγλυφα: 20-25

Τα πρωιμότερα αναθηματικά ανάγλυφα της Κυβέλης χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους³⁹⁰. Έως τα μέσα του 4ου αιώνα αντιπροσωπεύονται με ολίγα παραδείγματα³⁹¹, ενώ αφθονούν στην ελληνιστική περίοδο, ιδιαίτερα στον χώρο της Μικράς Ασίας.

Τα ανάγλυφα του 5ου και 4ου αιώνα ακολουθούν τον τύπο των ναϊσκόμορφων αττικών αναθηματικών αναγλύφων: έχουν ορθογώνιο σχήμα, το οποίο αναπτύσσεται κατά πλάτος και χαρακτηριστική πλασιώση με παραστάδες και επιστύλιο. Στις πολυπρόσωπες παραστάσεις κυρίαρχη θέση έχει η Κυβέλη, η οποία απεικονίζεται κατά κανόνα ένθρονη, μαζί με άλλες θεότητες σε δευτερεύοντα ρόλο³⁹². Από αυτές, χαρακτηριστική είναι η παρουσία της δαδοφόρου κόρης και του οινοχόου νεανία στο ανάγλυφο του Βερολίνου SK 691. Πρόκειται για τις ίδιες μορφές, που απαντώνται στις παραστάδες των υστεροκλασικών ναϊσκών της Κυβέλης³⁹³ και ταυτίζονται από τους περισσότερους μελετητές με την Εκάτη³⁹⁴ και τον Ερμή³⁹⁵. Την Κυβέλη συνοδεύουν και άλλες θεότητες, όπως ο τραγοπόδης Πάν³⁹⁶ και ο Αχελώος³⁹⁷, οι Νύμφες³⁹⁸ και οι Κουρήτες³⁹⁹, που η υπόστασή τους συνδέεται άρρηκτα με την φύση και την

³⁹⁰ Πρώιμο ανάγλυφο Κυβέλης είναι εκείνο από τους Μουσταφάδες της Βοιωτίας, το οποίο χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ (ΕΑΜ αρ. ευρ. 1421 και 3455). Το ανάγλυφο είναι ορθογώνιο με απλό επιστύλιο στο επάνω μέρος του. Αριστερά αναγνωρίζεται ένθρονη γυναικεία μορφή, που ταυτίζεται με Κυβέλη. Μπροστά της μία πολυπρόσωπη σύνθεση: στο κέντρο ένας γενειοφόρος άνδρας, πιθανόν ο Διόνυσος, και πίσω του τρεις γυναίκες, η μία με τύμπανο. Μπροστά από τον Διόνυσο σώζονται τα κεφάλια ενός νέου και μιας νέας. - Από τα πρωιμότερα είναι και το ανάγλυφο του Βερολίνου SK 691 (βλ. παραπ. σημ. 342), καθώς και το ανάγλυφο του Μουσείου Τριπόλεως αρ. 5767 των αρχών του 4ου αιώνα (βλ. παραπ. σημ. 345). - Για το ανάγλυφο από τους Μουσταφάδες βλ. A. Körte *AM* 3, 1878, 390 κ.ε, αρ. 156. A. Milchhöfer, *AM* 5, 1880, 216. Svoronos 1908, 363-367, εικ. 192, πίν. 45. W. Schild-Xenidou, *Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit* (1972), 36, 148, 174 αρ. 39. Vermaseren 1982, αρ. 409, πίν. 124, Naumann 1983, 178, 312 αρ. 136 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία), πίν. 25,2. A. Schachter, *Cults of Boiotia II* (1986), 132-137. Vikela 2001, 93 σημ. 86, πίν. 18,1. Καλτσάς 2002, 133 αρ. 256. Xagorari-Gleissner 2008, 58 σημ. 452, πίν. 14,2.

³⁹¹ Βλ. παραπ. σ. 49 σημ. 211.

³⁹² Όπως για παράδειγμα στο ανάγλυφο από τους Μουσταφάδες, στο ανάγλυφο του Βερολίνου SK 691, και στο ανάγλυφο της Λιβαδειάς.

³⁹³ Naumann 1983, 318-321, αρ. 187-214. Reeder 1987, 429 σημ. 13. Πετρόχειλος 1992, 30 σημ. 44.

³⁹⁴ Για την ταύτιση της μορφής με Εκάτη βλ. T. Kraus, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland* (1960), 24 κ.ε. Reeder 1987, 431 σημ. 18. - Άλλοι συνδέουν την μορφή με την Κόρη ή την ταυτίζουν με άλλες θεότητες: A. Conze, *AZ* 38, 1880, 1κ.ε. M.J. Vermaseren, *Kybele und Merkur, Studien zur Religion und Kultur Kleasiens, Festschrift F.K. Döner* (1978), 960 κ.ε. Reeder 1987, 431 σημ. 21.

³⁹⁵ Συγκεντρωμένα τα υστεροκλασικά και ελληνιστικά ανάγλυφα με σύμβολα, όπως πέτασος και κηρύκειο, που ταυτίζουν τον χλαμυδοφόρο νέο με Ερμή: Reeder ό.π. Vikela 2001, 96 σημ. 96. - Για την ταύτιση των μορφών βλ. γενικά Naumann 1983, 176. Reeder 1987, 429 κ.ε., Πετρόχειλος 1992, 30-32. Vikela 2001, 95-97 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁹⁶ Reeder 1987, 431. Βλ. επίσης Vikela 2001, 103 σημ. 124. - Για τον συσχετισμό της λατρείας του Πανός και της Κυβέλης βλ. Ph. Borgeaud, *The Cult of Pan in Ancient Greece* (1979), 147 κ.ε. - Για την απεικόνιση του Πανός στα αναθηματικά ανάγλυφα από τον Πειραιά βλ. Πετρόχειλος 1992, 30-31.

³⁹⁷ Vikela 2001, 104 σημ. 125.

³⁹⁸ Στο ανάγλυφο από τους Μουσταφάδες (βλ. παραπ. σημ. 390) οι τρεις γυναικείες μορφές πίσω από τον Διόνυσο ταυτίζονται με Νύμφες (Schild – Xenidou ό.π. σημ. 390, 36, αρ. 39). - Στην κύρια παράσταση του

λατρεία της θεάς. Οι Κορύβαντες απεικονίζονται κατά κανόνα ένοπλοι, σε τριαδική ή δυαδική σύνθεση, και συχνά, μαζί με τις Νύμφες, αποδίδονται ως προτομές σε ιδιαίτερη ζώνη, επάνω από την κύρια παράσταση⁴⁰⁰. Από τα μέσα του 4ου αιώνα και μετά στα ανάγλυφα της Κυβέλης συχνότερα απεικονίζονται λατρευτές⁴⁰¹, ενώ καθιερώνεται και η παράσταση της θεάς με τον πάρεδρο της Άττι⁴⁰².

Πολυάριθμα είναι τα ανάγλυφα των ελληνιστικών χρόνων από την Μικρά Ασία. Μία ομοιογενής ομάδα, η παραγωγή της οποίας αρχίζει γύρω στο 340 π.Χ. και συνεχίζει σχεδόν έως τον 1ο αι. π.Χ., είναι τα ανάγλυφα του λεγόμενου *εφεσιακού τύπου*⁴⁰³. Πρόκειται για στενόμακρες, επίπεδες στήλες, που αναπτύσσονται καθ' ύψος και φέρουν απλή πλαισίωση, η οποία απολήγει σε οριζόντια ή απλή αμφικλινή στέγη. Προδρομικό παράδειγμα αυτής της σειράς αποτελεί το ανάγλυφο της Κυβέλης από τις Σάρδεις⁴⁰⁴.

Στα ανάγλυφα εφεσιακού τύπου η θεά παριστάνεται κατά κανόνα όρθια και εικονίζεται συνοδευόμενη από δύο ανδρικές θεότητες, στις οποίες αναγνωρίζεται ο Ερμής και μία μορφή χθονίου Διός⁴⁰⁵. Μολονότι και οι τρεις μορφές είναι ισομεγέθεις, η στροφή των δύο ανδρών

αναγλύφου των Νυμφών από την Πάρο απεικονίζεται ένθρονη Κυβέλη. Σε δεύτερη ζώνη, η οποία αναπτύσσεται επάνω, αναγνωρίζονται σε προτομές ο Αχελώος, οι Κουρήτες και ο Πάν [(Walter 1939, 70, εικ. 25. E.W. Bodnar, *Archaeology* 26, 1973, 270-277. E. Mitropoulou, *Kneeling Worshippers in Greek and Oriental Literature and Art* (1975), 50 αρ. 26, εικ. 25f. Naumann 1983, 196 κ.ε., 343 αρ. 427, πίν. 29. F.T. van Straten, *Hiera kala* (1995), 92 R 102. Simon 1997, 763 αρ. 128 με εικόνα. Vikela 2001, 105 σημ. 129 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία)]. Η παρουσία των θεϊκών αυτών μορφών στο ανάγλυφο της Πάρου επιβεβαιώνει τις γραπτές μαρτυρίες για την σχέση της *όρειας μητρός* με τις θεότητες που λατρεύονταν στα σπηλαιώδη άντρα. Βλ. Reeder 1987, 429 σημ. 13 (με πλήρη βιβλιογραφία). Vikela 2001, 103 σημ. 123. – Για τις Νύμφες και την λατρεία της Κυβέλης βλ. επίσης παραπ. σημ. 208 και 233.

³⁹⁹ Για τους Κουρήτες (ή Κορύβαντες) βλ. παραπ. σημ. 347 και 398. Βλ. επίσης Walter 1939, 53 κ.ε. Naumann 1983, 343 αρ. 426, σ. 344 αρ.428-439. σ.354 αρ. 519,520. Mitropoulou 1996, 154-156. Roller 1999, 172-176. Vikela 2001, 104, 107 σημ. 334, πίν. 20,2.

⁴⁰⁰ Παράδειγμα προσφέρει ένα αποσπασματικά σωζόμενο ενεπίγραφο ανάγλυφο από τον Πειραιά (Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1165). Εικονίζεται ένας λατρευτής προσερχόμενος σε ναΐσκο. Ανάμεσά τους ένας χαμηλός βωμός στον τύπο της εσχάρας. Στο επάνω μέρος της παράστασης, σε δευτερεύουσα ζώνη, Νύμφες και Κουρήτες σε προτομές. Βλ. *IG II²* 4563. Walter 1939, 53 κ.ε., εικ.22. Vermaseren 1982, αρ. 270, πίν. 63. Naumann 1983, 194 κ.ε., 343 αρ. 425. Πετρόχειλος 1992, 42, 50 (A1), εικ.2. Roller 1999, 222, εικ. 46. Βικέλα 2001, 67 σημ. 87.

⁴⁰¹ Μητροπούλου 1982-83, 242-244, εικ. 2. Vikela 2001, 112-1125, πίν.21-22.

⁴⁰² Naumann 1983, 239-246, 249-250, 358-359, αρ. 552-553, πίν. 40, 1-2. Μητροπούλου 1986, 196 κ.ε. Πετρόχειλος 1992, 35-36, 51 (A2), εικ. 3. L.E. Roller, *Attis on Greek Votive Monuments, Hesperia* 63, 1994, 245-262. Simon 1997, 750-751, αρ. 22 και 24. Vikela 2001, 115-118, πίν.23,2-3.

⁴⁰³ Τα περισσότερα ανάγλυφα αυτού του τύπου βρέθηκαν τοποθετημένα σε κόγχες ή λαξευμένα στον βράχο στο Ιερό της Κυβέλης στο Panajirdağ στην Έφεσο. Ολιγάριθμα παραδείγματα προέρχονται επίσης από την πλαγιά της Παναγίας Σπηλιανής στην Σάμο και λιγοστά από την Μίλητο. Σχετικά βλ. J. Keil, *ÖJh* 18, 1915, 66-78. J. Keil, *ÖJh* 23, 1926, Beibl. 256-261. M. Schede, *AA* 1930. 449 κ.ε. Horn 1972, αρ. 174 a-d. Naumann 1983, 214-229, 346-454 αρ. 44, 474 και 476-518, πίν. 33-39,1. Simon 1997, 750 αρ. 19-20 με εικόνα, σ. 752, αρ. 40-40a με εικόνα. Roller 1999, 200 κ.ε., εικ. 53. Βικέλα 2001, 67. Vikela 2001, 108-111. Γιαννούλη 2012.

⁴⁰⁴ Βλ. παραπ. σημ. 383.

⁴⁰⁵ Naumann 1983, 221. Vikela 2001, 110 σημ. 140. (Βλ. επίσης την αιολική θεϊκή τριάδα των Μέσων, ό.π. σ. 31, σημ.90).

προς την θεά και η ελαφρά μετατόπισή τους στο βάθος του εικονιστικού πεδίου υπογραμμίζουν την δευτερεύουσα θέση τους. Σε άλλα ανάγλυφα του εφεσιακού τύπου, η θεά παριστάνεται καθιστή και εικονίζεται με τις ίδιες θεϊκές μορφές ή και μόνη της, στον τύπο των υστεροκλασικών αττικών ναϊσκων, από τους οποίους ξεχωρίζει μόνον από το τύπο της πλαισίωσης⁴⁰⁶.

Στους υστεροελληνιστικούς χρόνους ένας δεύτερος τύπος αναγλύφου αναγνωρίζεται σε ορισμένες στήλες από την Βιθυνία και την Μυσία⁴⁰⁷. Σε αυτές υπάρχουν συνήθως δύο ανάγλυφες παραστάσεις: μία κύρια στο επάνω μέρος και μία δευτερεύουσα χαμηλότερα. Η Κυβέλη, στην κύρια ζώνη, παριστάνεται ένθρονη, με ψηλά ζωσμένο χιτώνα και τύμπανο, επάνω στο οποίο στηρίζει το αριστερό της χέρι, κατά τον τύπο της Περγάμου. Δίπλα της, παριστάνεται συνήθως ένας βωμός και μία ομάδα λατρευτών σε μικρή κλίμακα, οι οποίοι ετοιμάζονται να προσφέρουν θυσία. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση δύο αναγλύφων αυτού του τύπου, όπου στην κύρια παράσταση, μαζί με την Κυβέλη απεικονίζεται ο Απόλλων κιθαρωδός⁴⁰⁸.

Το **ανάγλυφο 20** προέρχεται από την Ερεσσό. Έχει λαξευτεί σε πωρόλιθο και η κατάσταση διατήρησής του είναι κακή, με έντονα διαβρωμένες επιφάνειες.

Το ανάγλυφο έχει ορθογώνιο σχήμα, μειώνεται προοδευτικά προς τα επάνω και περιβάλλεται από απλό πλαίσιο. Μέσα στο αβαθές άνοιγμα η Κυβέλη παριστάνεται καθιστή με τύμπανο και φιάλη και ένα μικρό λιοντάρι επάνω στους μηρούς. Η απλή πλαισίωση, το σχήμα και το χαμηλό ανάγλυφο της παράστασης εντάσσουν το γλυπτό στον τύπο των εφεσιακών αναγλύφων. Τα πλησιέστερα εικονογραφικά παράλληλα παρουσιάζονται στις λαξευμένες στον βράχο απεικονίσεις της ένθρονης Κυβέλης στα Ιερά της Σάμου και της Εφέσου⁴⁰⁹, καθώς και σε ένα ανάγλυφο από την Μίλητο (εικ. 29β), όπου η θεά εικονίζεται ασυνόδετη, με δύο λιοντάρια ένθεν και ένθεν⁴¹⁰.

Η ένταξη του γλυπτού 20 στα ανάγλυφα εφεσιακού τύπου αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να ήταν τοποθετημένο σε βραχώδη κόγχη, αν και στην Ερεσσό δεν έχουν εντοπιστεί αντίστοιχα

⁴⁰⁶ Vikela ό.π.

⁴⁰⁷ Schwertheim 1978, 791-837. Naumann 1983, 253-256, 363-364, αρ. 580-590, πίν. 44,1-2. Vikela 2001, 113-115 (με συγκεντρωμένα όλα τα παραδείγματα, ιδιαίτερα σημ. 155,156 και 158)

⁴⁰⁸ Για το ανάγλυφο της ιέρειας Στρατονίκης, με παράσταση Κυβέλης και Απόλλωνος (ΕΑΜ αρ. 1485) βλ. παραπ. σημ. 380 – Για την απεικόνιση Απόλλωνος-Κυβέλης σε ανάγλυφο από την Κύζικο (Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2758) βλ. J.H. Mordtmann, *AM* 10, 1885, 204-207, αρ. 30. L. Robert, *Hellenica IX* (1950), 94 κ.ε., πίν. 1. Schwertheim 1978, 813 αρ. 5, πίν. 193, 24. Vermaseren 1987, αρ. 283, πίν. 61. Naumann 1983, 225, 363 αρ. 582. Simon 1997, 763 αρ. 126a. Vikela 2001, 115 σημ. 160.

⁴⁰⁹ Βλ. παραπ. σημ 403. – Για τα λαξευμένα στον βράχο ανάγλυφα με την καθιστή θεά βλ. Naumann 1983, 214-217, πίν. 32,1-2. Γιαννούλη 2012.

⁴¹⁰ Το ανάγλυφο προέρχεται από τα Δίδυμα και έως το 1983, που δημοσιεύτηκε από τη F. Naumann, φυλασσόταν στον χώρο της ανασκαφής. Πρόκειται για το μοναδικό εφεσιακό ανάγλυφο με απεικόνιση ένθρονης Κυβέλης χωρίς συνοδούς (βλ. παραπ. σημ. 364).

λαξεύματα σε βράχο. Λίγα χιλιόμετρα, όμως, βορειοδυτικά της Ερεσσού, στην θέση Παλαιοχώρι, κοντά στα όρια των αρχαίων πόλεων-κρατών Ερεσσού και Άντισσας εντοπίστηκαν τετράγωνες κόγχες στον βράχο⁴¹¹.

Παρόμοια διαμόρφωση με το ανάγλυφο 20 παρουσιάζει το **γλυπτό 22** του Αρχαιολογικού Μουσείου της Χίου: έχει ορθογώνιο σχήμα, αναπτύσσεται καθ' ύψος και οριοθετείται με απλό πλαίσιο, όχι ιδιαίτερα έξεργο, ώστε να αναγνωρίζεται ως ανάγλυφο εφεσιακού τύπου. Στην κόγχη παριστάνεται Πότνια Θηρών: μία σχηματοποιημένη γυναικεία μορφή εναποθέτει τα χέρια της στην κεφαλή δύο ζώων, πιθανώς λεόντων, τα οποία αποδίδονται ένθεν και ένθεν.

Το μοτίβο της Πότνιας Θηρών απαντάται στην εικονογραφική παράδοση της Κυβέλης σχεδόν διαχρονικά: από το εραλδικό σχήμα που πλαισιώνει την μορφή στην κόγχη του Aslan kaya έως τον εικονογραφικό τύπο, ο οποίος αποκρυσταλλώνεται τον 4ο αιώνα στην Αττική, η θεά νοείται ως Πότνια⁴¹². Με αυτή την υπόσταση, η ανατολική Μητέρα των Θεών ταυτίστηκε από τους Έλληνες της Μικράς Ασίας με την Αρτέμιδα, την ομηρική Πότνια⁴¹³.

Αν και το θέμα της παράστασης της στήλης 22 μοιράζεται ανάμεσα σε πολλές θεότητες⁴¹⁴, η ένταξη του γλυπτού στα εφεσιακά ανάγλυφα μας φέρνει κοντά στον εικονογραφικό κύκλο της Κυβέλης: στις παραστάσεις των εφεσιακών αναγλύφων η θεά, όταν αποδίδεται όρθια, πλαισιώνεται κατά κανόνα από δύο στραμμένα προς το μέρος της λιοντάρια⁴¹⁵, ενώ σε ένα άλλο παράδειγμα, η θεά, στον τύπο της «πότνιας», κρατεί τα πρόσθια σκέλη δύο ανασηκωμένων λεόντων⁴¹⁶.

Το ανάγλυφο **21** είναι λαξευμένο σε γκρίζο χιακό μάρμαρο και σώζεται σχεδόν ακέραιο, αν και λείπει μικρό τμήμα της κεφαλής και του αριστερού βραχίονος, με το τύμπανο.

⁴¹¹ Κουμαρέλας 2007, 26-28, εικ.3.

⁴¹² Για την εικονογραφική παράδοση της Κυβέλης ως Πότνιας Θηρών βλ. παραπ. σημ. 222 και 321.

⁴¹³ *Ιλ.* Φ 470. - Για την εξομοίωση της φρυγικής Κυβέλης με την *Πότνια Θηρών* και την *Αρτέμιδα Εφεσία* βλ. F. Eichler, *ÖJh* 42, 1955, Beibl. 18-20. Christou ό.π. σημ. 222. J. Jucker, Artemis Kindyas, στο: M. Rohde-Liegle – H.A. Cahn – H.C. Ackermann (επ. έκδ), *Gestalt und Geschichte. Festschrift Karl Schefold zu seinem 60. Geburtstag am 26 Januar 1965* (1967), 136. Marangou 1969, 15 κ.ε. Simon 1969, 163. R. Fleischer, Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, *ÉPRO* 35 (1973), 389 κ.ε. G. Seiterle, *AW* 10, 1979, 3κ.ε. Naumann 1983, 101. LIMC II (1984), 755. Xagorari- Gleissner 2008, 27, σημ. 168 και 170.

⁴¹⁴ Β. Βασιλοπούλου – Δ. Σταματελοπούλου, Η Πότνια ως Ιδέα. Από τον βαβυλώνιο Πόσι και τη μυκηναϊκή *po-ti-ni-ja* στη φρυγική Κυβέλη, στο: *Βάσκανος Οφθαλμός. Σύμβολα Μαγείας από Ιδιωτικές Αρχαιολογικές Συλλογές*, ΥΠΠΟΤ, Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών (2010), 117-130.

⁴¹⁵ Naumann 1983, 218-223, 346-351, αρ. 446-492, πίν. 33-37.

⁴¹⁶ Naumann 1983, 346 αρ. 446, πίν 33,1.

Το σχήμα του αναγλύφου είναι σχεδόν τετράγωνο, με απλό πλαίσιο και ψηλά τοιχώματα, τα οποία διαμορφώνουν βαθύ άνοιγμα στην πρόσοψη. Στον άξονα της κόγχης παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή σε έξεργο ανάγλυφο. Κάθεται σε ψηλό έδρανο με μαξιλάρι και πατά σε συμπαγές, ορθογώνιο υποπόδιο, επάνω στο οποίο προβάλλει ελαφρά το δεξιό της σκέλος. Φέρει υψηλό πόλο, ο οποίος ανοίγει προς τα επάνω και εφάπτεται στην οροφή του πλαισίου. Τα μαλλιά μαζεύονται προς τα πίσω, με λεπτούς κυματιστούς βοστρύχους. Με το δεξιό της χέρι προτείνει φιάλη, ενώ με το αριστερό αγκαλιάζει τύμπανο από το κάτω μέρος του. Η μορφή φέρει χιτώνα, πέπλο και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει τον αριστερό ώμο και τα σκέλη. Ο πέπλος πορπώνεται στους ώμους και ανοίγει τριγωνικά κάτω από τον λαιμό. Η πτυχολογία του ιματίου αποδίδεται σε τριγωνική διάταξη, με δύο βαθιές αυλακώσεις, οι οποίες διασταυρώνονται ανάμεσα στις κνήμες.

Η μορφή του αναγλύφου παρουσιάζει τυπολογική συγγένεια με τον εικονογραφικό αττικό τύπο του 4ου αιώνα, αλλά με κάποιες παραλλαγές στην διατύπωση βασικών λεπτομερειών⁴¹⁷, όπως είναι η απουσία του λιονταριού, το οποίο αποτελεί χαρακτηριστικό συμπλήρωμα της θεάς σε όλες σχεδόν τις απεικονίσεις της. Το κοντινότερο παράλληλο, ως προς την παράλειψη του ζώου, απαντάται στο αγαλμάτιο αρ. 373 του Μουσείου του Πειραιά⁴¹⁸.

Το κράτημα του τυμπάνου από κάτω και το τριγωνικό άνοιγμα του ενδύματος στον λαιμό αποτελούν χαρακτηριστικά της εικονογραφίας του 4ου αιώνα, το άζωστο όμως ένδυμα ακολουθεί τα κλασικά πρότυπα. Οι πτυχές σε σχήμα Λ, οι οποίες σχηματίζονται ανάμεσα στα σκέλη πιθανώς εξαιτίας του τραβήγματος του ιματίου στην μέση, θυμίζουν τα συστήματα πτυχών υστεροελληνιστικών τύπων⁴¹⁹.

Το θραυσμένο **ανάγλυφο 23** του Αρχαιολογικού Μουσείου Χίου είναι πιθανόν να προέρχεται από μαρμάρينو, κυκλικό βωμό ή βάθρο, όπως φανερώνει το καμπύλο περίγραμμα της περιφέρειάς του. Σώζει ανάγλυφη παράσταση, η σύνθεση της οποίας αποτελεί ένδειξη ότι το θραύσμα αποσπάστηκε από την πρόσθια, κύρια πλευρά του βωμού.

Οι μορφές πατούν σε λεπτό, εξέχοντα, αδρά ειργασμένο κανόνα. Στο κέντρο της παράστασης δεσπόζει κατενώπιον ένθρονη γυναικεία μορφή, η οποία σύμφωνα με τον τύπο και τα εικονογραφικά στοιχεία ταυτίζεται με Κυβέλη. Η θεά κάθεται σε θρόνο με ένα λιοντάρι στα δεξιά της.

⁴¹⁷ Η διευθέτηση του ενδύματος στο επάνω μέρος του, η καμπύλη την οποία σχηματίζει η αναδίπλωση του ιματίου ανάμεσα στα σκέλη, η στάση των ποδιών, καθώς και τα υποδήματα θυμίζουν ένα αγαλμάτιο Σάραπη από την Μίλητο (Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. ευρ. PM 3177. Για το αγαλμάτιο βλ. Βοί 2011, 181 αρ. XV.8, πίν. 107b.

⁴¹⁸ Πετρόχειλος 1992, 41, 62 αρ.Γ15, εικ. 21.

⁴¹⁹ Bieber 1961, 133, εικ. 522-528.

Πίσω της, δύο ιστάμενες μορφές, τοποθετημένες σε δεύτερο επίπεδο, πλησιάζουν προς το κέντρο της παράστασης. Αποδίδονται σε μικρότερο μέγεθος από την θεά, ώστε να διαφαίνεται η σχέση εξάρτησής τους από αυτήν, αλλά και η μετατόπισή τους στο βάθος του πεδίου.

Αριστερά ως προς τον θεατή μία γυναικεία, νεαρή μορφή, σε στάση τριών τετάρτων, παριστάνεται σε διασκελισμό και με προβεβλημένο το αριστερό της σκέλος κινείται προς τα εμπρός και στο πλάι. Φορεί υψηλά υποδήματα και κοντό, διπλοζωσμένο χιτώνα. Τα μαλλιά της μαζεύονται σε κρωβύλο στο επάνω μέρος της κεφαλής. Διαγώνια, από την δεξιά πλευρά του κορμού, είναι περασμένος ο ιμάντας της φαρέτρα, η οποία μόλις που αναγνωρίζεται πίσω από τον δεξιό ώμο και υπαινίσσεται ότι αντίστοιχα στο λυγισμένο αριστερό της χέρι η μορφή πιθανώς κρατούσε τόξο.

Στα δεξιά μία ανδρική μορφή με ρωμαλέα σωματική διάπλαση αποδίδεται κατενώπιον, με άνετο το αριστερό σκέλος και στάσιμο το δεξιό, στο οποίο στηρίζει το βάρος του σώματος, καθώς τείνει να κινηθεί προς τα εμπρός. Ο άνδρας εικονίζεται ανυπόδητος, με περιζώμα και πλατειά ζώνη. Φέρει χλαμύδα, η οποία πέφτει από τους ώμους μπροστά, καλύπτει το γυμνό στήθος και απολήγει τριγωνικά επάνω από το δεξιό γόνατο. Το πρόσωπο περιβάλλεται από πλούσια, μακριά κόμη, που απολήγει σε κυματιστούς πλοκάμους. Ο σφαιρικός όγκος, ο οποίος πλαισιώνει την κεφαλή, αποδίδει πιθανώς κράνος. Με το αριστερό του χέρι ακουμπά χαλαρά την χλαμύδα, ενώ με το δεξιό δείχνει μικρόσωμο σκύλο (;), ο οποίος ξεπροβάλλει πίσω από τον θρόνο της θεάς και υψώνει το κεφάλι του προς τον άνδρα.

Σύμφωνα με το κενό πεδίο, το οποίο σώζεται αριστερά του χλαμυδοφόρου άνδρα και έως το σπάσιμο της πλίνθου, συνάγεται ότι με την μορφή αυτή έκλεινε η παράσταση από τα δεξιά. Για λόγους συμμετρίας, υποθέτουμε ότι η Κυβέλη, πλαισιωνόταν από τον ίδιο αριθμό προσώπων, οπότε η παράσταση είναι πιθανόν να σώζεται ακέραιη, με σύνθεση τριών προσώπων. Το «τριαδικό» αυτό σχήμα, στο οποίο υπογραμμίζεται η δεσπόζουσα θέση της θεάς και ο δευτερεύων ρόλος των συνοδών, παραδίδεται στους υστεροκλασικούς ναΐσκους της Κυβέλης και στην ομάδα των αναγλύφων του εφesiaκού τύπου⁴²⁰. Στους πρώτους οι δευτερεύουσες μορφές, οι οποίες ταυτίζονται με τον Ερμή και την Εκάτη, εικονίζονται πρόστυπες στις παραστάδες της πρόσοψης και κατά πολύ μικρότερες της θεάς, ενώ στον εφesiaκό τύπο η Κυβέλη και οι συνοδοί της αποδίδονται σχεδόν ισοϋψείς. Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, η παράσταση του αναγλύφου προσεγγίζει τον τύπο των εφesiaκών αναγλύφων, με τα οποία παρουσιάζει σημαντικά κοινά στοιχεία: στα εφesiaκά ανάγλυφα οι συνοδοί της θεάς τοποθετούνται σε δεύτερο επίπεδο και απεικονίζονται η αριστερή μορφή σε διασκελισμό και η δεξιά κατενώπιον, ενώ η ένθρονη Κυβέλη παριστάνεται σύμφωνα με τον υστεροκλασικό τύπο,

⁴²⁰ Βλ. παραπ. σ. 82-83, σημ. 393 .

όπως και στο ανάγλυφο 23. Διαφορετική, όμως, στο ανάγλυφο της Χίου είναι η κίνηση του αριστερού βραχίονος της θεάς, που δεν κρατεί το τύμπανο, αλλά εναποθέτει το χέρι της επάνω σε αυτό, κατά τον τύπο της Περγάμου, καθώς και η «παρατακτική» τοποθέτηση των μορφών, σε αντίθεση με τη «κλειστή» σύνθεση των εφεσιακών αναγλύφων, όπου συχνά οι μορφές επικαλύπτονται.

Η διαφοροποίηση, ωστόσο, ανάμεσα στην παράσταση του χιακού γλυπτού και στα εφεσιακά ανάγλυφα, επισημαίνεται κυρίως ως προς τον τύπο και την ταύτιση των συνοδών της θεάς. Η νεαρή ανδρική μορφή και ο γενειοφόρος θεός, που απαρτίζουν την σύνθεση στις παραστάσεις του εφεσιακού τύπου, αναγνωρίζονται, από την ασφαλή ταύτισή τους και σε άλλα ανάγλυφα, ως Ερμής και χθόνιος Δίας⁴²¹. Μία αντίστοιχη ερμηνεία για τις δευτερεύουσες μορφές του αναγλύφου 23 φαίνεται μάλλον απίθανη.

Στην μορφή, η οποία απεικονίζεται στην αριστερή πλευρά του αναγλύφου της Χίου, το φουσκωμένο στήθος και η κόμμωση επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε μία γυναίκα. Η γυναικεία αυτή μορφή θυμίζει ως προς την στάση και τα ενδύματά της τον τύπο της Αρτέμιδος των Βερσαλλιών⁴²², με παραλλαγμένες ορισμένες λεπτομέρειες. Συνεπικουρη στην ερμηνεία αυτή είναι η φαρέτρα, η οποία φέρεται από τον αριστερό της ώμο. Στην εικονογραφική παράδοση της Κυβέλης η απεικόνισή της με Αρτέμιδα, στον τύπο που παραδίδει το ανάγλυφο 23, απαντάται σε πολυπρόσωπη παράσταση δύο ρωμαϊκών σαρκοφάγων⁴²³: η θεά αποδίδεται καθιστή, με άλλες θεϊκές μορφές, μεταξύ των οποίων αναγνωρίζεται η Άρτεμις με τόξο και φαρέτρα να βαδίζει προς τα δεξιά, όμοια όπως στο χιακό ανάγλυφο. Κατά τον ίδιο τύπο παριστάνεται μόνη της στην πλευρά ενός επιτύμβιου βωμού από την Ρώμη⁴²⁴, καθώς και σε ένα θραύσμα ζωφόρου από την Μίλητο⁴²⁵.

Προβληματική είναι η ταύτιση της δεξιάς ανδρικής μορφής. Με την παρουσία της Αρτέμιδος στα αριστερά, φαίνεται πιθανή η απεικόνιση του Απόλλωνος, ωστόσο κανένα εικονογραφικό στοιχείο δεν ενισχύει μία τέτοια υπόθεση. Επιγραφικά η συλλατρεία του Απόλλωνος και της Κυβέλης μαρτυρείται στο Ιερό του Ραπαϊρίδαξ στην Έφεσο⁴²⁶, ενώ ο ίδιος ο θεός παραστέκει όρθιος δίπλα στην ένθρονη Κυβέλη σε ανάγλυφα από την Βιθυνία⁴²⁷: σε αυτά η απεικόνιση του

⁴²¹ Βλ. παραπ. σημ. 405.

⁴²² Ο τύπος της Αρτέμιδος των Βερσαλλιών παραδίδει την εικόνα της παρθένου κυνηγού του πρωτοτύπου του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Για τα αντίγραφα του τύπου βλ. *LIMC II*, λ. *Artemis*, 645 αρ. 250-265 (L. Kahil). M. Bieber, *Ancient Copies* (1977), 63, εικ.201.

⁴²³ Vermaseren 1977, 94 -95, αρ. 335, 338, πίν. CXC VII – CXC VIII.

⁴²⁴ D. Kleiner, *Roman Imperial Funerary Altars with Portraits* (1987), 241 αρ. 104, πίν. LX 1.

⁴²⁵ Bol 2011, 148 αρ. VII.2.6, πίν. 71c.

⁴²⁶ Naumann 1983, 216. Vikela 2001, 109 σημ. 138.

⁴²⁷ Για τα ανάγλυφα από την Βιθυνία βλ. παραπ. σ. 84, σημ. 407.

Απόλλωνος, με ποδήρες ένδυμα και κιθάρα, απομακρύνεται πολύ από τον σωματώδη, ανυπόδητο άνδρα του αναγλύφου 23.

Αντιθέτως, η ρωμαλέα απόδοση της μορφής, σε συνδυασμό με την περιβολή και το κράνος, υποδεικνύουν την απεικόνιση νεαρού πολεμιστή, που από την εικονογραφία των αναγλύφων της Κυβέλης και τον κύκλο λατρείας της θεάς θα μπορούσε να ταυτιστεί με Κορύβαντα. Η ερμηνεία όμως αυτή δεν είναι αυτονόητη, διότι στα ανάγλυφα της θεάς, οι Κορύβαντες απεικονίζονται κατά ζεύγη ή τριάδες, κρατούν ασπίδες και είναι ενδεδυμένοι χιτωνίσκο⁴²⁸. Συνεπώς το κράνος, εάν αναγνωρίζεται σωστά, παρόλο ότι αποτελεί σημαντικό εικονογραφικό στοιχείο, δεν αποτελεί από μόνο του ασφαλή ένδειξη για την ταύτιση της ανδρικής μορφής με Κορύβαντα, ενώ συγχρόνως αποκλείει την περίπτωση να πρόκειται για Ερμή ή Άττι. Η θηλυπρεπής, κατά κανόνα, παρουσία του τελευταίου με την ανατολίζουσα ενδυμασία, είναι εντελώς διαφορετική από τον σωματώδη άνδρα του αναγλύφου του ΜΧ, ενώ η απουσία κηρύκειου, πέτασου ή οινόχοης μας απομακρύνει από το ενδεχόμενο της αναγνώρισης του Ερμή. Αντίστοιχα, η απουσία εικονογραφικών στοιχείων, όπως λαβίδα ή βαριά, καθιστά απίθανη την υπόθεση της ερμηνείας του στιβαρού άνδρα ως Καβείρου. Την ώθηση για την εξέταση της περίπτωσης αυτής, παρά την άγνωστη προέλευση του αναγλύφου 23, δίνει το ψήφισμα του Αττάλου, το οποίο μαρτυρεί την ύπαρξη Μητρώου και Καβειρίου στην ίδια περιοχή⁴²⁹.

Για την ταύτιση της μορφής τα πλησιέστερα παράλληλα όσον αφορά το περίζωμα, την πλατειά ζώνη και το κράνος προσφέρουν οι παραστάσεις των μονομάχων σε γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων⁴³⁰. Ο εικονογραφικός, ωστόσο, τύπος του χλαμυδοφόρου άνδρα στο ανάγλυφο 23 απαντάται και στα ιωνικά επιτύμβια ανάγλυφα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής: παριστάνεται κατενώπιον, είναι συνήθως ντυμένος με χλαμύδα και με το δεξιό του χέρι προσφέρει τροφή σε σκύλο ή άλλο ζώο, που παριστάνεται στα δεξιά του⁴³¹. Προβαθμίδα αυτού του τύπου αναγνωρίζεται στις κλασικές ιωνικές στήλες του τύπου του Αλξήνορος⁴³². Το κοντινότερο τυπολογικό παράλληλο για τον άνδρα του αναγλύφου είναι η μορφή μίας

⁴²⁸ Για τους Κορύβαντες βλ. παραπ. σημ. 399.

⁴²⁹ Βλ. επιγραφή. 5.

⁴³⁰ B. Freyer – Schauenburg, *AM* 2006, 236-261, πίν. 32-35. J. Edmondson – A. Keith, *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture* (2008), 113-131.

⁴³¹ Möbius – Pfuhl 1979, II, αρ. 730-735, πίν. 110.

⁴³² Αθήνα, ΕΑΜ, αρ. ευρ. 39. G. Körte, *AM* 3, 1878, 315 κ.ε. Langlotz 1927, 129, πίν. 75. E.B. Harrison, *The Athenian Agora XI. Archaic and Archaistic Sculpture* (1965), 46-47. E. Berger, *Das Basler Arztreilief. Studien zum griechischen Grab- und Votivrelief um 500 v. Chr. Und zur vorhippokratischen Medizin* (1970), 44 αρ. 46, εικ. 46. Σ. Καρούζου, *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον, Συλλογή Γλυπτών, Περιγραφικός Κατάλογος* (1967), 35. B.S. Ridgway, *Jdl* 86, 1971, 60 κ.ε., εικ.1. Hiller 1975, 177-179, Κ11, πίν. 19,1. Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 113, 189, σημ. 271 και 312. Καλτσάς 2002, 78 αρ. 124 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

επιτύμβιας στήλης από την Βιθυνία (πίν. 31)⁴³³, όπου ο νεκρός παριστάνεται με ανάλογο τρόπο, διαφέρει μόνον ως προς το ένδυμα.

Η απόδοση της ανδρικής μορφής του αναγλύφου 23 σε έναν από τους καθιερωμένους εικονογραφικούς τύπους επιτύμβιων μνημείων⁴³⁴ φέρνει αβίαστα στον νου την ιδιότητα της Κυβέλης ως προστάτιδας των νεκρών και του Κάτω Κόσμου⁴³⁵. Η περίπτωση συνεπώς να πρόκειται για την απεικόνιση ενός αφηρωισμένου νεκρού (μονομάχου;) δεν αποκλείεται για το ανάγλυφο 23⁴³⁶. Εάν η πρόταση αυτή είναι σωστή, τότε τα πλησιέστερα παράλληλα ως προς το νοηματικό περιεχόμενο της παράστασης είναι το ανάγλυφο του Αρχαιολόγου Μουσείου της Κω αρ. 154⁴³⁷ και αυτό από την Pietra – Santa⁴³⁸.

Στο **ανάγλυφο 24** η Κυβέλη απεικονίζεται ένθρονη δίπλα σε ερμαϊκή στήλη. Έχουν αποκοπεί η κεφαλή της θεάς και της στήλης μαζί με το επάνω μέρος του αναγλύφου. Το γλυπτό έχει λαξευτεί σε γκριζόχρωμο μάρμαρο και η προέλευση του είναι πιθανότατα μικρασιατική. Το ανάγλυφο οριοθετείται με απλή πλαισίωση, η οποία σχηματίζει ορθογώνια κόγχη στην πρόσοψη. Η παράσταση αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο και καταλαμβάνει όλο το άνοιγμα. Δεξιά ως προς τον θεατή απεικονίζεται η Κυβέλη. Η θεά παριστάνεται κατενώπιον, σε κάθισμα με τοννευτά πόδια και ερεισίχειρα, που φέρουν υποστηρίγματα σε μορφή σφίγγας, όπως δηλώνεται μόνο στα δεξιά. Με τον ανασηκωμένο αριστερό της βραχίονα αγκαλιάζει τύμπανο, ενώ με το δεξιό χέρι ακουμπά το λιοντάρι, το οποίο είναι ξαπλωμένο στην «ποδιά» της. Εξαιτίας της κίνησης του αριστερού βραχίονος, που ανασηκώνεται ψηλά από την μασχάλη, ο κορμός

⁴³³ Möbius – Pfuhl 1979, II, αρ. 204 b, πίν. 110.

⁴³⁴ Ανάλογο παράδειγμα προσφέρει και η επιτύμβια στήλη του ΕΑΜ αρ. 2578 (Καλτσάς 2002, 162 αρ. 319 με εικόνα), στην οποία ο αθλητής συνοδεύεται από έναν σκύλο.

⁴³⁵ Για την χθόνια υπόσταση της φρυγικής Κυβέλης βλ. παραπ. σ. 52, σημ. 224.

⁴³⁶ Ορισμένα ανάγλυφα, τα περισσότερα από τα οποία οι Möbius – Pfuhl συμπεριέλαβαν στον πλήρη κατάλογό τους για τις επιτύμβιες στήλες της Ανατολικής Ελλάδας, απεικονίζουν κατά κανόνα, έναν ανακεκλιμένο άνδρα ή ζεύγος, κατά το τυπικό εικονογραφικό σχήμα των νεκρόδειπνων. Τα συγκεκριμένα ανάγλυφα η Ε. Μητροπούλου τα θεωρεί αναθηματικά και ταυτίζει την ένθρονη μορφή, η οποία φέρει πόλο ή πυργόσχημο στέμμα, με Κυβέλη. Αντίστοιχα, στην ανακεκλιμένη μορφή και την καθιστή δίπλα γυναίκα, αναγνωρίζει θεϊκό ζεύγος, και όχι μορφές νεκρών (Mitropoulou 1996, 135-142. – Για τα ανάγλυφα, τα οποία ως ταφικά, συμπεριελήφθησαν από τους Möbius – Pfuhl, βλ.: Möbius – Pfuhl 1979, I, αρ. 4, 74-75, πίν. 2, 19. Möbius – Pfuhl 1979, II, αρ. 1869, πίν. 268). - Η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία το ανάγλυφο 23 αποτελεί θραύσμα από βωμό αφηρωισμένου νεκρού, πιθανόν πολεμιστή ή μονομάχου, αντιστοιχεί με πολυάριθμα παραδείγματα. Βλ. Kleiner 1987, 19-30 και 68-70.

⁴³⁷ Κως, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 154. L. Laurenzi, *ASAtene* 33/34, N.S. 17/18, 1955/56, 80, αρ. 13. R.N. Thönges-Stringaris, *AM* 80, 1965, 31 κ.ε., 55 αρ. 154, εικ. 23,1. E. Mitropoulou, *Deities and Heroes in the Form of Snakes* (1975), 137 κ.ε., αρ. 29, εικ. 62. Μητροπούλου 1996, 138-139, K5. Naumann 1983, 193, 343 αρ. 423. Simon 1997, 763 αρ. 127. Roller 1999, 227. Vikela 2001, 119-120, σημ. 180 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία), πίν. 23,4.

⁴³⁸ Lucca, Museo Nazionale Archeologico. Thönges-Stringaris ό.π. σημ. 437, 47, 55, αρ. 161. Möbius - Pfuhl 1979, II, αρ. 1869, πίν. 268. Naumann 1983, 194, 343 αρ. 424. Μητροπούλου 1996, 139 K7. Simon 1997, 763 αρ. 127 b. Vikela 2001, 120 σημ. 181 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

γέρνει προς τα δεξιά και ελαφρά προς τα εμπρός. Από την κόμη σώζονται δύο ασυνήθιστα μακριοί πλόκαμοι, οι οποίοι κατεβαίνουν έως το στήθος.

Η παράσταση της ένθρονης θεάς, δίπλα σε ερμαϊκή στήλη είναι μοναδική στην εικονογραφία των αναγλύφων της Κυβέλης. Η F. Naumann, η οποία περιέλαβε το ανάγλυφο του Μουσείου Μυτιλήνης στον πλήρη κατάλογο της μονογραφίας της, το εντάσσει σε μία ομάδα αναγλύφων⁴³⁹, τα οποία αναγνωρίζει ως παραλλαγές του εφesiaκού τύπου. Πράγματι, ορισμένα μοτίβα του ενδύματος της θεάς αντιστοιχούν σε εκείνα της Κυβέλης των εφesiaκών αναγλύφων, όπως για παράδειγμα η απουσία ιματίου, το παχύ τριγωνικό άνοιγμα στον λαιμό, το απόπτυγμα, και οι «βαριές», κάθετες πτυχές στα σκέλη.

Στο ανάγλυφο 24 ο εναγκαλισμός του τυμπάνου από πάνω και το απόπτυγμα του ενδύματος, είναι στοιχεία τα οποία προσεγγίζουν τον εικονογραφικό τύπο του 5ου αιώνα, χωρίς να αποτελούν πιστή αντιγραφή: το ανασήκωμα του αριστερού χεριού απέχει κατά πολύ από την στάση του λυγισμένου και τοποθετημένου επάνω στο τύμπανο βραχίονος, που παραδίδουν τα αντίγραφα του λατρευτικού αγάλματος του Αγοράκριτου.

Η απεικόνιση ερμαϊκής στήλης σε πρώτο επίπεδο, δίπλα στην ένθρονη θεά, και σε μέγεθος ανάλογο με το δικό της αντιστοιχεί με την παρουσία του Ερμή στα εφesiaκά ανάγλυφα, όπου η νεαρή ανδρική μορφή παραστέκει ισότιμα σχεδόν δίπλα στην Κυβέλη⁴⁴⁰. Η εμφάνιση του θεού Ψυχοπομπού⁴⁴¹ συνδέεται με την χθόνια και μυστηριακή λατρεία της θεάς. Άλλωστε η ερμαϊκή στήλη, η οποία ανάγει την καταγωγή της στα ταφικά μνημεία⁴⁴², απαντάται συχνά στις παραστάσεις των ελληνιστικών ιωνικών επιτύμβιων αναγλύφων ως σύμβολο της χθόνιας παρουσίας του θεού: η στήλη αποδίδεται κατά κανόνα σε δεύτερο επίπεδο, συχνά σε παραστάσεις καθιστών γυναικείων μορφών, οι οποίες ταυτίζονται με την νεκρή. Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο μας αναγκάζει να εξετάσουμε την περίπτωση της επιτύμβιας χρήσης του γλυπτού 24. Στα ανάγλυφα της Κυβέλης, τα οποία από την σύγχρονη και παλαιότερη έρευνα χαρακτηρίζονται ως επιτύμβια ή αναθηματικά με περιεχόμενο λατρείας αφηρωισμένου νεκρού⁴⁴³, η παράσταση ακολουθεί το τυπικό σχήμα των νεκρόδειπνων: ένας ανακεκλιμένος άνδρας με μία καθιστή γυναίκα στο πλάι του και μία ένθρονη καθιστή μορφή με πόλο και τύμπανο, η οποία ταυτίζεται με Κυβέλη. Η εικονογραφία αυτή είναι διαφορετική από

⁴³⁹ Naumann 1983, 354 αρ. 521.

⁴⁴⁰ Βλ. παραπ. σ. 83-84.

⁴⁴¹ Simon 1969, 301 κ.ε.

⁴⁴² L. Curtius, *Die antike Herme* (1903). M.P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Anschluss der attischen* (1906), 388. M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I. Handbuch der Altertumswissenschaft* V2 (1955²), 508 κ.ε.

⁴⁴³ Πρόκειται για τα ανάγλυφα από την Κω και την Pietra Santa (βλ. παραπ. σημ. 437 και 438). Οι Pfuhl – Möbius και τελευταία η Vikela, τα αναγνωρίζουν ως επιτύμβια. Αντίθετα η Μητροπούλου τα ερμηνεύει ως αναθηματικά (βλ. παραπ. σημ. 436)

την παράσταση του αναγλύφου 23, με μοναδικό κοινό στοιχείο την κατενώπιον παράσταση της θεϊκής μορφής και το κράτημα τυμπάνου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα επιτύμβια ανάγλυφα, στα οποία παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή, κατά κανόνα μόνη της, σε κατά τομή, να κρατεί τύμπανο. Η παράσταση αυτή παρουσιάζεται στην μία πλευρά στην τράπεζα της Οξφόρδης⁴⁴⁴ και σε μία δεύτερη στην Αθήνα⁴⁴⁵. Και τα δύο γλυπτά ο J. Boardman τα χαρακτήρισε επιτύμβια ιερειών της Κυβέλης, στηρίζοντας την ερμηνεία του στην ταφική στήλη της Χαιρεστράτης⁴⁴⁶ και στην απεικόνιση λιονταριού στο πλάι του καθίσματος της γυναίκας στην τράπεζα της Οξφόρδης. Την άποψη του J. Boardman στηρίζει και ο Γ. Δεσπίνης. Ως προς την σταθερή, όμως, επανάληψη του τυμπάνου και σε άλλα επιτύμβια μνημεία, ο Δεσπίνης υποθέτει ότι πρόκειται για μουσικό όργανο, το οποίο χαρακτηρίζει τον νεκρό γενικά⁴⁴⁷, ενώ ο Α. Μάντης το χαρακτηρίζει ως αντικείμενο που δηλώνει την επαγγελματική ιδιότητα ή την καθημερινή ζωή του νεκρού⁴⁴⁸. Στην παράσταση του αναγλύφου 24, την ερμηνεία της ένθρονης μορφής με ιέρεια της Κυβέλης ή νεκρή, αποκλείει η απόδοση λιονταριού επάνω στους μηρούς της.

Η ερμαϊκή στήλη, εκτός από χθόνιο στοιχείο, αποτελεί και υπαινιγμό της ιδιότητας του Ερμή ως φύλακα των οικιών και Ιερών⁴⁴⁹. Ανάλογη ερμηνεία αποδίδεται στην ερμαϊκή στήλη και στην μορφή της Εκάτης, οι οποίες έχουν απεικονιστεί στις πλαϊνές πλευρές ενός ναϊσκόμορφου αναθηματικού ανάγλυφου των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ. από το Ασκληπιείο της Αθήνας⁴⁵⁰. Ο Ι. Πετρόχειλος συσχετίζει το Ερμήδιο και την Εκάτη του παραπάνω αναγλύφου με τις αντίστοιχες μορφές των παραστάδων των ναϊσκών της Κυβέλης⁴⁵¹, ώστε, μαζί με τη χθόνια υπόστασή τους να ερμηνεύονται και ως θεϊκοί φύλακες του οίκου της θεάς.

⁴⁴⁴ Οξφόρδη, Ashmolean Museum. Μόνο η μία πλευρά κοσμεύεται με ανάγλυφη παράσταση. J. Boardman, *JHS* 81, 1961, Arch. Reports, 59, εικ. 13-14. Γ. Δεσπίνης, *AE* 1963, 58-59, πίν. 3α. Ε. Κανίνια, *ΑΔ* 32, 1977, Μελέται, 258. Β. Schmaltz, *AM* 93, 1978, 87 σημ. 16. Μάντης 1990, 49, πίν. 16α.

⁴⁴⁵ Αθήνα, ΕΑΜ, αρ. ευρ. 3287. Η. Riemann, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen II* (1940), 153. Boardman ό.π. Δεσπίνης ό.π., 60-61, πίν. 3β. Schmaltz ό.π.

⁴⁴⁶ Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο (έως το 1971 ήταν στο ΕΑΜ με αρ. ευρ. 1030). Μία δούλη προσφέρει το τύμπανο σε καθιστή γυναικεία μορφή, την νεκρή, την οποία το επίγραμμα ονομάζει *μητρός παντοτέκνου πρόπολον*. Κ. Friis Johansen, *The Attic Grave-reliefs* (1951), 20. Δεσπίνης ό.π. σημ.444, 59 σημ. 3. Ch. Clairmont, *Gravestone and Epigram* (1970), 97 αρ. 26, πίν. 13 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Μάντης 1990, 46 σημ. 167, πίν. 13α.

⁴⁴⁷ Δεσπίνης ό.π. σημ.444, 59 σημ. 5-8.

⁴⁴⁸ Μάντης 1990, 50.

⁴⁴⁹ Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (ΣΤ', 27) πολλές ερμαϊκές στήλες ήταν στημένες στην Αθήνα, δίπλα σε θύρες ιδιωτικών σπιτιών και Ιερών.

⁴⁵⁰ Αθήνα, ΕΑΜ, αρ. ευρ. 1377. Καλτσάς 2002, 215, αρ. 442 με εικόνα και πλήρη βιβλιογραφία. – Για την ερμηνεία της ερμαϊκής στήλης και της Εκάτης στο ανάγλυφο βλ. Neumann 1979, 51, πίν. 29. Ε. Simon, *Hekate in Athen*, *AM* 100, 1985, 280, πίν. 53, 1-2.

⁴⁵¹ Πετρόχειλος 1992, 31-32.

Το **ανάγλυφο 25** έχει λαξευτεί σε μάρμαρο, είναι μικρών διαστάσεων και σώζεται σχεδόν ακέραιο.

Η παράσταση αναπτύσσεται σε διαφορετικά επίπεδα, η ιεράρχησή των οποίων δεν είναι τυχαία: σε πρώτο επίπεδο η θεά, στα αριστερά της και προς τα πίσω ο βωμός και στο βάθος οι λατρευτές.

Το εικονογραφικό σχήμα της θεϊκής μορφής, η οποία παριστάνεται δίπλα σε βωμό με λατρευτές, παραδίδεται τον 4ο αιώνα π.Χ. στα αττικά ανάγλυφα⁴⁵². Αντίστοιχη σύνθεση απαντάται και στην εικονογραφία ορισμένων αναγλύφων της Κυβέλης από την περιοχή της Βιθυνίας και Μυσίας⁴⁵³: η θεά απεικονίζεται δίπλα σε βωμό, τον οποίο πλησιάζουν ένας ή περισσότεροι λατρευτές. Αντίθετα, όμως με το ανάγλυφο 25, η παράσταση των μικρασιατικών αναγλύφων αναπτύσσεται παρατακτικά και η θεά απεικονίζεται πάντοτε κατενώπιον και στην δεξιά ως προς τον θεατή πλευρά.

⁴⁵² Παράδειγμα τα ανάγλυφα του Διός Μειλιχίου (ΕΑΜ αρ. ευρ. 2723) και του Ασκληπιού (ΕΑΜ αρ. ευρ. 1333): Καλτσάς 2002, 212, αρ. 435, σ. 226 αρ. 475 (με πλήρη βιβλιογραφία).

⁴⁵³ Για σύντομη απαρίθμηση των αναγλύφων του τύπου βλ. Μητροπούλου 1982-83, 243 αρ. 4-8 (εξαίρεται το 5α).

V. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

Χίος

Για τα αρχαϊκά γλυπτά με παράσταση Κυβέλης του Αρχαιολογικού Μουσείου Χίου οι πιθανότητες να είναι δημιουργίες ξένων καλλιτεχνών είναι, πιστεύω, περιορισμένες, γιατί κατά την διάρκεια του 6ου αιώνα π.Χ., στον οποίο χρονολογούνται τα έργα, η δραστηριότητα του χιακού εργαστηρίου παραδίδεται ιδιαίτερα δυναμική και με πλήθος τεχνιτών. Ο μεγάλος σχετικά αριθμός ονομάτων Χίων καλλιτεχνών, που σώζεται στις γραπτές πηγές και στις υπογραφές των αναθετών⁴⁵⁴, και οι μαρτυρίες για τα έργα και την δράση τους εκτός νησιού, συνθέτουν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της χιακής «σχολής» του 6ου αιώνα π.Χ. Αντιθέτως ολιγάριθμα γλυπτά έχουν βρεθεί στο νησί: οι πρώιμες κόρες 225 και 226⁴⁵⁵, η κόρη από το Μετόχι⁴⁵⁶ και τα πρόσφατα ευρήματα από το Ιερό του Λιμανιού στον Εμποριό, δύο κούροι⁴⁵⁷ και τμήμα από τον λυγισμένο βραχίονα κόρης⁴⁵⁸. Από τα έργα μικρού μεγέθους αντιπροσωπευτικά είναι δύο αγαλμάτια κορών από τον ναό της Αθηνάς στον Εμποριό⁴⁵⁹ και τα ειδώλια ανδρικών μορφών από τον Ναγό⁴⁶⁰ και τα Φανά⁴⁶¹.

Η φυσιογνωμία της χιακής «σχολής» προσδιορίστηκε σύμφωνα με την τεχντροπία των δύο από παλαιά γνωστών κορών 225 και 226, και ως κύρια χαρακτηριστικά του χιακού εργαστηρίου αναγνωρίστηκαν η λεπτοκαμωμένη σωματική κατασκευή και η διακοσμητική τάση στην απόδοση των πτυχών του ενδύματος⁴⁶².

⁴⁵⁴ Πλίνιος NH 36. 11-13. Αριστοφάνης, *Όρνιθες* στ. 573. IG XII 5, 147. IG² I, 487. Επίσης βλ. O. Rubensohn, AM 27, 1902, 195, εικ.3. O. Rubensohn, Mdl 1, 1948, 38-43. Κοοντολέων 1964, 65. Κοντολέων 1970, 66 κ.ε. Συγκεντρωμένες οι αρχαίες πηγές για τα ονόματα και τη δράση των Χίων καλλιτεχνών στο Fuchs – Floren 1987, 335 – 337.

⁴⁵⁵ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 225 και 226. Για τις δύο χιακές κόρες βλ. Boardman 1962, 43-45 πίν. 38-44. Richter 1968, 38, αρ. 37-38 εικ. 122-128. Ridgway 1977, 98. Kyrieleis 1986, 197-199 εικ. 10-11. Fuchs - Floren 1987, 338. Κυριακοπούλου 2000, 123-127. Karakasi 2001, 99-101 πίν. 91-93. Kreikenbom 2002, 151, εικ. 222-223. Meyer-Brueggemann 2007, 76 αρ.151-152.

⁴⁵⁶ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 13007. Για την κόρη από το Μετόχι, η οποία χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., βλ. Boardman 1967, 182-183, εικ. 128, πίν. 69,7. Kyrieleis 1986, 199-201 εικ. 13. Karakasi 2001, 99-101, εικ. 94. Meyer-Brueggemann 2007, 76 αρ. 150.

⁴⁵⁷ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ.14213 και 15456. Ρούγγου 2012, 134-135, 137-141, εικ. 6-11.

⁴⁵⁸ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 14214. Ρούγγου 1012,135-136, 141-142, 12-14.

⁴⁵⁹ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 13005 και 13006. Boardman 1967, 181-182, πίν.68,5 και 69, 6.

⁴⁶⁰ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 229. N. Κοντολέων, AE 1939-41, 26, εικ. 4-5. Κυριακοπούλου 2000, 123.

⁴⁶¹ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο. AD 2, 1916, 208, εικ. 28, πίν. 4. Α. Αρχοντίδου, Μεταλλοτεχία, στο: *Χίος τ' έναλος πόλις Οινόπιωνος* (2000), 273 με εικόνα.

⁴⁶² Walter-Karydi 1970, 11. Kyrieleis 1986, 197-200. Fuchs – Floren 1987, 338. Karakasi 2001, 99-101. Kreikenbom 2002, 151.

Ο J. Pedley το 1982 συσχέτισε τους **ναΐσκους 1 και 2** με τις χιακές κόρες 225 – 226 εξαιτίας της ορθογώνιας τομής, την οποία σχηματίζει ο κόλπος στην μέση⁴⁶³. Το τυπολογικό αυτό στοιχείο, μαζί με ορισμένα ακόμη, αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της λεγόμενης ομάδας των νησιωτικών κορών⁴⁶⁴, την οποία ο Pedley προσέγραψε στην Χίο, ενώ η S. Ridgway στην Πάρο⁴⁶⁵. Η διαφοροποίηση των μελετητών ως προς την εργαστηριακή ένταξη των νησιωτικών αυτών έργων είναι ενδεικτική της αμηχανίας που προξενεί η απόδοση ορισμένων γλυπτών, όπως της Νίκης του Άρχερμου⁴⁶⁶, της Καρυάτιδας των Κνιδίων και της βόρειας και ανατολικής ζωφόρου του θησαυρού των Σιφνίων.

Από τις νησιωτικές κόρες, η παριανή κόρη της Νάουσας αρ. 802 (εικ. 25), η οποία χρονολογείται στην δεκαετία 550-540 π.Χ.⁴⁶⁷, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την μορφή του ναΐσκου 1: παρόμοια διευθέτηση του κόλπου, «φούσκωμα» του κορμού στο ύψος της ζώνης και κατακόρυφη μεσιανή πτυχή. Διαφορετική ανάμεσα στα δύο γλυπτά είναι η αίσθηση του ενδύματος στον κορμό: στην κόρη 802 ο χιτώννας είναι αυτόνομος, με έκδηλη την πλαστική αίσθηση του υφάσματος που περιβάλλει το σώμα· αντίθετως στην μορφή του χιακού γλυπτού το ένδυμα, ακολουθώντας με συνέπεια την εντόπια καλλιτεχνική παράδοση, κολλάει σφιχτά στο επάνω μέρος του σώματος, ώστε να διαγράφονται οι κλειδώσεις και η θωρακική γραμμή του κορμού. Ο σχεδιασμός των ανατομικών λεπτομερειών θυμίζει ένα πρόσφατο εύρημα από το Ιερό του Λιμανιού στον Εμποριό, τον κούρο MX 15456, ο οποίος χρονολογείται περί τα μέσα

⁴⁶³ Pedley 1982, 190, πίν. 25, εικ. 17-18.

⁴⁶⁴ Πρόκειται για μία ομάδα κορών με συγκεκριμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά, όπως τον τρόπο διευθέτησης των βοστρύχων, την διεύρυνση του ενδύματος στην απόληξη του κατά το σαμιακό πρότυπο, το ορθογώνιο ή καμπύλο άνοιγμα του κόλπου που αφήνει ακάλυπτο το μεσαίο τμήμα της ζώνης, συχνά και στις δύο όψεις, και την διακόσμηση του κατά κανόνα απτύχωτου χιτώνα με κατακόρυφη ζώνη μαιάνδρου. Τον αρχικό πυρήνα της ομάδας αποτέλεσαν οι κόρες της Αίγινας και του Μοσχάτου (EAM, αρ. 73 και 3859. Richter 1968, αρ. 39 και 40, εικ. 129–131 και 132–134. Karakasi 2001, 109–111 πίν. 102–110. Καλτσάς 2002, 44, αρ. 30, 31 με απεικόνιση. Kreikenbom 2002, 149 εικ. 221. Meyer – Brueggemann 2007, αρ. 96, 107), με τις οποίες συσχετίστηκαν οι χιακές κόρες αρ. 225 και 226 (ό.π. σημ. 455), καθώς και η κόρη της Δήλου A 4062 (Ζαφειρόπουλος 1986, πίν. 40-41). Αργότερα, στην ίδια ομάδα προστέθηκαν (Ridgway 1977, 98–99 σημ. 16. Pedley 1982, 184–186) οι κόρες της Κυρήνης I και II (Pedley 1982, 184, 186, πίν. 22. Karakasi 2001, 102–104., πίν.98-99. Kreikenbom 2002, 149, 152, εικ. 220. Meyer – Brueggemann 2007, 75, αρ. 146), οι κόρες της Νάουσας αρ. 802 και της Αντιπάρου αρ. 791 (Ζαφειρόπουλος 1986, 94–96 πίν. 36–37), η κόρη της Δήλου A 3996 (Pedley 1982, 185 πίν. 24. Fuchs - Floren 1987, 165 σημ. 39. Karakasi 2001, 73–74, πίν. 66, 215. Meyer – Brueggemann 2007, 71 αρ. 121) και η κόρη από τον Άγιο Ιωάννη στο Ρέντη (Αρχαιολογικό Μουσείου Πειραιά αρ. 2530: Karakasi 2001, 14, 86, 116 πίν. 108, 109, 230–33. Kreikenbom 2002, 149, εικ. 198). Τα έργα της ομάδας αυτής χρονολογούνται στο β' τέταρτο έως λίγο μετά από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (Ζαφειρόπουλος 1986, 98–104, με εκτενή ανάλυση των έργων που προσγράφονται στην ομάδα αυτήν).

⁴⁶⁵ Ridgway 1977, 98–99 σημ. 16. Pedley 1982, 184–186.

⁴⁶⁶ C. Isler-Kerenyi, *Nike. Der Typus der laufende Frau in archaischer Zeit* (1969), 143, αρ. 129, πίν. 13–14. K. Sheedy, *AJA* 89, 1985, 619–626. B.S. Ridgway, *The "Nike of Archermos" and her Attire, Chios*, 259–274. Fuchs - Floren 1987, 336–337, πίν. 29, 4. Karanastasis 2002, 212–216, εικ. 297 a–b.

⁴⁶⁷ Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 802. Ζαφειρόπουλος 1986, 97-99.

του βου αιώνα π.Χ.⁴⁶⁸. Η καμπύλη απόληξη των πλοκάμων του κούρου και οι τραβηγμένοι προς τα πίσω βραχίονες μαζί με το ελαφρώς φουσκωμένο στήθος παρουσιάζουν τυπολογική συγγένεια με έργα, τα οποία προσγράφονται στην Πάρο. Το λεπτό, ωστόσο, σκαρί του κορμιού, οι μαλακές επιφάνειες του τριγωνικού κορμού και η διακοσμητική διάθεση του μαρμαρογλύπτη, όπως αποτυπώνεται στην απόληξη των βοστρύχων, είναι τεχνοτροπικά στοιχεία, τα οποία απαντώνται στις πρώιμες χιακές κόρες 225 και 226 και επιτρέπουν να συνδέσουμε τον κούρο του Εμπορίου με την καλλιτεχνική παραγωγή της Χίου. Σύμφωνα με αυτή την πρόταση, ο τεχνοτροπικός συσχετισμός του κούρου με την μορφή του ναΐσκου 1 δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών για την οριστική απόδοση του αναθήματος της Κυβέλης στο χιακό εργαστήριο.

Για την χρονολόγηση του γλυπτού στα χρόνια 550 – 540 π.Χ. χαρακτηριστική, εκτός από τις παραπάνω συγκρίσεις, είναι και η διευθέτηση του χιτώνα στο κάτω μέρος του σώματος, που μένει απύχωτος και πέφτει χαλαρά, χωρίς να κολλάει στα σκέλη, με τονισμένη κωδωνόσχημη απόληξη, το περίγραμμα της οποίας θυμίζει την Φρασίκλεια⁴⁶⁹ και το άγαλμα του Αναξίμανδρου από την Μίλητο⁴⁷⁰. Το τεχνοτροπικό αυτό χαρακτηριστικό, όπου το ένδυμα, σε αντίθεση με τον κορμό, επιδιώκει να καλύψει και όχι να προβάλλει τα σκέλη, αναγνωρίζεται σε όλα σχεδόν τα αρχαϊκά γλυπτά της Κυβέλης από την Χίο, καθώς και στους ναΐσκους της Κύμης (εικ.22β) και των Κλαζομενών (εικ.21β), σε ορισμένους από την Μασσαλία (εικ.22α) και στην ένθρονη θεά του Αρχαιολογικού Μουσείου της Πάρου αρ. 162⁴⁷¹. Όλα είναι έργα των ηνσιωτικών και βορειο-ιωνικών εργαστηρίων, στα οποία εντάσσεται και η χιακή «σχολή».

Συγγενική με τον ναΐσκο 1 είναι και η μορφή του **ναΐσκου 2**. Ο πληθωρικός σαρκωμένος θώρακας και το μεστό, ψηλά τοποθετημένο στήθος ακολουθούν την καλλιτεχνική παράδοση των χιακών κορών 225-226, ενώ οι λεπτές εγχαράξεις, οι οποίες διακρίνονται στην απόληξη του ενδύματος, και το τεντωμένο περίγραμμα γύρω από τα σκέλη παραβάλλονται με τον χιτώνα της κόρης της Κυρήνης II⁴⁷² και της κόρης της Μιλήτου αρ. 1791⁴⁷³ των μέσων του βου αιώνα π.Χ. Ενδεικτική για την χρονολόγηση του ναΐσκου στην ίδια περίπου περίοδο είναι και η

⁴⁶⁸ Για τον κούρο αρ. 15456 βλ. Ρούγγου 2012, 135, 138-141, εικ. 9-11.

⁴⁶⁹ ΕΑΜ, αρ. ευρ. 4889. Ridgway 1977, 99. Ν. Καλτσάς, *AntPl* 28, 2002, 7-40.

⁴⁷⁰ Βερολίνο, Staatliche Museen. Blümel 1964, αρ. 42. Richter 1968, 48 αρ. 63, εικ. 207-208, 210. Ζαφειρόπουλος 1986, 99 σημ. 33. v. Graeve 1986 β, 87 σημ. 27. Για την μορφή, την οποία παριστάνει το άγαλμα, πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η παρατήρηση του Χρ. Καρούζου, *Αριστόδικος* (1961), 99 σημ. 77.

⁴⁷¹ Maderna-Lauter 2002, 249, 320, εικ. 322 a-b, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁷² Κυρήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Η κόρη χρονολογείται από τον J. Pedley στο β' τέταρτο του βου αι. π.Χ., ενώ ο Ν. Ζαφειρόπουλος προτείνει την αναγωγή της στην δεκαετία 550-540. (J. G. Pedley, *AJA* 75, 1971, 45-46. Pedley 1982, 184, 186, πίν. 22. Ζαφειρόπουλος 1986, 98-99. Βλ. επίσης Karakasi 2001, 102-104, πίν.98-99. Kreikenbom 2002, 149, 152, εικ. 220. Meyer – Bruggemann 2007, 75 αρ. 146.)

⁴⁷³ Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. ευρ. 1791. Buschor 1961, 89, εικ.352. Richter 1968, 47 αρ. 57, εικ. 190-193. Fuchs - Floren 1987, 381, πίν. 32,4. Karakasi 2001, 35, πίν. 40-41. Meyer-Bruggeman 2007, 83 αρ. 202.

τοποθέτηση του επιβλήματος γύρω από την κεφαλή: ο όγκος της κόμης, τον οποίο διαγράφει η χαλαρή διευθέτησή του, θυμίζει τις κόρες της βάσης από την Κύζικο⁴⁷⁴, τις οποίες ο E. Akurgal τοποθετεί περί το 540 π.Χ. και ο N. Ζαφειρόπουλος αναγνωρίζει ως εξελικτική βαθμίδα των πρώιμων χιακών κορών 225 και 226⁴⁷⁵. Επομένως το γλυπτό θα πρέπει να χρονολογηθεί στα χρόνια 550 – 540 π.Χ. και να αποδοθεί στο χιακό εργαστήριο.

Για τον **ναΐσκο 3** η κακή κατάσταση διατήρησης της μορφής καθιστά αδύνατη την εξέταση της εργαστηριακής ένταξης του γλυπτού. Μόνον η αψιδωτή κόγχη και η αντιβολή με τους ναΐσκους της Σαλμυδησοῦ (εικ.26) και της Μασσαλίας, μπορούν ενδεικτικά να μας κατευθύνουν προς το τελευταίο τρίτο του 6ου αιώνα π.Χ.⁴⁷⁶ και να συσχετιστούν με τις εμπορικές επαφές της Χίου, για τις οποίες μαρτυρεί η ποσότητα χιακής κεραμικής στα παράλια του Εύξεινου Πόντου⁴⁷⁷, καθώς και με την καλλιτεχνική παράδοση της Φώκαιας και των βορειο-ιωνικών εργαστηρίων.

Το τόξο, το οποίο σχηματίζει το κεντρικό ανασηκωμένο τμήμα του κόλπου στο **αγαλμάτιο 6**, μας φέρνει κοντά στις κόρες του κύκλου Μιλήτου – Σάμου. Ιωνικά έργα θυμίζει και το πρόσωπο, με τις πλατειές παρειές και τα μεγάλα αντίλοξα μάτια. Αντίστοιχη κατατομή του προσώπου παρουσιάζει και η μοναδική έως σήμερα χιακή κεφαλή αγαλματίου κόρης από τον Εμποριό⁴⁷⁸, του γ' τέταρτου του 6ου αιώνα π.Χ.

Η χρονολόγηση του αγαλματίου 6 σε αυτήν την περίοδο ενισχύεται και από την διευθέτηση του ενδύματος: το χαμηλό, τοξωτό άνοιγμα του κόλπου, το οποίο καλύπτει την ζώνη του ενδύματος, τοποθετούν το γλυπτό μεταξύ της ανάγλυφης μορφής του Βερολίνου, Staatliche Museen αρ. 1792 (εικ. 19α)⁴⁷⁹ των μέσων του 6ου αι. π.Χ., και της Αθηνάς του ανατολικού αετώματος του Θησαυρού των Σιφνίων⁴⁸⁰ του 525 π.Χ. Την χρονική ένταξη του αγαλματίου στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. υποστηρίζει και η τυπολογική συγγένεια του επιβλήματος με το αγαλμάτιο Κυβέλης αρ.655 από την Ακρόπολη⁴⁸¹, καθώς και με τις γυναικείες μορφές με το ιδιότυπο ιμάτιο γύρω

⁴⁷⁴ Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 5370. Akurgal 1961, 234, 237, 257, εικ. 200, 220. E. Akurgal, *AntK* 8 (1965), 99 κ.ε., πίν. 28,2. Tuchelt 1970, 127, L 79. Langlotz 1975, 117, πίν. 34,7-9. Fuchs – Floren 1987, 405 σημ. 14, πίν. 36,3, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Karakasi 2001, 101 σημ. 37, πίν. 94.

⁴⁷⁵ Ζαφειρόπουλος 1986, 103.

⁴⁷⁶ Βλ. παραπ. σημ. 245 και 265.

⁴⁷⁷ Sarikakis 1986, 123.

⁴⁷⁸ Χίος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 13005. Boardman 1967, 181-182, πίν.68,5.

⁴⁷⁹ Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. 1792. Για το γλυπτό βλ. παραπ. σημ. 231. Το ανάγλυφο συσχετίστηκε από τον E. Langlotz με την βορειο-ιωνική παράδοση (Langlotz 1966, 41, εικ. 51). Αντιθέτως, ο V. von Graeve συνέδεσε την στήλη με την καλλιτεχνική παραγωγή της Μιλήτου, και μάλιστα με την ομάδα των έργων, στα οποία ως κύριο χαρακτηριστικό αναγνωρίζονται τα χωρίς πτυχές ενδύματα (v. Graeve 1986 β, 86, πίν. 9,1). Στην ομάδα αυτή συμπεριλαμβάνεται και το άγαλμα του Αναξιμάνδρου.

⁴⁸⁰ Δελφοί, Αρχαιολογικό Μουσείο. Για τα γλυπτά του θησαυρού των Σιφνίων γενικά βλ. Fuchs – Floren 1987, 173, πίν. 10,6, 11,6, 12. Για το ανατολικό αέτωμα και την μορφή της Αθηνάς βλ. B. S. Ridgway, *AJA* 69 (1965), 1-5, πίν. 1-2. P. Themelis, *Le Musée de Delphes* (1981), 51 κ.ε., εικ. 55.

⁴⁸¹ Βλ. παραπ. σημ. 208 και 298.

από τους βραχίονες, οι οποίες απεικονίζονται στα μελανόμορφα αγγεία του Λυδού και των Κλαζομενών.

Στο αγαλμάτιο 6 το χωρίς πτυχές ένδυμα, το οποίο πέφτει επίπεδο, χωρίς να προβάλλει τα σκέλη, ακολουθεί την παράδοση της μορφής του ναΐσκου 1. Η τάση αυτή για λιτά, απτύχωτα ενδύματα, που δεν προβάλλουν το σώμα, ιδιαίτερα το κάτω μέρος του, μολονότι έρχεται σε ηχηρή αντίθεση με την διακοσμητική τεχνοτροπία των πρώιμων χιακών κορών 225 και 226, εντούτοις αντιπροσωπεύεται σε ορισμένα γλυπτά μικρού μεγέθους, καθώς και σε σπαράγματα αγαλμάτων από την Χίο: εκτός από τον ναΐσκο 1, με απτύχωτα ενδύματα και ενίοτε μεσιανή πτυχή στα σκέλη αποδίδονται τα αγαλμάτια κορών από τον ναό της Αθηνάς⁴⁸² και ο λυγισμένος βραχίονας του αγάλματος της κόρης ΜΧ 14214, πρόσφατο εύρημα από το Ιερό του Λιμανιού⁴⁸³. Τα χαρακτηριστικά του θραύσματος της κόρης εντάσσουν το άγαλμα στην εξελικτική πορεία της παράδοσης των νησιωτικών κορών και της κόρης της Φρασίκλειας, με τις οποίες συνδέεται στενά και η καλλιτεχνική παράδοση της Χίου. Με αυτούς τους συσχετισμούς το αγαλμάτιο 6 θα πρέπει να θεωρηθεί δημιουργία εντόπιου εργαστηρίου. Στην εργαστηριακή παράδοση της Χίου ανταποκρίνεται και η κίνηση των χειρών που αγκαλιάζουν τα γόνατα από το πλάι.

Χαρακτηριστικό είναι ότι η τεχνοτροπία του αγαλματίου 6 εντάσσεται στον ευρύτερο καλλιτεχνικό κόσμο του ανατολικοϊωνικού χώρου και αντανακλάται σε έργα που συνδέονται κυρίως με την καλλιτεχνική παραγωγή της Πάρου, αλλά και των βορειοϊωνικών περιοχών, όπως είναι η καθιστή παριανή θεά αρ. 162⁴⁸⁴, η κόρη της Κλάρου⁴⁸⁵ και ορισμένα έργα πλαστικής από τις Κλαζομενές, με πιο αντιπροσωπευτικό τον ναΐσκο της Κυβέλης (εικ.21β)⁴⁸⁶.

Τεχνοτροπική συγγένεια με το γλυπτό 6 παρουσιάζει και το **αγαλμάτιο 7**: το ένδυμα πέφτει απτύχωτο, με μία πρόστυπη κεντρική πτυχή ανάμεσα στα σκέλη, που μένουν καλυμμένα κάτω από την «στερεομετρική» απόδοση του χιτώνα. Η σύγκριση του αγαλματίου 7 με το πλησιέστερο τυπολογικό του παράλληλό, τον ναΐσκο της Αμοργού (εικ.23β)⁴⁸⁷, πιθανώς εισηγμένο έργο, αναδεικνύει την διαφοροποιημένη εντόπια τεχνοτροπία του χιακού γλυπτού: στην μορφή του αμοργιανού ναΐσκου η λεπτότητα του ενδύματος, κάτω από την οποία διαφαίνεται το σώμα, και η τονισμένη κεντρική πτυχή παραβάλλεται με τις καθιστές μορφές από την Σάμο και την Μίλητο (εικ. 24). Αντίθετα, στο αγαλμάτιο 7 η επίπεδη δομή του χιτώνα

⁴⁸² Βλ. παραπ. σημ. 459. Για το αγαλμάτιο 13006 ο J. Boardman παρατηρεί ότι οι ολιγάριθμες αβαθείς πτυχές, οι οποίες δημιουργούνται από το ανασήκωμα του χιτώνα στο πλάι, βρίσκονται σε απόσταση από τα πλούσια πτυχωμένα ενδύματα των αθηναϊκών κορών.

⁴⁸³ Βλ. παρ. σημ. 458.

⁴⁸⁴ Βλ. παραπ. σημ. 471.

⁴⁸⁵ Για την κόρη της Κλάρου βλ. Fuchs – Floren 1987, 396, όπου αναφέρεται: *“In Wuchs und Tracht der Mädchenfigur hat sich der Bildhauer an den parisch – chiotischen Koren der Phrasikleia - Gruppe orientiert”*.

⁴⁸⁶ Για τον κλαζομενιακό ναΐσκο βλ. παραπ. σημ. 206 και 242.

⁴⁸⁷ Για τον ναΐσκο βλ. παραπ. σημ. 247.

γύρω από τα σκέλη θυμίζει την καθιστή θεά της Πάρου αρ.162, καθώς και ορισμένους ναΐσκους της Μασσαλίας (εικ.22α)⁴⁸⁸, οι οποίοι με τον αμοργιανό ναΐσκο τοποθετούνται στο τελευταίο τέταρτο του βου αιώνα π.Χ. Στην ίδια περίοδο θα πρέπει να χρονολογηθεί και το αγαλμάτιο 7.

Έργο χιακού εργαστηρίου είναι πιθανώς και το αγαλμάτιο **11**, του οποίου η τυπολογική συγγένεια με τα πρώιμα ελληνιστικά αγαλμάτια Κυβέλης στο Μουσείο του Πειραιά αρ. 98 και 2540 (εικ. 30β)⁴⁸⁹, το τοποθετεί χρονολογικά στην ίδια περίοδο. Οι ανάβαθα αποδοσμένες πτυχές του ενδύματος θυμίζουν τις μορφές των ελληνιστικών αναθηματικών και επιτάφια αναγλύφων από την Χίο, τα οποία συνδέονται με την εντόπια καλλιτεχνική παραγωγή⁴⁹⁰. Στα έργα αυτά είναι έκδηλη η συνέχεια της αττικής κλασικής παράδοσης, με πιο αντιπροσωπευτικά τα επιτύμβια εγχάρακτα μνημεία του *Μητροδώρου*, της *Λάμπρου* και των *Χορευτριών*⁴⁹¹, τα οποία η έρευνα συσχετίζει με τα έργα του γνωστού Καλλιμάχου⁴⁹².

Την ένταξη των **γλυπτών 12, 16 και 18** σε μικρασιατικά εργαστήρια γλυπτικής, ενισχύουν η προέλευση τους από τις Ερυθρές και η σύγκρισή τους με έργα της περιοχής αυτής. Για παράδειγμα, οι εγχάρακτες, επιδερμικές πτυχές, τις οποίες σχηματίζει το μιάτιο ανάμεσα στα σκέλη της μορφής 16 παρουσιάζουν συγγενική τεχνοτροπία με ένα ανάγλυφο Κυβέλης από την Μίλητο (εικ. 29α)⁴⁹³. Στο αγαλμάτιο 16 το τρίγωνο των πτυχών που σχηματίζεται κάτω από το ζώσιμο τοποθετεί την χρονολόγησή του στους υστεροελληνιστικούς - πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Λίγο πρωιμότερα είναι τα αγαλμάτια 12 και 18. Την χρονολόγηση του γλυπτού 18 σε αυτήν την περίοδο στηρίζει και το εικονογραφικό παράλληλο από την Σάμο, του 2ου – 1ου αιώνα π.Χ.⁴⁹⁴.

Μολονότι το **αγαλμάτιο 17** αποτελεί ανασκαφικό εύρημα από την πόλη της Χίου, τα ανασκαφικά δεδομένα σε μικρό μόνον βαθμό βοηθούν στην χρονολογική του ένταξη⁴⁹⁵. Αντίθετα, ο εικονογραφικός τύπος του αγαλματίου είναι χαρακτηριστικός για την χρονολόγηση και τον συσχετισμό του με τα καλλιτεχνικά κέντρα της Μικράς Ασίας: οι ραδινές αναλογίες της μορφής, το ψηλό ζώσιμο του χιτώνα, κάτω από το οποίο μένει ορατό μεγάλο μέρος της κοιλιάς και η λεπτή, μακριά αναδίπλωση του ιματίου, το οποίο φέρεται κάτω από την δεξιά μασχάλη

⁴⁸⁸ Για τους ναΐσκους της Μασσαλίας βλ. παραπ. σημ. 245.

⁴⁸⁹ Πετρόχειλος 1992, 41, 60 (Γ4 και Γ8), εικ. 18-19.

⁴⁹⁰ Μ. Γρηγοριάδου, Επιτύμβιες στήλες, στο: *Χίος τ' έναλος πόλις Οίνοπίωνος* (2000), 163-171, με απεικόνιση των στυλών και πλήρη βιβλιογραφία.

⁴⁹¹ W. Fuchs, The Chian element in Chian art, *Chios*, 280–293. Βλ. επίσης Μ. Γρηγοριάδου, Εγχάρακτα μνημεία, στο: *Χίος τ' έναλος πόλις Οίνοπίωνος* (2000), 135-139.

⁴⁹² Contoleon 1947-48. Contoleon 1949. W. Fuchs, ό.π. σ. 284 κ.ε. Γ. Δεσπίνης, *Άρτεμις Βραυρωνία* (2010), 100, σημ. 68-69.

⁴⁹³ Μίλητος, Αρχαιολογικό Μουσείο Balat αρ. 1486. Naumann 1983, 353 αρ. 506, πίν. 38,4.

⁴⁹⁴ Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου. Horn 1972, 112 αρ.84, πίν. 59. Vermaseren 1987, 182 αρ. 566.

⁴⁹⁵ Αποκαλύφθηκε σε αποθέτη γλυπτών, τα οποία χρονολογούνται από τους ελληνιστικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

επάνω στους μηρούς, αποτελούν γνωρίσματα των γλυπτών της Κυβέλης του 2ου – 1ου αι. π.Χ. από τις περιοχές της Μυσίας και Βιθυνίας, με πιο αντιπροσωπευτικό το ανάγλυφο της ιέρειας Στρατονίκης από την Νίκαια⁴⁹⁶.

Στον 1ο αι. π.Χ. χρονολογείται το **ανάγλυφο 21**, σύμφωνα με το μοναδικό εικονογραφικό του παράλληλο, το οποίο απαντάται στο αγαλμάτιο Κυβέλης αρ. 373 του Μουσείου του Πειραιά⁴⁹⁷, και αποδίδει την θεά χωρίς λιοντάρι. Την χρονολόγηση του αναγλύφου σε αυτήν την περίοδο ενισχύει και το μοτίβο των πτυχώσεων ανάμεσα στα σκέλη⁴⁹⁸, ενώ το πλάσιμο της κεφαλής και του κορμού αποτελούν απόηχο του κλασικιστικού πνεύματος, το οποίο σημαδεύει την μνημειακή τέχνη στο τέλος των ελληνιστικών χρόνων.

Στο **ανάγλυφο 23** η απεικόνιση της θεάς στον τύπο της Περγάμου, ο οποίος εμφανίζεται στον 2ο αιώνα π.Χ., αποτελεί όριο ante quem. Η απόδοση, όμως, της χλαμύδας στην ανδρική μορφή του αναγλύφου ανάγεται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, στον 1ο – 2ο αι. μ.Χ.⁴⁹⁹. Την χρονολόγηση του αναγλύφου σε αυτήν την περίοδο βεβαιώνει και η ένδυση της ανδρικής μορφής με περιζώμα και πλατειά ζώνη, η οποία απαντάται σε σύγχρονες ρωμαϊκές παραστάσεις μονομάχων⁵⁰⁰, και η απεικόνιση της Αρτέμιδος κυνηγού, μαζί με ένθρονη Κυβέλη, την οποία συναντούμε σε δύο σαρκοφάγους από την Ρώμη του 2ου αιώνα μ.Χ.⁵⁰¹.

Απροσδιόριστη είναι η χρονολόγηση του **αναγλύφου 22**, εξαιτίας της αφαιρετικής απόδοσης των απεικονιζόμενων μορφών, οι οποίες μένουν χωρίς τυπολογικά και τεχνοτροπικά παράλληλα μεταξύ των παραστάσεων της Κυβέλης.

Λέσβος

Για την καλλιτεχνική παράδοση των αρχαϊκών χρόνων της Λέσβου στέρεο έρεισμα αποτελούν τα σπουδαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου από το νησί. Τα αιολικά κιονόκρανα⁵⁰², τα πλήλινα αρχιτεκτονικά μέλη με τα διακοσμητικά μοτίβα και τις ανάγλυφες

⁴⁹⁶ Για το ανάγλυφο της Στρατονίκης βλ. παραπ. σημ. 380.

⁴⁹⁷ Πετρόχειλος 1992, 41, 62 (Γ15), εικ.21

⁴⁹⁸ Bieber 1961, 133, εικ. 522-525. Παράδειγμα γυναικείας μορφής με αυτό το σύστημα πτυχώσεων σε επιτύμβια στήλη είναι το ανάγλυφο της Μηνοφίλας (Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. Ι 4033), για το οποίο βλ. Pfuhl – Möbius 1979, αρ. 418. Smith 1991, εικ. 222. - Χαρακτηριστικές με αυτό το μοτίβο είναι επίσης οι απεικονίσεις της Ίσιδας και της «αιδουμένης» Αφροδίτης, βλ. Bieber 1961, 133, εικ. 526 – 527.

⁴⁹⁹ Για παράδειγμα βλ. την σαρκοφάγο του ΕΑΜ αρ. 1186 (Καλτσάς 2002, 350 αρ. 740 με εικόνα) ή την επιτύμβια στήλη από την Βιθυνία (Möbius – Pfuhl 1979, αρ. 204 b, πίν. 110), η οποία, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί το κοντινότερο τυπολογικό παράλληλο (εδώ εικ. 31) του χλαμυδοφόρου στο ανάγλυφο 23 και χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ.

⁵⁰⁰ B. Freyer – Schauenburg, *AM* 2006, 236-261, πίν. 32-35. J. Edmondson – A. Keith, *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture* (2008), 113-131.

⁵⁰¹ Vermaseren 1977, 94 -95, αρ. 335, 338, πίν. CXCVII – CXCVIII. Επίσης βλ. D. Kleiner, *Roman Imperial Funerary Altars with Portraits* (1987), 241 αρ. 104, πίν. LX 1.

⁵⁰² P. Betancourt 1977, 82-87.

παραστάσεις⁵⁰³ και τα πολυάριθμα δείγματα λεσβίας οικοδομής⁵⁰⁴ αποτυπώνουν την φυσιογνωμία του αιολικού πολιτισμού της Λέσβου του βου αι. π.Χ. Η εικόνα, όμως, αυτή παραμένει λειψή ως προς την παράδοση της μνημειακής πλαστικής του νησιού αυτής της περιόδου. Στα ολιγάριθμα λίθινα έργα, που προέρχονται από την Λέσβο, εκτός από τα γλυπτά της Κυβέλης, συμπεριλαμβάνονται ορισμένες ανεικονικές στήλες⁵⁰⁵, τμήμα κούρου από την αρχαία Ερεσσό⁵⁰⁶ και το πρόσφατο εύρημα από την πόλη της Μυτιλήνης, μία πρώιμη ανδρική (;) κεφαλή, με αδρή λάξευση και σχηματική απόδοση του προσώπου⁵⁰⁷.

Το 1970 η E. Walter-Karydi προσπάθησε να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά της αιολικής τέχνης με αφορμή έναν γραπτό δίνο ανατολίζοντος ρυθμού του Μουσείου της Βασιλείας⁵⁰⁸. Συγκρίνοντας τις μορφές του αγγείου με ορισμένα γραπτά όστρακα από την Φώκαια και άλλες περιοχές, διέκρινε την αιολική από την βορειο-ιωνική τεχνοτροπία και αναγνώρισε την αιολική φυσιογνωμία της καλλιτεχνικής παράδοσης της Φώκαιας⁵⁰⁹, την οποία συνέδεσε με τις Καιρετανές υδρίες⁵¹⁰. Ως χαρακτηριστικά της αιολικής τέχνης τόνισε τα σαρκώδη σχήματα και τα ρευστά, «αφελή» περιγράμματα των μορφών.

Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται στην τεχνοτροπία του **αγαλματίου 8**: το γλυπτό χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα εύσαρκες φόρμες, οι οποίες προβάλλονται με την διαγραφή του σώματος κάτω από τον λεπτοϋφασμένο χιτώνα. Η απόδοση αυτή, η οποία θυμίζει τα έργα του κύκλου Σάμου – Μιλήτου, είναι συγγενική με τις ανάγλυφες μορφές που σώζονται αποσπασματικά στη ζωφόρο και τους ακροκέραμους του ναού της Κλοπεδής⁵¹¹. Σύμφωνα με τον A. Akerström οι μορφές της Κλοπεδής, όπως και άλλων πήλινων αρχιτεκτονικών μελών από την Λέσβο, παραβάλλονται με ιωνικά έργα, αποδίδονται, ωστόσο, σε εντόπια παραγωγή⁵¹².

Αντίστοιχα, στο αγαλμάτιο 8 ο πληθωρικός, σαρκωμένος κορμός θυμίζει τις καθιστές μορφές των ναΐσκων της Μιλήτου και το εφαρμοσμένο στο σώμα ένδυμα παραβάλλεται με τα

⁵⁰³ Μυτιλήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Akerström 1966, 24–33, πίν. 10 – 12. Betancourt 1977, 83.

⁵⁰⁴ H. Mason, *Mouseion*, Series III, vol. 1, 2001, 31-53.

⁵⁰⁵ Μυτιλήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, χωρίς αρ. Βρέθηκαν στην αρχαϊκή νεκρόπολη της αρχαίας Μυτιλήνης και ερμηνεύθηκαν ως επιτύμβιες στήλες, βλ. ΑΔ 54, Χρονικά Β2, 1999, 745-749.

⁵⁰⁶ Μυτιλήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Αδημοσίευτο.

⁵⁰⁷ Μυτιλήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 45093. Γ. Κουρτζέλλης, Ανασκαφική έρευνα στην πόλη της Μυτιλήνης, Β' Διεθνές Συνέδριο Αρχαϊκής Πλαστικής, (Αθήνα 2-3 Νοεμβρίου 2007): G. Kokkorou Alevra and W.-D. Niemeier (επ. έκδ.), *Neue Funde archaischer Plastik, Athenaia* 3, Αθήνα 2012, 213-228.

⁵⁰⁸ Walter-Karydi 1970, 14-16.

⁵⁰⁹ Για αιολικές επιδράσεις στην τέχνη της Φώκαιας κάνει λόγο και ο Bayne, ο οποίος εξετάζει διεξοδικά την γκριζόχρωμη αιολική κεραμική της περιοχής. Ανάλογη κεραμική αναφέρει ότι έχει βρεθεί στην Μασσαλία και την νότια Ισπανία (Bayne 2000, 185-190).

⁵¹⁰ Μαραγκού 1995, 120-123, με την παλαιότερη βιβλιογραφία

⁵¹¹ Akerström 1966, 30, πίν.11, 3-4.

⁵¹² Την ιωνική επίδραση των αιολικών κέντρων βεβαιώνει και ο ενδεδυμένος κούρος από την Πιτάνη, ο τύπος του οποίου αποδίδει πιστά τα σαμιακά πρότυπα. Για τον κούρο της Πιτάνης βλ. Fuchs – Floren 1987, 401 σημ. 9, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

αγάλματα του Αιάκη⁵¹³ και της Αθηνάς του Ενδοίου⁵¹⁴. Ωστόσο, στο λεσβιακό γλυπτό η προβολή της σωματικότητας είναι υπερβολικά τονισμένη και τα καμπύλα περιγράμματα αναιρούν και την παραμικρή αίσθηση οργανικής δομής. Τα χαρακτηριστικά αυτά, τα οποία αποτυπώνονται συγχρόνως στις μορφές του αρχιτεκτονικού διακόσμου του ναού της Κλοπεδής, είναι προφανές ότι αποδίδουν την τεχνοτροπία του λεσβιακού εργαστηρίου.

Η λεσβιακή Κυβέλη παρουσιάζει με τους ναΐσκους από την Κύμη (εικ. 22β)⁵¹⁵ εκτός από εικονογραφική συγγένεια και ομοιότητα ως προς τα μοτίβα των ενδυμάτων: τοξωτή απόληξη του επιβλήματος στους ώμους και μακρύς κόλπος, με οριζόντιες λεπτές πτυχές στο μέτωπο, όπως αποδίδονται στο υστεροαρχαϊκό αγαλμάτιο της Κύμης (εικ. 23α). Η F. Naumann χρονολογεί το αγαλμάτιο της Κύμης στην περίοδο 500-480 π.Χ. και τους ναΐσκους κοντά στο 530 π.Χ.⁵¹⁶. Εάν το αγαλμάτιο 8 θεωρηθεί ως ενδιάμεση βαθμίδα αυτών των γλυπτών, τότε το γλυπτό χρονολογείται στην δεκαετία 530-520 π.Χ.

Με τον ιδιόμορφο χαρακτήρα της αρχαϊκής λεσβιακής παράδοσης⁵¹⁷, ο οποίος αποτυπώνεται κυρίως στα εγχώρια τεφρά αγγεία⁵¹⁸, γνωστά ως *buccheo*, συνδέεται πιθανώς η ιδιόμορφη μορφή του **ναΐσκου 4**. Η παράδοση αυτή, η οποία αντιπροσωπεύεται όχι μόνον από την γκρίζα λεσβιακή κεραμική, αλλά και από ορισμένα ιδιότυπα γλυπτά⁵¹⁹ και ειδώλια⁵²⁰, παραμένει προσκολλημένη σε παλαιά σχήματα και χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό, έλλειψη διακοσμητικής διάθεσης και εξαιρετικά σχηματοποιημένες φόρμες. Με την συγκεκριμένη τάση του λεσβιακού εργαστηρίου συνδέεται πιθανώς και ο ναΐσκος 4: η αφαιρετική απόδοση του σώματος της μορφής συγγενεύει με τις ανεικονικές επιτύμβιες στήλες της Μυτιλήνης του 6ου αι. π.Χ., ενώ τα αδρομερώς δηλωμένα χαρακτηριστικά του προσώπου συνεχίζουν πιθανώς την παράδοση της τεχνοτροπίας της ανδρικής κεφαλής MM αρ.45093 των μέσων του 7ου αιώνα π.Χ.

Η τυπολογική συγγένεια του ναΐσκου με τα φρυγικά ανθρωπόμορφα είδωλα της θεάς, και τους βαθμιδωτούς θρόνους⁵²¹, καθώς και η απεικόνιση της μορφής με πόλο, κατά τα πρότυπα της φρυγικής Κυβέλης του α' ημ. του 6ου αιώνα π.Χ.⁵²² αποτυπώνουν τις στενές σχέσεις μεταξύ της Λέσβου και της Μικράς Ασίας. Στην περίοδο αυτή με πόλο και κόμη, η οποία πλαισιώνει το

⁵¹³ Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθός, αρ. 768. Karanastasis 2002, 198, 314, εικ. 274.

⁵¹⁴ Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως, αρ. 625. Maderna-Lauter 2002, 248-249, 320, εικ. 321.

⁵¹⁵ Για τους ναΐσκους της Κύμης βλ. παραπ. σημ. 246.

⁵¹⁶ Naumann 1983, 131-132.

⁵¹⁷ Χαριτωνίδης 1966, 161-168.

⁵¹⁸ Bayne 2000, 200-217, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵¹⁹ Όπως για παράδειγμα η κεφαλή 45093 (βλ. παραπ. σημ. 507).

⁵²⁰ Βλ. Κουρτζέλλης ό.π. σημ. 507, εικ.7.

⁵²¹ Για του βαθμιδωτούς θρόνους και τα λίθινα είδωλα της φρυγικής Κυβέλης βλ. παραπ. σ. 55 σημ. 239.

⁵²² Βλ. παραπ. σ. 63.

μέτωπο, απεικονίζονται η Σφίγγα από τα Σπάτα της Αττικής⁵²³, η «θεά» του Βερολίνου⁵²⁴ και η κόρη της Λυών⁵²⁵, που χρονολογούνται μέσα στο β' τέταρτο ή περί τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Μολονότι οι συγκρίσεις αυτές είναι δύσκολο να προσδιορίσουν αποφασιστικά την χρονολόγηση του ναΐσκου, δείχνουν όμως κάποια δέσμευση για την αναγωγή του γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.

Στον **ναΐσκο 5** ο εντόπιος τραχείτης λίθος αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την απόδοση του στο λεσβιακό εργαστήριο, με έκδηλες τις επιρροές της ιωνικής μικρασιατικής παράδοσης: η κίνηση των βραχιόνων, οι οποίοι φέρονται στον κορμό, αντιστοιχεί στην εικονογραφία της γυναικείας μορφής των υστεροαρχαϊκών στηλών από τα Κορυα (εικ. 28) και το Aga Hamam⁵²⁶, ενώ συγχρόνως η αψιδωτή διαμόρφωση της κόγχης⁵²⁷ απαντάται στους ναΐσκους από την Σαλμυδησό και την Μασσαλία του τελευταίου τρίτου του 6ου αιώνα π.Χ.

Από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. και μετά η αυξημένη παραγωγή αναθημάτων της Κυβέλης και η επανάληψη του ίδιου τύπου καθιστά σχεδόν αδύνατη την απόδοση των γλυπτών σε τοπικά εργαστήρια.

Ο εικονογραφικός τύπος του **αγαλματιδίου 15** από την Ερεσό και το μοναδικό παράλληλό του στον ναΐσκο στο Μουσείο του Πειραιά αρ. 98 (εικ. 30α) των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων⁵²⁸ συνηγορούν για την χρονολόγησή του στην ίδια περίοδο. Στους ελληνιστικούς χρόνους ανάγεται πιθανώς και το **αγαλμάτιο 13**. Το γλυπτό, αν και έργο επαρχιακό, αποδίδει τα τυπικά χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής, όπως η σιγμοειδής κυματιστή γραμμή της παρυφής του ιματίου, το τριγωνικό φούσκωμα στο στήθος και το καμπύλο κόψιμο του ενδύματος στον λαιμό. Η τεχνοτροπική συγγενεία του με ένα αγαλμάτιο από την Σάμο⁵²⁹ και ένα ανάγλυφο από την Μίλητο (εικ. 29β)⁵³⁰ υποδηλώνουν ιωνική προέλευση ή επιρροή.

⁵²³ Αθήνα, ΕΑΜ αρ. ευρ. 28. Η χρονολόγηση της Σφίγγας των Σπάτων κυμαίνεται μεταξύ του 570 και 550 π.Χ. L. Alscher, *Griechische Plastik II*, 1 (1961), 224. W. Deyle, *AM* 84 (1969), 57, πίν. 19,3-4. Fuchs – Floren 1987, 283. Καλτσάς 2002, 54 αρ. 56 με εικόνα και την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵²⁴ Βερολίνο, Staatliche Museen, SK 1800. Richter 1968, 39 αρ. 42, εικ. 139-146. Fuchs – Floren 1987, 264 σημ. 12. Για τον χαρακτηρισμό του αγάλματος ως Κόρη – Θεά βλ. τις παρατηρήσεις του Ν. Κοντολέοντος, *ΑΕ* 1974, 2, 12 σημ. 1.

⁵²⁵ Μουσείο Ακροπόλεως αρ. 269 και Μουσείο Λυών. Η κόρη χρονολογείται γύρω στο 550 - 540 π.Χ. Richter 1968, 57 αρ. 89, εικ. 275-281. Μπρούσκαρη 1974, 61 αρ. 269, εικ. 108, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Karakasi 2001, 126 πίν. 130-132, 239. Karanastasis 2002, 190 εικ. 269 a-c. Meyer – Brüggeman 2007, 55 αρ. 4.

⁵²⁶ Βλ. παραπ. σημ. 272.

⁵²⁷ Naumann 1983, 141.

⁵²⁸ Πετρόχειλος 1992, 56 (B16), εικ. 12.

⁵²⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος, αρ. 7098. Horn 1972, 112 αρ. 84a, Beil. 12. Vermaseren 1987, 182 αρ. 567, πίν. CLXX, ο οποίος το χρονολογεί στον 4ο αιώνα π.Χ.

⁵³⁰ Naumann 1983, 224, 353 αρ. 507, πίν. 39,1. Vermaseren 1987, 209 αρ. 707. Filges 2007, 59 αρ. 72, πίν. 21,6.

Στο **αγαλμάτιο 14** τα μοτίβα και η διατύπωση των ενδυμάτων είναι ενδεικτικά της χρονολόγησής του: οι πυκνές κάθετες πτυχές στο επάνω μέρος του ενδύματος, το ψηλό ζώσιμο και το διάφανο λοξότμητο ιμάτιο, κάτω από το οποίο προβάλλει η πτύχωση του χιτώνα, αποτελούν χαρακτηριστικά μοτίβα των ενδεδυμένων γυναικείων μορφών του δεύτερου ημίσεως του 2ου αιώνα π.Χ.⁵³¹. Στο αγαλμάτιο 14 η τεχνοτροπία των πτυχών, οι οποίες διατάσσονται κατά ζεύγη και ενώνονται στην απόληξή τους σχηματίζοντας V, είναι συγγενική με ένα υστεροελληνιστικό άγαλμα της Μούσας Κλειούς στην Κωνσταντινούπολη⁵³², που αποδίδεται σε ροδιακό ή νοτιοδυτικό μικρασιατικό εργαστήριο.

Από το ίδιο εργαστήριο με ένα αγαλμάτιο που βρέθηκε στην Πέργαμο⁵³³ προέρχεται το **αγαλμάτιο 19**. Τα δύο γλυπτά είναι πανομοιότυπα και αποδίδουν με χαρακτηριστική υπερβολή τα μοτίβα των ενδυμάτων, ακολουθώντας την σύγχρονη τεχνοτροπία των γλυπτών του Μεγάλου Βωμού του Διός.

Για την προέλευση και την χρονολόγηση του **αναγλύφου 20** δεσμευτική μπορεί να θεωρηθεί η τυπολογική του συγγένεια με τα εφesiaκά ανάγλυφα. Σύμφωνα με την F. Naumann, η σειρά των ιωνικών αυτών αναγλύφων αρχίζει κοντά στο 340 π.Χ. και φτάνει έως τον 1ο αιώνα π.Χ, με λιγοστά δείγματα έως τους ρωμαϊκούς χρόνους⁵³⁴.

Στους ελληνιστικούς χρόνους ανάγει ο R. Lullies το **ανάγλυφο 24**, στηριζόμενος στον τύπο της ερμαϊκής στήλης που απεικονίζεται αριστερά⁵³⁵. Με την χρονολόγηση αυτή συμφωνεί η απόδοση του ενδύματος της Κυβέλης, η οποία αντιστοιχεί στον τύπο της όρθιας θεάς των ελληνιστικών εφesiaκών αναγλύφων. Στους ύστερους κλασικούς χρόνους μας τοποθετεί ο τύπος του θρόνου με τα τονευτά πόδια, τις σφίγγες και τα πόδια ζώου στα ερεισίχειρα και το υποπόδιο, που απεικονίζεται στην αγγειογραφία⁵³⁶ και σε αττικά αναθηματικά και επιτύμβια μνημεία του 4ου αιώνα⁵³⁷, διατηρείται, όμως, σε όλη σχεδόν την διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, όπως δείχνουν οι παραστάσεις των ιωνικών επιτάφιων αναγλύφων. Οι συσχετισμοί αυτοί, μαζί με την ολοστρογγυλή προοπτική απόδοση του τυμπάνου, υποστηρίζουν την χρονολόγηση του αναγλύφου 24 στις πρώτες δεκαετίες του 3ου αιώνα π.Χ. Για την απόδοση του σε εργαστήριο, η μεταφορά του γλυπτού στην Μυτιλήνη από την Σμύρνη και η μορφολογική

⁵³¹ Bieber 1961, 128-132, εικ. 499-501 και 510-512. Smith 1991, 83-86, εικ. 113-116.

⁵³² Bieber 1961, 128, εικ.499.

⁵³³ Vermaseren 1987, 110 αρ. 350, πίν. LXXVII.

⁵³⁴ Naumann 1983, 228.

⁵³⁵ R. Lullies, *Die Typen der griechische Herme* (1931), 71, σημ. 146.

⁵³⁶ Richter 1966, 22 σημ. 16, εικ. 76.

⁵³⁷ Για παράδειγμα βλ. το αναθηματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου (ΕΑΜ αρ. ευρ.1392. Καλτσάς 2002, 141 αρ. 270 με εικόνα), το οποίο χρονολογείται στο 400 π.Χ., και την στήλη της *Δημητρίας* και *Παμφίλης* (Κεραμεικός. Diepolder 1931, πίν. 51,1) του τέλους του 4ου αιώνα.

του συγγένεια με τα εφεσιακά ανάγλυφα, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις της μικρασιατικής του καταγωγής.

Το **ανάγλυφο 25**, σύμφωνα με την Ε. Μητροπούλου⁵³⁸, χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Την χρονολόγηση αυτή ενισχύει και η αφηγηματική παράσταση του αναγλύφου με τους λατρευτές τοποθετημένους σε δύο επίπεδα να πλησιάζουν προς την θεά: το θέμα αυτό απαντάται συχνά στα κλασσικά αττικά αναθηματικά ανάγλυφα, ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.⁵³⁹. Πιο κοντά στην χρονολόγηση που προτείνει η Μητροπούλου μας φέρνει η στάση της ένθρονης θεάς, η οποία ενώ βρίσκεται μέσα στο ναϊσκόμορφο ανάγλυφο, στρέφει το πρόσωπό της έξω από την εικόνα και απομονώνεται από τα πρόσωπα των λατρευτών⁵⁴⁰. Το χαρακτηριστικό αυτό απαντάται, εκτός από αναθηματικά και σε επιτύμβια ανάγλυφα της περιόδου, με πιο αντιπροσωπευτική την στήλη της *Δημητριάς και Παμφίλης*⁵⁴¹ του τέλους του 4ου αιώνα π.Χ.

Λήμνος

Η ένθρονη Κυβέλη του **αγαλματίου 9** φορεί χιτώνα με απόπτυγμα, το οποίο σχηματίζει καμπύλες, κρεμαστές πτυχές ανάμεσα στους μεστούς όγκους των μαστών. Κατά αντίστοιχο τρόπο διατάσσονται οι πτυχές στο άγαλμα της Κυβέλης από το Μοσχάτο⁵⁴² και σε γυναικείες μορφές αττικών επιτύμβιων στηλών των υστεροκλασικών χρόνων⁵⁴³. Η τυπολογική συγγένεια της πτύχωσης των ενδυμάτων του λημνιακού αγαλματίου με παραστάσεις της θεάς από την Αττική, η καλή ποιότητα της εργασίας του γλυπτού και η παρουσία Αθηναίων κληρούχων στην Λήμνο, επιτρέπουν την σύνδεση του έργου με την αττική εργαστηριακή παράδοση και την χρονολόγησή του στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Το αποσπασματικά σωζόμενο **αγαλμάτιο 10** πιθανώς να χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ. Η βαριά δομή του σώματος και η βαθιά έξεργη πτύχωση του ματιού ανάμεσα στα σκέλη απηχούν το *μπαρόκ* πνεύμα της ελληνιστικής περιόδου.

⁵³⁸ Μητροπούλου 1982-83, 243 αρ. 4.

⁵³⁹ Neumann 1979, 53-54, πίν. 30α, 38β, 40β, 44, 45.

⁵⁴⁰ Neumann ό.π., 54 σημ. 77.

⁵⁴¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού. Ε. Σημαντώνη – Μπουρνιά, *Αττικά Κλασσικά Επιτύμβια Ανάγλυφα* (1988), 94-95.

⁵⁴² Για την Κυβέλη του Μοσχάτου βλ. παραπ. σ. 72 και 76, σημ. 335.

⁵⁴³ Αντιπροσωπευτικές είναι η στήλη της *Φρασίκλειας* (ΕΑΜ, αρ. ευρ. 831. Καλτσάς 2002, 160 αρ. 316, με εικόνα και την παλαιότερη βιβλιογραφία), και η στήλη της *Φαιναρέτης* (ΕΑΜ, αρ. ευρ. 724. Καλτσάς 2002, 168, αρ. 332 με εικόνα), οι οποίες χρονολογούνται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., καθώς και η στήλη των *Κτησίλεω και Θεανούς* (ΕΑΜ, αρ. ευρ. 3472. Καλτσάς 2002, 158 αρ. 310 με εικόνα), η οποία ανάγεται στο 400 π.Χ.

VI. Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΛΗΣ: ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Χίος

Οι παλαιότερες υλικές μαρτυρίες για την λατρεία της Κυβέλης στην αρχαία πόλη της Χίου είναι τα αρχαϊκά γλυπτά **3**, **6** και **7**. Η χρονολόγηση και των τριών γλυπτών στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁴⁴, αποτελεί ασφαλή ένδειξη για την επίσημη καθιέρωση της λατρείας της θεάς στην πόλη στους υστεροαρχαϊκούς χρόνους. Η εύρεση του αγαλματίου 6 και του ναΐσκου 3 σε περιοχή, η οποία τοποθετείται στις παρυφές της αρχαίας πόλεως, κοντά στα τείχη, καθώς και η πιθανή προέλευση του αγαλματίου 7 από την νότια αρχαϊκή νεκρόπολη⁵⁴⁵, καταδεικνύουν ότι σε αυτήν την περίοδο η φυσιογνωμία της θεάς ήταν συνυφασμένη με την υπόσταση της φρυγικής Μητέρας.

Η τυχαία ανακάλυψη του αγαλματίου 6 στην περιοχή του **Κοφινά** το 1932, και ο συσχετισμός του με δύο ομοιώματα ναΐσκων⁵⁴⁶, τα οποία εντοπίστηκαν αρκετά χρόνια αργότερα στην ίδια θέση, οδήγησαν τον Α. Στεφάνου στην υπόθεση της ύπαρξης Ιερού της Κυβέλης στην περιοχή⁵⁴⁷. Την υπόθεση αυτή ενισχύει σημαντικά και ο ναΐσκος 3, ο οποίος βρέθηκε κατά την ανασκαφή κτιρίου των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων⁵⁴⁸.

Η συγκέντρωση των γλυπτών της Κυβέλης, η οποία διαπιστώνεται στην περιοχή νότια του λόφου του **Κοφινά** (εικ. 10), δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Η ένταξη της θέσης κοντά στις παρυφές της πόλεως, σε άμεση γειτνίαση με το τείχος, συνηγορεί για την ίδρυση Ιερού της θεάς, καθώς φέρνει στον νου την ανάγλυφη στήλη της φρυγικής Μητέρας, η οποία είχε στηθεί σε ιερή κόγχη στην είσοδο της πύλης του τείχους του **Boğazköy**⁵⁴⁹. Σε αντίστοιχες θέσεις, κοντά στα τείχη της πόλεως, βρίσκονται και τα μεταγενέστερα υπαίθρια Ιερά της θεάς στην Σάμο⁵⁵⁰, την Φώκεια και την Έφεσο⁵⁵¹.

Η ακριβής, πάντως, θέση και η μορφή του χώρου λατρείας της Κυβέλης στον **Κοφινά** παραμένει άγνωστη. Το παρόδιο κτίριο, μέσα στο οποίο βρέθηκε ο ναΐσκος 3 δεν ταυτίστηκε με Ιερό, όμως η επιμέλεια της κατασκευής του σε συνδυασμό με την καλής ποιότητας κεραμική και την αδιάκοπη χρήση του από τους αρχαϊκούς έως τους υστεροκλασικούς χρόνους οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για σημαντικό οικοδόμημα, πιθανώς δημόσιο. Εάν η υπόθεση αυτή είναι

⁵⁴⁴ Βλ. παραπ. σ. 97-99.

⁵⁴⁵ Βλ. παραπ. σ. 39-41.

⁵⁴⁶ Βλ. παραπ. σημ. 300.

⁵⁴⁷ Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ. 370, 2-1-1967.

⁵⁴⁸ Βλ. παραπ. σ. 40.

⁵⁴⁹ Βλ. παραπ. σ. 52-53, σημ.227 - Για την ιδιότητα της φρυγικής Μητέρας ως φύλακα της πόλεως και των πυλών βλ. Naumann 1983, 82, σημ. 232. Βικέλα 2001, 55-56.

⁵⁵⁰ Γιαννούλη 2012.

⁵⁵¹ Naumann 1983, 153-155. 214-217, πίν.32. Xagorari-Gleissner 2008, 99 αρ.2, 100 αρ.3, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. παραπ. σ. 83-84, σημ. 403

ορθή, τότε η απόδοση λατρείας της θεάς σε δημόσιο χώρο υποδηλώνει πιθανώς την πρώτη πολιτική ιδιότητα της θεότητας, αντίστοιχη με το παράδειγμα της αθηναϊκής Αγοράς, και τεκμηριώνει την εξέχουσα σημασία της λατρείας της.

Την ίδια περίοδο η Κυβέλη λατρεύτηκε στην Χίο και ως χθόνια θεότητα. Για την ιδιότητα της αυτή μαρτυρεί το υστεροαρχαϊκό αγαλμάτιο 7, το οποίο φαίνεται ότι μεταφέρθηκε στο εκκλησάκι των Αγ. Σαράντα από την νοτιοδυτική νεκρόπολη. Η εικόνα της προστάτιδας των νεκρών, με την οποία ταυτίζεται το επιτύμβιο γλυπτό της Κυβέλης, αντιστοιχεί στην χθόνια υπόσταση της φρυγικής Μητέρας⁵⁵². Ενδεικτικό για την χθόνια λατρεία της θεάς στους αρχαϊκούς χρόνους στο βορειοανατολικό Αιγαίο είναι και ένα πήλινο ειδώλιο καθιστής Κυβέλης με λιονταράκι στην ποδιά από σαρκοφάγο της αρχαϊκής νεκρόπολης της Μυτιλήνης⁵⁵³.

Εκτός της πόλεως της Χίου, στην ανατολική ακτή του νησιού, απέναντι από τα παράλια της Μικράς Ασίας, στην θέση **Δασκαλόπετρα** του Βροντάδου (εικ.7) η Κυβέλη λατρεύτηκε σε υπαίθριο Ιερό⁵⁵⁴, το οποίο χρονολογήθηκε στο τελευταίο τρίτο του 6ου αιώνα π.Χ.⁵⁵⁵. Το Ιερό είναι λαξευμένο σε έναν μεγάλο βράχο, ο οποίος έχει αποσπαστεί από την πλαγιά του Αίτους. Η άνω επιφάνειά του, σε ελλειψοειδές σχεδόν σχήμα (εικ. 14), είναι εξομαλυσμένη, με ένα χαμηλό θρανίο να εξέχει στην βόρεια και ανατολική πλευρά⁵⁵⁶, και το κυβικό, συμφυές έξαρμα με ανάγλυφα διακοσμημένες επιφάνειες στο κέντρο. Κάτω από το πλάτωμα, στο εσωτερικό του βράχου υπάρχει ένα είδος μικρού, σπηλαιώδους θαλάμου και μία πηγή με τρεχούμενο νερό, στοιχεία τα οποία απαντώνται και στο ελληνιστικό υπαίθριο Ιερό της θεάς στους Αιζανούς της Μ. Ασίας⁵⁵⁷.

Η επιλογή του συγκεκριμένου χώρου, κάτω ακριβώς από την απόκρημη πλαγιά του Αίτους, σε συνδυασμό με τον σπηλαιώδη θάλαμο και την πηγή, συσχετίζονται με την υπόσταση της Κυβέλης ως θεότητας της φύσεως και των ορέων και επιτρέπουν την σύγκριση με τα φρυγικά

⁵⁵² Για την ταφική λατρεία της φρυγικής θεάς βλ. παραπ. σ. 52, σημ. 224.

⁵⁵³ MM 31529. AD 54, 1999, Χρονικά B2, 747-748.

⁵⁵⁴ Conze 1859, 155-156, πίν.1,2. Studniczka 1888, 163. Reinach 1889, 556. S. Reinach, RA 1889 II, 117. Ζολώτας 1921, 332-336. Rubensohn – Watzinger 1928, 109-116. Boardman 1959, 193-196, εικ. 6, πίν. 34. Hunt 1940-1945, 33-35. Tsagarakis 1976, 324-333. Yalouris 1976, VI. 10. Kaletsch 1980, 223-235, πίν. 45-47. Naumann 1983, 150-152, 309 αρ.119 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Graf 1985, 107-115. Simon 1997, 749 αρ. 9. Αρχοντίδου 2000, 109-113. Βικέλα 2001, 59-60, ει. 11. Μερούσης 2002, 193-195 και τελευταία Xagorari-Gleissner 2008, 99.

⁵⁵⁵ Graf 1985, 107. Xagorari-Gleissner 2008, ό.π.

⁵⁵⁶ Οι O. Rubensohn και C. Watzinger υπέθεσαν ότι το θρανίο συνέχιζε να ακολουθεί το περίγραμμα του πλατώματος, πιθανώς ως θεμέλιο πλινθόκτιστου τοίχου, ο οποίος θα περιέβαλε το Ιερό (Rubensohn – Watzinger 1928, 110). Η εκδοχή, όμως, αυτή είναι αντίθετη με την τέλεση υπαίθριας λατρείας της θεάς (Kaletsch 1980, 224. Naumann 1983, 150. Graf 1985, 109).

⁵⁵⁷ Στους Αιζανούς της Μ. Ασίας, στο *άντρον*, όπως το αποκαλεί ο Πausanίας (VIII 4,3. X 32,3), το ονομαζόμενο *Στεῦνος*, λατρευόταν η *Μήτηρ Στευνήνη*. Τα ευρήματα από το Ιερό δεν είναι παλαιότερα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Βλ. Th. Wiegand, AM 36, 1911, 302-307. F. Naumann, *IstMitt* 17, 1967, 218-247. Βικέλα 2001, 59. K. Rheidt, *Aizanoi und Anatolien* (2010).

μνημεία λατρείας της θεάς. Στην Δασκαλόπετρα, όμως, η απεικόνιση της ένθρονης θεάς σε αυτοτελώς δομημένο ναΐσκο και όχι σε υποταγμένο στον φυσικό βράχο μνημείο, αποτυπώνει την ελληνική μετάπλαση της εικόνας της, η οποία συντελέστηκε στην Ιωνία στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.

Σχετικά με την αρχική μορφή που θα είχε το έξαρμα στο κέντρο του πλατώματος, στην έρευνα η επικρατέστερη άποψη είναι εκείνη, η οποία αποκαθιστά το μνημείο στον τύπο του ελληνικού ναΐσκου, με απεικόνιση ένθρονης θεάς στην πρόσοψη, κατά την σχεδιαστική αναπαράσταση, την οποία προτείνει ο J. Boardman (εικ.15)⁵⁵⁸. Για την ανασύνθεση του μνημείου στην μορφή του οικίσκου – ναού, ο Boardman βασίστηκε στις διαμορφωμένες σε λεοντοπόδαρα βάσεις των παραστάδων της πρόσθιας και οπίσθιας πλευράς, χαρακτηριστικό της χιακής αρχιτεκτονικής στους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους⁵⁵⁹.

Τον 5ο αι. π.Χ. καμία μαρτυρία, επιγραφική ή υλική, δεν βεβαιώνει την λατρεία της Κυβέλης στην Χίο, κενό το οποίο ενδεχομένως σχετίζεται με την απουσία αναθημάτων της θεάς αυτήν την εποχή από τον μικρασιατικό και νησιωτικό κόσμο⁵⁶⁰. **Από τα τέλη, όμως, του 4ου αι. π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, η λατρεία της Κυβέλης τεκμηριώνεται σε όλη σχεδόν την επικράτεια του νησιού με βάση τις επιγραφές και τα αναθηματικά γλυπτά.**

Στην πόλη της Χίου το **ανάγλυφο 22**, το οποίο σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου, βρέθηκε στον *Κοφινά* (εικ.10), μαρτυρεί για την συνέχεια της λατρείας της θεάς στην συγκεκριμένη περιοχή. Η απεικόνισή της, μάλιστα, κατά το παλαιό σχήμα της *Πόντιας Θηρών* εξομοιώνει την Κυβέλη με την *Αρτέμιδα Εφεσία*, η λατρεία της οποίας μαρτυρείται σε ενεπίγραφο βωμό στην παρακείμενη του *Κοφινά* περιοχή⁵⁶¹. Ο συσχετισμός αυτός θυμίζει το

⁵⁵⁸ Rubensohn – Watzinger 1928, 115. Boardman 1959, 193-196, εικ. 6. Kaletsch 1980, 226-227. Graf 1985, 107-108. Βικέλα 2001, 59-60. – Στον αντίποδα στέκεται η άποψη των μελετητών, που δέχονται ότι το έξαρμα είναι διαμορφωμένο στον τύπο των *βαθμιδωτών θρόνων* της Φρυγίας. Η υπόθεση στηρίζεται στην αυτοτέλεια του εξάρματος, η οποία διέπει τους φρυγικούς θρόνους της θεάς, αντίθετα με τις λαξευμένες στον βράχο ιερές προσόψεις. - Για τα λεοντοπόδαρα στις βάσεις των παραστάδων, οι Γ. Ζολώτας και F. Naumann θεώρησαν ότι πρόκειται για ανατολικής προέλευσης διακοσμητικό στοιχείο θρόνων (Ζολώτας 1921, 336. Naumann 1983, 151). – Για τους φρυγικούς *θρόνους* βλ. παραπ. σ. 55, σημ. 239.

⁵⁵⁹ Βλ. παραπ. σ. 62, σημ. 276. - Η αρχιτεκτονική μορφή του εξάρματος στον τύπο του οικίσκου με δίριχτη στέγη και λεοντοπόδαρα στις «παραστάδες» θυμίζει την ιδιαίτερη κατασκευή και διακόσμηση σαρκοφάγου αρχαϊκών χρόνων από το Ριζάρη (βλ. παραπ. σημ. 150-151): στις τέσσερις κάτω γωνίες της σχηματίζονται μικρά «πόδια», που μαζί με το αετωματικό κάλυμμα εξαίρουν τη σαρκοφάγο από απλό τάφο σε ταφικό οικοδόμημα. Τα εγχάρακτα γραμμικά κοσμήματα της ταινίας, η οποία περιτρέχει τις ακμές της σαρκοφάγου, αντιπαραβάλλονται με τους εγχάρακτους κύκλους στην επίστεψη του ναΐσκου 1 (βλ. παραπ. σ. 57).

⁵⁶⁰ Βλ. παραπ. σ. 49 σημ. 211.

⁵⁶¹ Βλ. παραπ. σ. 39, σημ. 145. – Για την ταύτιση της Κυβέλης με την Αρτέμιδα βλ. παραπ. σημ. 413.

δυτικό υπαίθριο Ιερό της Κυβέλης στην Σάμο, ιδρυμένο σε περιοχή μεταξύ του Αρτεμισίου και του Θεσμοφορίου⁵⁶².

Η προέλευση του ελληνιστικού αγαλματίου **17** από θέση, η οποία ταυτίζεται με την κλασική αγορά της αρχαίας πόλεως της Χίου και η εύρεσή του σε αποθέτη με αγάλματα θεοτήτων όπως του Άμμωνος Διός και της Αθηνάς⁵⁶³, επιτρέπει την υπόθεση ότι η λατρεία της Κυβέλης στο κέντρο της πόλεως, μεταξύ άλλων ελληνικών θεοτήτων, συσχετίζεται με την πολιτική σημασία της λατρείας της, η οποία φαίνεται ότι ισχυροποιείται μετά την επίσημη στέγαση της ξενικής θεότητας στο Βουλευτήριο της αθηναϊκής Αγοράς⁵⁶⁴.

Σημαντικές ενδείξεις για την συνέχεια της λατρείας της Κυβέλης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στην παρακείμενη της Δασκαλόπετρας περιοχή του **Βροντάδου** παρέχουν το ανάγλυφο **21**⁵⁶⁵ από τον ναό του Αγίου Μάρκου και η εντοιχισμένη αναθηματική επιγραφή **4**⁵⁶⁶ στον ναό της Παναγίας της Ερειθιανής: **Ἀγαθοκλή[ς] / Ἀθηνοδώρου / Μητρί Θεῶν**. Η επιγραφή συσχετίστηκε με τα αρχαία οικοδομικά λείψανα, τα οποία βρέθηκαν κατά την διάνοιξη των θεμελίων του ναού της Παναγίας, ως ένδειξη για την ύπαρξη Ιερού της Μητέρας των Θεῶν⁵⁶⁷. Εάν η υπόθεση αυτή είναι ορθή, τότε και το ανάγλυφο 21 θα πρέπει να προέρχεται από το ίδιο Ιερό, η λειτουργία του οποίου, σύμφωνα με την χρονολόγηση της επιγραφής και του αναγλύφου, τοποθετείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Η πρώτη αναφορά της θεάς ως Μητέρας όλων των θείων και ανθρώπινων όντων απαντάται περί τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. στον ομηρικό ύμνο προς την Μητέρα των Θεῶν⁵⁶⁸: *Μητέρα μοι πάντων τέ θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων*. Με την έννοια αυτή παραδίδεται και στον Πίνδαρο και τον Αριστοφάνη⁵⁶⁹. Για την επίκληση της *Μητέρας των Θεῶν*⁵⁷⁰, η Ε. Βικέλα θεωρεί ότι πρόκειται για έννοια, με την οποία η ελληνική θρησκευτική σκέψη απέδωσε τον απόηχο της φρυγικής αντίληψης της παγγενήτορος θεάς *Matar*, της μίας και πρωταρχικής θεάς των Φρυγών⁵⁷¹. Βέβαια θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επωνυμία *Μήτηρ* χρησιμοποιείται και για άλλες θεότητες όπως για την Γαία, την Ρέα ή την Δήμητρα⁵⁷². Το μνημείο όμως της

⁵⁶² Γιαννούλη 2012. – Για την ταύτιση της Κυβέλης με την Αρτέμιδα στην Σάμο βλ. B. Freyer-Schauenburg, *Ein archaischer Raubvogel von Samos, AKGP I*, 71.

⁵⁶³ Βλ. παραπ. σ. 39, σημ. 141.

⁵⁶⁴ Βλ. παραπ. σ. 71, σημ. 327. Επίσης βλ. Borgeaud 1996, 35-46. Xagorari-Gleissner 2008, 22-23.

⁵⁶⁵ Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ.463, 1-2-1971 και φ. 464, 16-2-1971.

⁵⁶⁶ Ζολώτας 1908, 225-226. Στεφάνου ό.π. Graf 1985, 109. Σαδικάκης 1998, 143, σημ. 143.

⁵⁶⁷ Βλ. παραπ. σ. 41 σημ. 156.

⁵⁶⁸ Σχετικά με τον ύμνο προς την Μητέρα των Θεῶν βλ. L.-M. L'Homme-Wéry, *Kernos* 8, 1995, 139-150.

⁵⁶⁹ Πίνδαρος, *Νέμεσις*, 6, 1-3. Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, 874-876.

⁵⁷⁰ Vermaseren 1982, 250 (Index).

⁵⁷¹ Βικέλα 2001, 45.

⁵⁷² Για πλήρη κατάλογο των φιλογικών πηγών με διάκριση στις αναφορές στην Μητέρα Κυβέλη και στις αμφισβητούμενες, λόγω συγκρητισμού με άλλες θεότητες βλ. A. Henrichs, *HarvStClPhil* 80, 1976, 253 κ.ε. σημ.3. Επίσης βλ. W.Burket, *Greek Religion*² (1985), 178. Παπαχατζής 1993, 49-82. Roller 1999, 169-176.

Δασκαλόπετρας⁵⁷³, το ανάγλυφο 21 και η υπόθεση για την ύπαρξη ελληνιστικού Ιερού στον Βροντάδο, επιτρέπουν να ταυτίσουμε με ασφάλεια την *Μητέρα των θεών* της επιγραφής 4 με την *Κυβέλη*.

Για την Χίο, άλλωστε, εύγλωττη μαρτυρία της απευθείας αποδοχής και ελληνικής μετάπλασης της λατρείας της φρυγικής θεάς αποτελεί η επίκληση *Μήτηρ Κυβελείη* στην αναθηματική επιγραφή 1 από την *Κοινή* στην νότια Χίο. Η επιγραφή χρονολογείται στο β' ήμισυ του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷⁴ και αποτελεί την παλαιότερη επιγραφική πηγή για την λατρεία της θεάς στην Χίο: **Εόηνωρ/Ήραγόρεω/Μητρι Κυβελείη(ι) /τά πρό τῶ ναοῦ/ ανέθηκεν**. Αρχικά, εξαιτίας της ταύτισης του επιθέτου *Κυβελείη* με περιοχή κοντά στις Ερυθρές της Μικράς Ασίας, η επιγραφή θεωρήθηκε επείσοκτη από τα απέναντι παράλια⁵⁷⁵. Η αναφορά όμως στο ευρετήριο του Μουσείου βεβαιώνει την εντόπια προέλευση της⁵⁷⁶ και κατά συνέπεια η επίκληση *Κυβελείη* ερμηνεύεται ως συνοδευτικό επίθετο της κύριας ονομασίας της θεάς *Μητρός*, που συσχετίζεται με όνομα όρους της Φρυγίας, παραδίδει την ελληνική εκδοχή του φρυγικού ονόματος της θεάς *Matar Kubeleya* ή *Kubileya*⁵⁷⁷ και καταδεικνύει την απευθείας πρόσληψη και αποδοχή της μοναδικής θεότητας των Φρυγών στον ελληνικό κόσμο⁵⁷⁸.

Το Ιερό, για το οποίο έμμεσα γίνεται αναφορά στην επιγραφή του Ευήνορος, θα ήταν τέμενος, όπως συνάγεται από το είδος της ανάθεσης⁵⁷⁹. Τέμενος ήταν και το Ιερό της Μητέρας Θεάς της **επιγραφής 2**, η οποία είναι εντοιχισμένη στην εξωτερική πλευρά στο εκκλησάκι του Άη Γιάννη στην *Καλαμωτή*: **Καλλ[ι]σθένης / Άσκλη[η]πιάδου / τήν στρωτήν / και τάς καθέδρας // Μητρι**. Η έρευνα δέχεται ότι οι δύο επιγραφές αναφέρονται στο ίδιο Ιερό, το οποίο ήταν ιδρυμένο στην νότια Χίο, πιθανώς σε θέση στην ευρύτερη περιοχή της *Καλαμωτής* και της

⁵⁷³ Το Ιερό της Δασκαλόπετρας συσχετίζουν με την επιγραφή 4 και οι W. Forrest και F. Graf (βλ. παραπ. σημ. 156).

⁵⁷⁴ Forrest 1963, 59. Vermaseren 1982, 180 αρ.560. Xagorari-Gleissner 2008, 130.

⁵⁷⁵ L. Robert, *BCH* 1933, 483-484, εικ. 2. – Για τη θέση *Κυβέλεια* της Μικράς Ασίας βλ. Στράβων, 14.1.33.645 : *εἶτα το Ἄργενον, ἄκρα τῆς Ἐρυθραίας πλησιάζουσα μάλιστα τῷ Χίων Ποσειδίῳ ποιοῦντι πορθμόν ὅσον ἐξήκοντα σταδίων. Μεταξύ δε τῶν Ερυθρῶν και τοῦ Ὑποκρήνου Μίμας ἐστίν ὄρος ὑψηλόν, εὐθηρον, πολὺδενδρον ἔϊτα κώμη Κυβέλεια και ἄκρα Μέλαινα καλουμένη, μύλων ἔχουσα λατόμιον.*

⁵⁷⁶ Βλ. αναλυτικά στον περιγραφικό κατάλογο.

⁵⁷⁷ Η ονομασία *Matar Kubeleya* ή *Kubileya* παραδίδεται δύο φορές στις μνημειακές επιγραφές των ιερών φρυγικών προσώπων [Cl. Brixhe – M. Lejeune ό.π. σημ. 218, B-01, W-04, M-01c, M-01d, M-01e. Επίσης βλ. Roller 1999, 65-69]. Επομένως το όνομα *Κυβέλη* ήταν αρχικά μόνο ένα επίθετο, μεταξύ άλλων, της θεάς *Μητέρας*. - Τα επίθετα της φρυγικής θεάς, όπως *Ίδαία*, *Δινδυμήνη*, *Σιτυλήνη*, *Άγδιστις*, σχετίζονται τα περισσότερα με ονομασίες βουνών και αποδόθηκαν στην ελληνική σκέψη με τη γενική αναφορά *ὄρεια Μητηρ* (Ευριπίδης, *Ίπ.* 144. Πρβ. Διόδωρος, III 58,3). Επίσης βλ. παραπ. σημ. 218. Graf 1985, 110-111, 116.

⁵⁷⁸ Graf 1985, 112-113. Βικέλα 2001, 43-44.

⁵⁷⁹ Forrest 1963, 60. Xagorari-Gleissner 2008, 130.

Κοινής⁵⁸⁰. Ορισμένοι, μάλιστα, μελετητές συσχετίζουν την θέση του Ιερού με τα οικοδομικά λείψανα, στα οποία βρέθηκε εντοιχισμένη η στήλη του Ευήνορος⁵⁸¹.

Η επιγραφή 2 από την *Καλαμωτή* χρονολογείται, με βάση τον τύπο των γραμμάτων, στον 1ο αι. π.Χ.⁵⁸². Έτσι, εάν δεχθούμε την υπόθεση της ταύτισης του Ιερού των δύο αναθηματικών επιγραφών, του Ευήνορος και του Καλλισθένου, τότε η λειτουργία του τεμένους θα πρέπει να τοποθετηθεί από τους υστεροκλασικούς χρόνους έως τους πρώιμους ρωμαϊκούς.

Για τα αναθήματα του Καλλισθένου, *τήν στρωτήν και τάς καθέδρας*, πιθανότερη φαίνεται η πρόταση των W. Forrest και F. Graf, οι οποίοι τα ταυτίζουν με λιθόστρωτο δάπεδο και έδρανα στον αύλειο χώρο του Ιερού⁵⁸³. Αντίθετα, ο H. Graillot ερμηνεύει *την στρωτήν* με το στρώσιμο της κλίνης, το οποίο γινόταν κατά την διήμερη εορτή των Θεοξενίων, για τη συνεστίαση των οπαδών της Κυβέλης και του Άττι⁵⁸⁴.

Η επιγραφή 3, η οποία βρέθηκε στο *Πυργί* στην νότια Χίο και σήμερα λανθάνει, σώζει στον τελευταίο στίχο, δίπλα στην επίκληση της θεάς Μητέρας, δύο γράμματα: AP[---, που είτε προσδιορίζουν το κύριο όνομα της θεάς, είτε παραδίδουν το όνομα της Αρτέμιδος⁵⁸⁵. Στην νότια Χίο η Άρτεμις λατρευόταν από τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους σε Ιερό στον *Εμποριό*, γνωστό ως *Ιερό του Λιμανιού*⁵⁸⁶, σύνναη με τον αδερφό της Απόλλωνα⁵⁸⁷. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα του Ιερού J. Boardman, η Άρτεμις θα πρέπει να διαδέχτηκε μία αρχαιότερη, προϊστορική γυναικεία θεότητα, η οποία ταυτίζεται με την Μεγάλη Θεά της Εποχής του Χαλκού, και εξομοιώνεται εν μέρει με την πρώιμη ανατολική λατρεία της φρυγικής Κυβέλης⁵⁸⁸. Υπαινητική, μάλιστα, αναφορά της αρχαίας λατρείας μπορεί να θεωρηθεί η αναγραφή του ονόματος της *Ρητίας*, της μητέρας των Κορυβάντων, δίπλα στο όνομα της Αρτέμιδος, σε όστρακο των μέσων του 7ου αιώνα π.Χ από το Ιερό⁵⁸⁹. Εάν η λατρεία της θεότητας αυτής επιβίωσε και στους μεταγενέστερους χρόνους, παράλληλα με την λατρεία της Αρτέμιδος και του Απόλλωνος, τότε πιθανώς η επίκληση του ονόματος της Μητέρας θεάς και της Αρτέμιδος υποδεικνύει ως χώρο λατρείας το Ιερό του Εμποριού. Σε άλλη περίπτωση η επιγραφή, η οποία

⁵⁸⁰ Forrest ό.π. Graf 1985, 115-116.

⁵⁸¹ A. Karo, AA 1932, 173. A. Στεφάνου, *Ερειθιανά, Νέα του Βροντάδου*, φ. 464, 16-2-1971.

⁵⁸² Forrest 1963, 59 αρ. 9. Vermaseren 1982, 180 αρ. 559. Graf 1985, 116. Xagorari-Gleissner 2008, 130.

⁵⁸³ Forrest 1963, 59. Graf 1985, 116 – Ο Graf, μάλιστα, συσχετίζει *τήν στρωτήν και τάς καθέδρας* του Μητρώου της επιγραφής με το πλακόστρωτο δάπεδο και τα θρανία κατά μήκος των πλευρών του πρόναου του ελληνιστικού Μητρώου στο Mamurt Kaleh στην Πέργαμο (βλ. Xagorari-Gleissner 2008, 122 αρ. 22, με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁵⁸⁴ H. Graillot, *La culte de Cybèle Mère des Dieux à Rome et dans l' empire Romain* (1912), 367.

⁵⁸⁵ Forrest 1963, 59 αρ. 10. Graf 1985, 116-117.

⁵⁸⁶ Boardman 1967, 52-97.

⁵⁸⁷ Ο Απόλλων είναι η κύρια λατρευόμενη θεότητα του Ιερού από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και μετά (Boardman 1967, 62-63. Ρούγγου 2012, 142).

⁵⁸⁸ Boardman ό.π.

⁵⁸⁹ Ρητ[... Βλ. Boardman ό.π. Graf 1985, 55, σημ. 53, 117 σημ. 84.

χρονολογήθηκε από τον τύπο των γραμμάτων στους ελληνιστικούς χρόνους, θα μπορούσε να προέρχεται από το Ιερό της Μητέρας θεάς των επιγραφών 1 και 2⁵⁹⁰.

Η περιοχή του Εμπορίου ταυτίζεται από ορισμένους μελετητές με την θέση του *Μητρώου*, το οποίο αναφέρεται στην **επιγραφή του Βασιλέως Αττάλου**⁵⁹¹ (**επιγραφή 5**), του τέλους του 3ου αι. π.Χ.⁵⁹². Το κείμενο της επιγραφής παραδίδει την πληροφορία ότι ο Ατταλος ευεργέτησε την πόλη της Χίου, προσφέροντας χρήματα ως δάνειο. Προκειμένου τα χρήματα να αξιοποιηθούν υπέρ της πόλεως, ψηφίστηκε να δοθούν σε μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι θα αναλάμβαναν την υποχρέωση να τα εξοφλήσουν από τα εισοδήματα των αγρών τους, με ετήσιες δόσεις.

Στην επιγραφή, η οποία παραδίδει πολλές τοπογραφικές πληροφορίες, αναφέρεται ότι στη θέση Καρίδαις υπήρχε Μητρώο και Καβείριο: **ὁ τόπος ὁ παρά τό Μητρώων καί τό Καβί[ριον] / τά ἐν Καρίδαις**. Ο W. Forrest, στηριζόμενος στα συναφερόμενα τοπωνύμια, ταυτίζει την θέση *Καρίδαις* με τον Εμποριό⁵⁹³, άποψη που δεν αποκλείουν οι J. Boardman και H. Kaletsch⁵⁹⁴. Η υπόθεση αυτή και η ίδρυση του επιγραφικά μαρτυρημένου Μητρώου σε παρακείμενη του Καβειρίου θέση, φέρνουν στον νου το όνομα της Ρήτίας, της μητέρας των Κορυβάντων, το οποίο βρέθηκε γραμμένο σε όστρακο από το Ιερό του Λιμανιού στον Εμποριό.

Αντίθετα, ο N. Κοντολέων συνδέει το όνομα *Καρίδαις* με τους Κάρες και αναζητεί την θέση του Μητρώου στην βόρεια Χίο, μεταξύ των Φυτών και της Βολισσού, όπου και σήμερα σώζεται το τοπωνύμιο Καρί(δ)ες, πλησίον του οποίου μάλιστα επεσήμανε αρχαιολογικά ευρήματα⁵⁹⁵.

Λέσβος

Στις αρχές της δεκαετίας του '70, στην περιοχή *Επάνω Σκάλα στην πόλη της Μυτιλήνης*, βρέθηκε σε σωστική ανασκαφική έρευνα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κτίριο πλάτους 5,50 μ. και μέγιστου σωζόμενου μήκους 8,30 μ., με αψίδα στην βόρεια, στενή πλευρά του (εικ. 12)⁵⁹⁶.

⁵⁹⁰ Graf 1985, 116, σημ. 81.

⁵⁹¹ Ζολώτας 1908, 163–184 αρ. Γ'. Ζολώτας 1921, 337-338. N.M. Κοντολέων, *Αθηνά* 51, 1941-47, 126-127. Boardman 1959, 195-196. Forrest 1963, 62-63. Kaletsch 1980, 235 σημ. 55. Vermaseren 1982, 179-180, αρ.558. Graf 1985, 117-118. Σαδικάκης 1998, 193-194, 350. .

⁵⁹² Forrest 1963, 62. Graf 1985, Σαδικάκης 1998, 193-194, 350.

⁵⁹³ Forrest ό.π.

⁵⁹⁴ Boardman 1967, 256 σημ. 3. Kaletsch 1980, 235 σημ. 55.

⁵⁹⁵ Κοντολέων ό.π. σημ. 591.

⁵⁹⁶ Χατζή 1973, 515-517. Ο A. Mazarakis-Ainian Mazarakis-Ainian, σε αντίθεση προς το *αψιδωτό* οικοδόμημα και τις διαστάσεις 8,30 x 5,50 μ. τις οποίες αναφέρει η Δ. Χατζή στην ανασκαφική της έκθεση στο ΑΔ (εικ. 12), σχεδιάζει το κτίριο με ελλειψοειδή κάτοψη και μήκος 14 μ. [εικ. 13 α (Mazarakis-Ainian 1985, 28-29, εικ.12. Mazarakis-Ainian 1997, 89-91, εικ. 354-355)]. Την υπόθεση αυτή στηρίζει σε μεταγενέστερη προφορική πληροφορία της ανασκαφής, σύμφωνα με την οποία το τμήμα του καμπύλου τοίχου νοτιότερα της μακράς ανατολικής πλευράς (εικ.12) ανήκε στο αψιδωτό κτίριο. Αρχικά η Δ. Χατζή θεώρησε ότι το τμήμα του καμπύλου τοίχου δεν αποτελεί συνέχεια της μακράς πλευράς του κτιρίου και δεν το προσμέτρησε στο συνολικό μήκος του. Στο ανασκαφικό, πάντως, σχέδιο (εικ.12) το

Το κτίριο μαζί με ορθογώνια κατασκευή και τμήμα ισχυρού τοίχου, ο οποίος θεωρήθηκε περίβολος ή τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλεως⁵⁹⁷, ορίζουν το πρωιμότερο ανασκαφικό στρώμα διαδοχικών οικοδομικών φάσεων, οι οποίες χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Το *αψιδωτό* οικοδόμημα έχει κατεύθυνση Β–Ν, εγκάρσιο διαχωριστικό τοίχο στην αψίδα, λέσβια δόμηση⁵⁹⁸ και πιθανώς άνοιγμα θύρας στο νότιο άκρο της ανατολικής μακράς πλευράς⁵⁹⁹, κατά τον τύπο των ευρυμέτρων οικοδομημάτων. Από την διαφοροποίηση στην τοιχοδομία των μακρών πλευρών διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις των αρχαϊκών χρόνων, εκ των οποίων η τελευταία ανάγεται βάσει των ευρημάτων έως τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., ή λίγο μεταγενέστερα, έως τις αρχές του 5^{ου} αιώνα⁶⁰⁰. Οι ενδείξεις για την καταστροφή του κτιρίου στην περίοδο αυτήν από πυρκαγιά συσχετίστηκαν με την πληροφορία του Ηρόδοτου, σύμφωνα με την οποία οι Πέρσες, έναν χρόνο μετά από την ναυμαχία της Λάδης, κατέπλευσαν στο ανατολικό Αιγαίο και κατέστρεψαν την Τένεδο, την Λέσβο και την Χίο⁶⁰¹.

Γύρω από το *αψιδωτό* κτίριο και πολύ κοντά σε αυτό αποκαλύφθηκαν τμήματα πρωιμότερου, πιθανώς, οικοδομήματος με ελλειψοειδή, όπως φαίνεται, κάτοψη (εικ. 12-13β). Ο προσανατολισμός του παλαιότερου κτιρίου σχεδόν συμπίπτει με εκείνον του *αψιδωτού*,

συγκεκριμένο τμήμα του καμπύλου τοίχου φαίνεται να διαφοροποιείται ως προς την δόμησή του, ενώ αποκλίνει ελαφρά από τον άξονα της μακράς ανατολικής πλευράς του αρχαϊκού κτιρίου. Στηριζόμενος στο στοιχείο αυτό ο Ν. Spencer (Spencer 1995 β, 296-299, εικ. 11) συσχέτισε το συγκεκριμένο τμήμα με τον καμπύλο τοίχο που βρέθηκε βορειοδυτικά της αψίδας και τον οποίο η Δ. Χατζή αναφέρει ως πρωιμότερο (Χατζή 1973, 516). Από τον συσχέτισμό των δύο τοίχων, προκύπτει, σύμφωνα με τον Ν. Spencer, η κάτοψη ενός ελλειψοειδούς οικοδομήματος, πρωιμότερου του υπερκείμενου *αψιδωτού* (εικ. 13β). Εάν η υπόθεση αυτή, την οποία δεν αποκλείει ο Α. Mazarakis-Ainian (Mazarakis-Ainian 1997, 90 σημ. 472), είναι σωστή, τότε το κτίριο θα είχε μήκος 15μ. περίπου και θα ήταν προσανατολισμένο στον άξονα Β-Ν, με ελαφρά απόκλιση προς τα δυτικά (εικ.13β). - Στο κείμενο, η περιγραφή των φάσεων του κτιρίου ακολουθεί το σχέδιο του Ν. Spencer, που στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ανασκαφική έκθεση του ΑΔ. - Στο οικόπεδο του *αψιδωτού* κτιρίου την πόλη της Μυτιλήνης πραγματοποιούνται από το 2012 ανασκαφές στο πλαίσιο των εργασιών του ΕΣΠΑ, οι οποίες έφεραν στο φως νέα σημαντικά ευρήματα για τον αρχιτεκτονικό τύπο, την χρονολόγηση και τον χαρακτήρα του κτίσματος.

⁵⁹⁷ Βλ. παραπ. σ. 42, σημ. 163.

⁵⁹⁸ Χατζή 1973, 516, πίν. 483.

⁵⁹⁹ Χατζή ό.π.

⁶⁰⁰ Η Δ. Χατζή χρονολογεί το κτίριο στους αρχαϊκούς χρόνους. Τα ίχνη καύσης, τα οποία βρέθηκαν στο δάπεδο του οικοδομήματος, και ορισμένα όστρακα των αρχών του 5ου αιώνα αναφέρονται ως *terminus post quem* της καταστροφής του κτιρίου (Χατζή 1973, 515-516). Τα ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών, από το εσωτερικό του κτιρίου, του τέλους του 6ου – αρχών του 5ου αι. π.Χ. (Χατζή ό.π., πίν. 485α. Λ. Αχειλαρά, *Η Κοροπλαστική της Λέσβου* (2005), σ.178-179, αρ. 5-6) και το αγαλμάτιο Κυβέλης 8 του τελευταίου τέταρτου του 6ου αι. π.Χ. (βλ. παραπ. σ. 101-102), τοποθετούν με αρκετή βεβαιότητα την τελευταία φάση του κτιρίου τουλάχιστον στο β' ήμ. του 6^{ου} αι. π.Χ. Στην μέση και ύστερη αρχαϊκή περίοδο χρονολογεί και ο Ν. Spencer το *αψιδωτό* κτίριο, στηριζόμενος κυρίως στο αγαλμάτιο Κυβέλης, καθώς και στα ευρήματα, τα οποία απεικονίζονται στους πίνακες του ΑΔ (Spencer 1995 β, 298-299). Σύμφωνα, πάντως, με τον Α. Mazaraki-Ainian το κτίριο κατασκευάστηκε περί το 700 π.Χ., επισκευάστηκε προς το τέλος του 7ου ή αρχές του 6ου αιώνα, και καταστράφηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ (Mazarakis-Ainian 1997, 89-91).

⁶⁰¹ Ηρόδοτος VI, 32.

στοιχείο που μαρτυρεί για την διαδοχική ανοικοδόμηση στην συγκεκριμένη θέση κτιρίων με καμπυλόγραμμη κάτοψη, στην μία τουλάχιστον πλευρά τους.

Σε ρωμαϊκό τοίχο, υπερκείμενο του *αψιδωτού* οικοδομήματος βρέθηκε το αρχαϊκό **αγαλμάτιο της Κυβέλης 8**, σε δεύτερη χρήση, μαζί με υποστήριγμα πήλινου περιρραντηρίου⁶⁰². Συσχετίζοντας τα συγκεκριμένα ευρήματα με την καλής ποιότητας κεραμική⁶⁰³ και την «συντηρητική» αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, η ανασκαφέας Δ. Χατζή υπέθεσε την ύπαρξη Ιερού, πιθανώς Κυβέλης.

Το αρχαϊκό κτίριο της Επάνω Σκάλας εντάσσεται στη σειρά των αψιδωτών κτιρίων, που απαντώνται σποραδικά στην Λέσβο, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή του ΒΑ. Αιγαίου, από τους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους έως και τον 5^ο αιώνα π.Χ. Επειδή, με εξαίρεση ορισμένα αψιδωτά κτίρια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Πολιόχνη, το Κουκονήσι⁶⁰⁴ και την Μύρινα της Λήμνου⁶⁰⁵, τον κανόνα στην οικιστική αρχιτεκτονική παράδοση του ΒΑ. Αιγαίου αποτελεί το ορθογώνιο κτίσμα, η χρήση του αψιδωτού ή ελλειψοειδούς αρχιτεκτονικού τύπου από τους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους συσχετίστηκε με σημαίνοντα κτίρια. Στην Λέσβο, όπως και σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου, τα γεωμετρικών χρόνων κτίρια αυτού του τύπου ταυτίστηκαν με κατοικίες σημαντικών προσώπων, στις οποίες ενδεχομένως εξυπηρετούνταν και λατρευτικές ανάγκες: στο αψιδωτό κτίριο της Άντισσας, το οποίο χρονολογείται από τους Πρωτογεωμετρικούς έως τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους⁶⁰⁶, βρέθηκε καλής ποιότητας εισηγμένη και εντόπια γκριζόχρωμη κεραμική⁶⁰⁷, καθώς και μία πλάκα ψημένου χώματος επάνω σε σωρό από πέτρες, η οποία θεωρήθηκε εσχάρα ή βωμός στην Μυτιλήνη, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λημναίου (εικ.5), σε μικρή απόσταση από ισχυρό θεμέλιο κτιρίου, το οποίο συσχετίστηκε με το κρηπίδωμα του κλασικού Ιερού του Μαλόεντος Απόλλωνος, βρέθηκε τμήμα καμπύλου τοίχου, το οποίο κατά μία υπόθεση ανήκει σε «αψιδωτό» κτίριο των Πρωτογεωμετρικών χρόνων⁶⁰⁸ στον λόφο της αρχαίας Πύρρας ένα αψιδωτό οικοδόμημα, το

⁶⁰² Χατζή 1973, 517, πίν. 485 ε.

⁶⁰³ Χατζή ό.π., πίν. 484 και 486.

⁶⁰⁴ ΑΔ 50, 1995, Χρονικά Β2, 694.

⁶⁰⁵ Λ. Αχειλαρά, Μύρινα: οι μνημειακές εγκαταστάσεις του οικοπέδου Καζώλη, στο: *Η Πολιόχνη και το Βόρειο Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, 22-25 Απριλίου 1996*, 299-301, σχ.2.

⁶⁰⁶ Το πρωιμότερο κτίριο χρονολογείται κατά την W. Lamb στον 9ο, ίσως και στον 10ο αιώνα π.Χ. και το μεταγενέστερο στον 7^ο αι. (Lamb 1931-32, 44-45, 47). Σύμφωνα με τον J.N. Coldstream το πρώτο αψιδωτό οικοδόμημα κατασκευάστηκε στον 9ο αιώνα ή μετά το 800 π.Χ. και ήταν σε χρήση έως το 700 π.Χ. [J.N. Coldstream, *Geometric Greece* (1977), 263] Ο Α. Mazarakis-Ainian χρονολογεί την πρώτη οικοδομική φάση στον 8ο αιώνα και τη δεύτερη από το 700 π.Χ. περίπου έως τον 6ο αι. π.Χ. (Mazarakis-Ainian 1985, 29. Mazarakis-Ainian 1997, 84-85, με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁶⁰⁷ Lamb 1931-32, 51-62. Spencer 1993, 50-52. Spencer 1995 β, 285.

⁶⁰⁸ ΑΔ 41, 1986, Χρονικά Β2, 200 και ΑΔ 42, 1987, Χρονικά Β2, 477. Spencer 1993, 32-33. Spencer 1995 β, 279. Mazarakis-Ainian 1997, 99 σημ. 569. Hertel 2007, 108 σημ. 50.

οποίο χρονολογήθηκε στους Γεωμετρικούς χρόνους, έδωσε ικανό αριθμό αναθημάτων και ταυτίστηκε με Ιερό της Αρτέμιδος⁶⁰⁹.

Στον 6ο αι. π.Χ., στον οποίο ανάγεται η τελευταία φάση του οικοδομήματος της Επάνω Σκάλας, η επιβίωση του τύπου των αψιδωτών κτιρίων, ο οποίος έχει αρχίσει να εγκαταλείπεται ήδη από τους Ύστερους Γεωμετρικούς χρόνους, σχετίζεται σχεδόν αποκλειστικά με ναϊκά οικοδομήματα, τουλάχιστον στον χώρο του ΒΑ. Αιγαίου. Αντιπροσωπευτικά είναι τα δύο αρχαϊκά, αψιδωτά κτίρια του Ιερού της Ταυροπόλου Αρτέμιδος στην Μύρινα της Λήμνου⁶¹⁰, καθώς και ο ναός του 6ου - 5ου αιώνα π.Χ. στο Ιερό του Λιμανιού στον Εμποριό της Χίου⁶¹¹. Με αυτούς τους συσχετισμούς, η υπόθεση για τον θρησκευτικό χαρακτήρα του *αψιδωτού* κτιρίου της Επάνω Σκάλας, φαίνεται πιθανή.

Για την ταύτιση του κτιρίου με Ιερό της Κυβέλης σημαντική ένδειξη αποτελεί και το αναθηματικό αγαλμάτιο της θεάς: οι αποστρογγυλεμένες εξωτερικές πλευρές του και το ακανόνιστο σχήμα του καθιστούν το γλυπτό ακατάλληλο για οικοδομική χρήση, οπότε είναι πιθανόν να μην μεταφέρθηκε από μακριά για τον σκοπό αυτό, αλλά να εντοιχίστηκε λόγω της εύρεσής του στην θέση αυτή. Παράλληλα, τα ειδώλια των καθιστών γυναικείων μορφών με τα χέρια στα γόνατα⁶¹² τεκμηριώνουν την γυναικεία υπόσταση της λατρευόμενης θεότητας. Ένα όστρακο με την εγχάρακτη επιγραφή ΑΠΟΛΛ[-]⁶¹³, το οποίο βρέθηκε εκτός του κτιρίου, αποτέλεσε έρεισμα για την υπόθεση συλλατρίας Κυβέλης και Απόλλωνος⁶¹⁴ από τους κλασικούς χρόνους.

Η υπόθεση της στέγασης της λατρείας της φρύγειας θεάς στο αψιδωτό κτίριο της Επάνω Σκάλας, καθιστά το οικοδόμημα έναν από τους πρωιμότερους χώρους λατρείας της στον ελλαδικό χώρο. Η θέση του, μάλιστα, πολύ κοντά στα τείχη της πόλεως⁶¹⁵ και σε περιοχή, όπου σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα τοποθετείται η αρχαϊκή αγορά, αντιστοιχεί με το παράδειγμα του Ιερού στον Κοφινά της Χίου, και καταδεικνύει την πρώιμη πολιτική σημασία της λατρείας της θεάς καθώς και την κύρια ιδιότητά της ως προστάτιδας της πόλεως. Εάν για την χρονική περίοδο, κατά την οποία στεγάστηκε η λατρεία της Κυβέλης στο *αψιδωτό* κτίριο, ενδεικτική θεωρηθεί η χρονολόγηση του αγαλματίου 8, τότε ανάγεται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., όπου συγχρόνως τοποθετείται και η ίδρυση του Ιερού στον Κοφινά της Χίου.

⁶⁰⁹ W. Schiering, *Pyrrha auf Lesbos*, AA 1989, 346-377. Spencer 1995 β, 283. Mazarakis-Ainian 1997, 92.

⁶¹⁰ ΑΔ 46, 1991, Χρονικά Β2, 370-372, πίν.144. ΑΔ 47, 1992, Χρονικά Β2, 539, πίν. 151. Αρχοντίδου 1994, 53. Σύντομη περιγραφή του Ιερού στον : *Λήμνος Αμιχθαλόεσσα* (2000), 32-34.

⁶¹¹ Boardman 1967, 64-69, εικ. 34.

⁶¹² Βλ. παραπ. σημ. 600.

⁶¹³ Χατζή 1973, πίν. 484.

⁶¹⁴ Spencer 1995 β, 298.

⁶¹⁵ Βλ. παραπ. σ. 42, σημ. 163

Σημαντική, αν και μεμονωμένη ένδειξη και για την χθόνια λατρεία της θεάς στην πόλη της Μυτιλήνης στους αρχαϊκούς χρόνους, παρέχει το ειδώλιο της ένθρονης μορφής με λιονταράκι, εύρημα από σαρκοφάγο του 6ου αι. π.Χ.⁶¹⁶.

Την διείσδυση της λατρείας της θεάς την ίδια περίοδο στην **δυτική Λέσβο** πιστοποιούν οι υλικές μαρτυρίες, οι οποίες προέρχονται από την περιοχή.

Στην αρχαία πόλη της **Ερεσσού ο ναΐσκος 4** μαρτυρεί για την εισαγωγή της λατρείας της φρυγικής θεάς ήδη από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Τα φρυγικά εικονογραφικά στοιχεία, με τα οποία αποδίδεται η μορφή του ναΐσκου⁶¹⁷, αποτελούν πιθανώς ένδειξη της απευθείας διείσδυσης της ξενικής λατρείας από την Φρυγία.

Την υπόθεση αυτή ενισχύουν και ορισμένες ενδείξεις άσκησης υπαίθριας λατρείας στην ευρύτερη επικράτεια της αρχαίας Ερεσσού. Πρόκειται για ναϊσκόμορφα **σήματα** λαξευμένα σε βράχους, το σχήμα και η απόδοσή των οποίων θυμίζουν τα λατρευτικά μνημεία της Μεγάλης φρυγικής Θεάς. Συγκεκριμένα, στην θέση *Βεργάς* (εικ.4), εντός της επικράτειας της αρχαίας Ερεσσού, σώζεται αρχαίο λάξευμα στην απλοποιημένη μορφή της πρόσοψης κτιρίου με αετωματική επίστεψη⁶¹⁸. Έχει ύψος 51 εκ. και πλάτος 37εκ., και είναι στραμμένο προς την πόλη της αρχαίας Ερεσσού. Για την χρονολόγηση του λαξεύματος στους αρχαϊκούς χρόνους, βάσιμο τεκμήριο αποτελεί το αρχαϊκών χρόνων οχυρό του Βεργά⁶¹⁹.

Παρόμοιο, ναϊσκόμορφο **σήμα**, λαξευμένο στον βράχο, βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το οχυρό στο ύψωμα *Φονιάς* (εικ.4)⁶²⁰. Το οχυρό, το οποίο σώζει λέσβια δόμηση και χρονολογείται από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους, ανήκε στην αρχαία Αντισσαία, στην ορεινή υπαίθρον χώραν της επικράτειάς της⁶²¹. Η θέση του σήματος αντιστοιχεί με το γεγονός ότι και τα φρυγικά μνημεία απαντώνται μεμονωμένα και σε απόμερες κατά κανόνα περιοχές. Το **σήμα** στον Φονιά έχει ίδιες διαστάσεις με εκείνο στον Βεργά, 51 εκ. ύψος και 37 εκ. πλάτος, και αποδίδει κατά παρόμοιο τρόπο την πρόσοψη κτιρίου σε απλό

⁶¹⁶ Βλ. παραπ. σ. 108, σημ. 553.

⁶¹⁷ Βλ. παραπ. σ. 63-64.

⁶¹⁸ Κουμαρέλας 2007, 23-26, εικ.2.

⁶¹⁹ Παρόμοιοι «πύργοι» σώζονται σε πολλά υψώματα εκατέρωθεν των ορίων των επικρατειών της Ερεσσού, της Αντισσας και της Μύθημνας (εικ.2), στοιχείο που επιτρέπει την υπόθεση του αμυντικού – οχυρωματικού χαρακτήρα τους. Οι περισσότεροι είναι χτισμένοι με λέσβια δόμηση ή ισόδομη τοιχοποιία και χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. - Για το οχυρό του Βεργά βλ. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά Β3, 397. Κοντής 1977, 332. Αξιώτης 1992, 455-456, χάρτης 5-6. Β. Κουμαρέλας, Άγνωστοι πύργοι και περιβόλοι της αρχαίας Ερεσσού, *Αρχαιολογία* 54, 1995, 45. – Για τα οχυρά και τους αναλημματικούς τοίχους της επικράτειας της αρχαίας Ερεσσού βλ. Schaus – Spencer 1994, 414-425. – Για τα λεσβιακά οχυρά γενικά βλ. Spencer 1993, 85-121, 151-193. N. Spencer, Towers and enclosures of Lesbian masonry in Lesbos: rural investment in the “chora of Archaic poleis”, στο P.N. Doukellis – L.G. Mendoni (eds.), *Structures rurales and sociétés antiques : Actes du Colloque de Corfu* (14-16 Mai 1992), *Annales Littéraires de l' Université de Besancon*, 508, Paris 1994, 207-213.

⁶²⁰ Κουμαρέλας 2007, 21 – 23, εικ.1.

⁶²¹ Για το οχυρό του Φονιά βλ. Κοντής 1977, 312. Αξιώτης 1992, 394-395, χάρτης 5.

περίγραμμα. Το λάξευμα είναι στραμμένο προς τα ΒΑ, όπου σε απόσταση 100μ. εντοπίζονται αρχαίοι τοίχοι με λέσβια δόμηση, πιθανώς κατάλοιπα κτιρίου των αρχαϊκών χρόνων. Ο Β. Κουμαρέλας συσχετίζοντας τις πληροφορίες των κατοίκων της περιοχής για την ύπαρξη στην θέση εκείνη εκκλησίας, η οποία σήμερα δεν σώζεται, ταυτίζει το αρχαίο κτίριο με Ιερό⁶²².

Στην επικράτεια της αρχαίας **Άντισσας** μαρτυρία για την λατρεία της θεάς ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους αποτελεί ο **ναΐσκος 5** του τελευταίου τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. Στην θέση Παλαιοχώρι, απ' όπου προέρχεται το γλυπτό, βρέθηκε λαξευμένη στον βράχο ορθογώνια κόγχη⁶²³. Το λάξευμα δεν συσχετίζεται άμεσα με τον ναΐσκο, ωστόσο θυμίζει τις κόγχες στα ελληνιστικά Ιερά της Κυβέλης στην Έφεσο και την Σάμο⁶²⁴, μέσα στις οποίες τοποθετούνταν ένθετα οι γλυπτές εικόνες της θεάς.

Στους ελληνιστικούς χρόνους στην πόλη της Μυτιλήνης η συνέχεια της λατρείας της θεάς μαρτυρείται στο ελληνιστικό Ιερό της Δήμητρος και της Κόρης⁶²⁵. Λίγα μέτρα νοτιότερα της εσχάρας των χθόνιων θεαινών, βρέθηκε ένας βωμός με πρόθυση, και σε μικρή απόσταση ένα ειδώλιο Κυβέλης και μία **ενεπίγραφο κέραμο** (επ. 6), σε δεύτερη χρήση σε οθωμανικά οικοδομικά λείψανα. Στο μέτωπο της σώζεται η επιγραφή **ΜΑ ΤΡΟΟ[Ν]**. Μία εμπέστη σφραγίδα μεταξύ των γραμμάτων Α και Τ με ξόανο Διονύσου, όμοιο με αυτό που απεικονίζεται στον οπισθότυπο των ελληνιστικών νομισμάτων της πόλεως, χρονολογεί την κέραμο στον 3ο αιώνα π.Χ.⁶²⁶. Η επιγραφή «Μητρώον», την οποία αποδίδει η ανάγνωση του αιολικού Α ως Η, φανερώνει την κύρια ονομασία της *Μητέρας* θεάς και την λατρεία της είτε σε παρακείμενο Ιερό, είτε, λόγω της ταύτισης της με την Δήμητρα⁶²⁷, στο ίδιο το Θεσμοφόριο⁶²⁸. Η εξομοίωση, άλλωστε, της χθόνιας και της μητρικής υπόστασης των δύο θεαινών απαντάται ήδη από το 412

⁶²² Κουμαρέλας 2007, 23.

⁶²³ Κουμαρέλας 2007, 26-28.

⁶²⁴ Βλ. παραπ. σημ. 403.

⁶²⁵ Williams 1988, 136-138, πίν 2.- Για την λατρεία της Δήμητρος στην Λέσβο βλ. Shields 1917, 44-48.

⁶²⁶ Για τα ελληνιστικά νομίσματα της Λέσβου με ξόανο Διονύσου στον οπισθότυπο βλ. W. Wroth, *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum: Troas, Aiolis, Lesbos* (1894), 193-194, αρ. 106-120. SNG Denmark, *The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*, τομ. 21: *Aeolis – Lesbos* (1945), 389-391. Κοντής 1977, 398. Μ. Κόμβου – Ε. Ράλλη, Μυτιλήνη. Ο Θησαυρός της Οδού Κρήνης, *Θβολός* 9 (2010), 180. – Η λατρεία του Διονύσου στην Λέσβο είναι πιθανόν ότι προηγείται της άφιξης των Αιολέων. Στην λεσβιακή τριάδα ο Διόνυσος αντιπροσώπευε το εγχώριο λατρευτικό στοιχείο: λατρευόταν στο Ιερό του Μέσου μαζί με τον Δία Ικέσιο και την αιολική θεά *πάντων γενέθλα* (βλ. παραπ. σημ. 90). Για τη λατρεία του Διονύσου στην Λέσβο βλ. Shields 1917, 56-67. L. Lacroix, *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques. La statuaire archaïque et classique* (1949), 48-54.

⁶²⁷ Παπαχατζής 1993, 71. Borgeaud 1996, 46-55. Xagorari-Gleissner 2008, 15.

⁶²⁸ Αντίστοιχα, σε Ιερό της χθόνιας Δήμητρος στην θρακική Μεσημβρία βρέθηκαν αναθήματα που προορίζονταν για την *Μεγάλη Θεά*. Σχετικά βλ. Α. Βαβρίτσας, *ΠΑΕ* 1973, 70-82. Xagorari-Gleissner 2008, 133 αρ. 41.

π.Χ., σε χορικό από την *Ἑλένη* του Ευριπίδη⁶²⁹: η θεότητα προς την οποία απευθύνεται ο ύμνος, καλείται *Ὀρεία μήτηρ θεῶν*, ο μύθος της όμως δανείζεται στοιχεία από εκείνον της Δήμητρος.

Ενδείξεις για τη λατρεία της Κυβέλης στην ύπαιθρον χώραν της Μυτιλήνης προσφέρουν τα ελληνιστικών χρόνων γλυπτά **13** και **25** από την βορειοδυτική παράλια περιοχή του κόλπου της Γέρας (εικ. 4). Η περισυλλογή, μάλιστα, του αγαλματίου 13 από το εξωκλήσι της Παναγίας *Γαλούσας*⁶³⁰, τα λείψανα Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής⁶³¹ και ο ικανός αριθμός υλικού της Ύστερης Αρχαιότητας⁶³², αποτελούν ενδιαφέρουσα υπαινικτική αναφορά για το πέρασμα από την αρχαία λατρεία της Κυβέλης στην Θεοτόκο.

Στους ελληνιστικούς χρόνους η λατρεία της Κυβέλης φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ερεσσό, όπως μαρτυρούν **το αγαλμάτιο 15, το ανάγλυφο 20** και η αναφορά των *Γάλλων* στην **επιγραφή 7**. Πρόκειται για ιερό νόμο, χαραγμένο σε μαρμάρινο ημικίονα του 2ου αιώνα π.Χ.⁶³³. Σύμφωνα με τους στίχους 12 και 13, απαγορευόταν στους *Γάλλους* και στις γυναίκες οπαδούς τους να εισέρχονται σε τοπικό τέμενος, το οποίο ταυτίζεται με λατρεία Απόλλωνος⁶³⁴. Η λέξη *Γάλλος* εμφανίζεται στην αρχαία γραμματεία στα τέλη του 3ου αι. π.Χ., ως ονομασία των ιερέων της Κυβέλης⁶³⁵. Αναφέρεται ότι για να μιμηθούν τον Άττι, τον σύντροφο της θεάς, οι γάλλοι ευνουχίζονταν και περιέρχονταν ως νομάδες σε δημόσιους τόπους συνάθροισης των πολιτών, ασκώντας θρησκευτική προπαγάνδα⁶³⁶. Η αβέβαιη σχέση τους με την επίσημη θρησκεία δικαιολογεί την απαγόρευση της εισόδου τους στο τέμενος της αρχαίας Ερεσσού.

Λήμνος

Στην δυτική πλαγιά της χερσονήσου της Ηφαιστίας, εντός των ορίων της τειχισμένης πόλεως, βρέθηκε εκτεταμένο Ιερό⁶³⁷, το οποίο χρονολογήθηκε από τις αρχές του 7ου μέχρι τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., όταν καταστράφηκε βίαια, πιθανότατα από τους Πέρσες, το 512 π.Χ.⁶³⁸.

⁶²⁹ Ευριπίδης, *Ἑλένη*, στ. 1301-1302, 1308-1311, 1347, 1356.

⁶³⁰ *ΑΔ* 22,1967, Χρονικά, 462.

⁶³¹ Χαριτωνίδης 1968, 24-25.

⁶³² Αξιώτης 1992, 695.

⁶³³ Paton 1902, 290-292. Kretschmer 1902, 139-146 με φωτογραφία. *IG XII, Suppl.*, αρ.126. Vermasseren 1982, 177-178, αρ. 553 (με πλήρη βιβλιογραφία).

⁶³⁴ Kretschmer ό.π., 145-146. – Στην Ερεσσό μαρτυρείται *Απόλλων Ἐρέσιος* και *Λύκειος* (βλ. Shields 1917, 1-12. Κοντής 1977, 418).

⁶³⁵ R. Pfeiffer, *Callimachus*, τόμος 1: *Fragmenta* (1949), απόσπασμα 761, σ. 478: *Γάλλαι μητρός ὀρείας φιλόθυρσοι δρομάδες / αἴς ἔντεκα παταγεῖται καὶ χάλκεα κρόταλα*. Πρβ. επίσης Οβίδιος, *Fasti* 4, 364 - 365.

⁶³⁶ Παπαχατζής 1993, 73 σημ. 18.

⁶³⁷ Di Vita 1979-80, 442-446, εικ.1-4, 486-491, εικ 72-78. Di Vita 1984, 201-209, εικ. 1-6. Mazarakis 1985, 23. Messineo 1988-89, 379-425, εικ.1-70. Beschi 1995-2000, 155-158, σχ.1. Benvenuti 2000, 35-38. Messineo 2001, 80-89. Beschi 2005 α, 95-97. Beschi 2005 β.

⁶³⁸ Beschi 1992, 131.

Τον πυρήνα του Ιερού διαμορφώνουν δύο συγκροτήματα: το χαμηλότερο αποτελείται από οκτώ δωμάτια, ενώ στο υψηλότερο διατάσσονται τρεις χώροι, οι οποίοι ανοίγουν σε μία πλατεία⁶³⁹. Στο υψηλότερο συγκρότημα ο κεντρικός χώρος αναγνωρίζεται ως το κύριο ναϊκό οικοδόμημα του Ιερού (εικ. 16): έχει ορθογώνιο σχήμα (20 x 7 μ.) με πρόναο, ευρύχωρη αίθουσα, και χαμηλά θρανία κατά μήκος των μακρών πλευρών⁶⁴⁰. Στο βάθος της αίθουσας σώζεται ένας ναΐσκος, χτισμένος κατά το ισοδομικό σύστημα. Το μισό του καταλαμβάνεται από μία τράπεζα προσφορών, η οποία θυμίζει το «ανάκτορο» των τελεστηρίων. Μπροστά στον ναΐσκο, επάνω σε πλακόστρωτο, βρέθηκαν δύο πήλινοι σωλήνες με διακόσμηση φιδιών⁶⁴¹, που προορίζονταν για σπονδές.

Η αρχιτεκτονική μορφή του κεντρικού ναϊκού κτίσματος βρίσκει τα πλησιέστερα παράλληλά του στους ναούς της Δρήρου στην Κρήτη⁶⁴², της Ήρας Λιμενίας στην Περαχώρα και του Διονύσου στα Ύρια της Νάξου⁶⁴³.

Το είδος των αναθημάτων, τα οποία στην πλειονότητά τους σχετίζονται με τον κόσμο των γυναικών⁶⁴⁴, ένας τύπος ειδωλίου γυναικείας μορφής με ανυψωμένα χέρια⁶⁴⁵, οι πολυάριθμες φτερωτές σειρήνες και σφίγγες με υψηλό πόλο στην κεφαλή⁶⁴⁶ και ορισμένες ενδιαφέρουσες παραστάσεις αγγείων⁶⁴⁷ αποτελούν εύγλωττες μαρτυρίες της γυναικείας υπόστασης της

⁶³⁹ Di Vita 1979-80, 443, εικ. 2. Messineo 1988-89, 382, εικ.1.

⁶⁴⁰ Beschi 2005 β, 836-838

⁶⁴¹ Di Vita 1979-80, 489, εικ. 77. Messineo 1988-89, 403-404, εικ. 35-37.

⁶⁴² I. Beyer, *Die Tempel von Dreros und Prinias und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. Und 7. Jhr. V. Chr.*, (1976). Ε. Μπουρνιά-Σημαντώνη, *Αρχαιολογία των Πρώιμων Ελληνικών Χρόνων* (1997), 108.

⁶⁴³ Β. Λαμπρινουδάκης, Έξι χρόνια αρχαιολογικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου, *ΑΕ* 1992, 201-216, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Beschi 1995-2000, 158, σημ.27, όπου παρατίθενται βιβλιογραφία και παραδείγματα ναών με θρανία και εσωτερική εσχάρα.

⁶⁴⁴ Σε αποθέτη του Ιερού βρέθηκαν πολυάριθμα υφαντικά βάρη, χάλκινες πόρπες και περιάπτα (Messineo 1988-89, 391-397. Beschi 1995-2000, 164-165, εικ. 6-7, σ. 168 – 170, εικ. 11-14. Beschi 2005 β, 853, πίν. XXXVI-XXXVII. Beschi 2006, 269)

⁶⁴⁵ ΕΑΜ αρ. ευρ. 19242. ΜΑ αρ. ευρ. 1196. - Η γυναικεία μορφή, με τροχήλατο κυλινδρικό σώμα, ανυψωμένα χέρια και επίπεδη κεφαλή, είναι ενδεδυμένη ημιχειριδωτό, ποδήρες, *πολυπόικιλτον* ένδυμα. Η διακόσμηση του ενδύματος αποτελείται από γεωμετρικά μοτίβα, κοινά στην λημνιακή κεραμική των αρχαϊκών χρόνων. Χαρακτηριστική είναι η πλατειά, κεντρική ταινία με τρέχουσα σπείρα, η οποία διατρέχει κάθετα τον κορμό. - Για τα ειδώλια του τύπου βλ. Della Seta 1937, 651-653, πίν. III. Beschi 1995-2000, 164-165, εικ.8. Κούρου 2000, 356-358, εικ.7. Beschi 2006, 272-276, πίν. IV-VII, με την παλαιότερη βιβλιογραφία (σημ. 45).

⁶⁴⁶ Τα πήλινα ειδώλια σειρήνων και σφίγγων των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ., ιδιότυπες απεικονίσεις της λημνιακής πλαστικής, αποδίδονται με πόλο, τονισμένο αρχαϊκό μειδίαμα και με φτερούγες, οι οποίες φύονται από τον κορμό, κολλημένες εκατέρωθεν του λαιμού. - Σχετικά βλ. Messineo 2001, 270-272, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Beschi 1995-2000, 169. Beschi 2006, 282-292, πίν. XVI-XXIX, με πλήρη βιβλιογραφία.

⁶⁴⁷ Απεικονίζεται σχεδόν πάντα μία γυναικεία θεότητα, είτε καθιστή με πόλο και με συνοδεία μουσικών, όπως στην μετόπη ενός στάμνου (ΕΑΜ αρ.ευρ. 19272 – Βλ. παρακ. σ. 122, σημ. 661), είτε ενδεδυμένη βραχύ χιτώνα, να κρατεί μικρό ζώο στο ανασηκωμένο αριστερό της χέρι και να πλήττει στον λαιμό με δίλογοχο όπλο τον επιτιθέμενο λέοντα (ΕΑΜ αρ. ευρ. 19248. – Σχετικά βλ. Della Seta 1937, 646-649, πίν. II. Beschi 1995-2000, 176-177, εικ.20, σημ. 83 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Κούρου 2000, 358-359, εικ.6. Κούρου 2005, 233, εικ.6).

λατρευόμενης θεότητας του αρχαϊκού Ιερού της Ηφαιστίας. Πρόκειται πιθανώς για την Μεγάλη Θεά, η οποία, μαζί με τον Ήφαιστο, υπήρξε μία σημαντική θεότητα της Λήμνου. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Στέφανο τον Βυζάντιο, η θεά έδωσε το όνομά της στο νησί. Η ίδια θεότητα με την επίκληση Καβειρώ, και ο Ήφαιστος, είναι οι γεννήτορες των Καβείρων, των Μεγάλων Θεών, οι οποίοι λατρεύονταν σε Ιερό εκτός των τειχών της Ηφαιστίας⁶⁴⁸.

Η λατρεία της πολυ-υπόστατης Μεγάλης Θεάς της Ηφαιστίας αποτυπώνεται καθαρά στα ποικίλα αναθήματα του Ιερού: η θεά είναι χθόνια και ουράνια, φύλακας της γέννησης και του θανάτου, Πότνια Θηρών και προστάτιδα της φύσεως, θεά των πηγών και της μουσικής. Με τις ιδιότητες αυτές λατρεύτηκαν η φρυγική Κυβέλη και η ελληνική Αρτέμιδα, η λατρεία των οποίων συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την υπόσταση της λημνιακής θεάς⁶⁴⁹. Υπαινιχτικά αυτής της ταύτισης είναι ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία ειδωλίων από τον αποθέτη του Ιερού της Ηφαιστίας: ο τύπος των ειδωλίων των γυναικείων μορφών με τα υψωμένα χέρια⁶⁵⁰, τα οποία αποτελούν επιβίωση ενός παλαιού ιερατικού σχήματος της κρητομυκηναϊκής παράδοσης⁶⁵¹, επαναλαμβάνονται στην Πότνια των πίθων της Θήβας⁶⁵², της Τήνου⁶⁵³, αλλά και της Φρυγίας⁶⁵⁴ - οι φτερωτοί δαίμονες, σειρήνες και σφίγγες, αντιστοιχούν στην ιδιότητα της φρυγικής Κυβέλης ως φύλακα της ζωής και του θανάτου⁶⁵⁵, ενώ παράλληλα ο υψηλός πόλος, με τον οποίο αποδίδονται, θυμίζει τις φρυγικές απεικονίσεις της θεάς⁶⁵⁶ - τα μικρογραφικά πηλίνα ομοιώματα των κρηνών⁶⁵⁷ αντιπροσωπεύουν τον κόσμο των υδάτων και της φύσεως, με τον

⁶⁴⁸ Για το Ιερό των Καβείρων βλ. παραπ. σ. 45 και σημ. 189.

⁶⁴⁹ Για τις ιδιότητες της Μεγάλης Θεάς, οι οποίες συνάγονται κυρίως από τα ευρήματα του Ιερού της Ηφαιστίας, την υπόστασή της και την ταύτισή της με Αρτέμιδα ή Κυβέλη βλ. Della Seta 1937, 643-653. Beschi 1992, 131-137. Beschi 1995-2000, 155 κ.ε. Beschi 2001, 197, 203-204, 217. Beschi 2005 α, 101-102, πίν. V-VIII. Κούρου 2000, 362. Κούρου 2005, 232-237. Beschi 2006, 272-273, 280-284, 291-292. Marangou 2006, 130. Marangou 2009, 96-99.

⁶⁵⁰ Βλ. παραπ. σ. 121, σημ. 645.

⁶⁵¹ Στ. Αλεξίου, *Ἡ Μινωική Θεά μεθ' Ὑψωμένων τῶν Χειρῶν* (1958), 252 κ.ε. - Ο Della Seta υποστηρίζει την άμεση επιβίωση του σχήματος από τον υστερομινωικό πολιτισμό (Della Seta 1937, 653). Με πειστικά επιχειρήματα τεκμηριώνει την παραπάνω άποψη η Ν. Κούρου, η οποία παράλληλα επισημαίνει την συμβολή της Κύπρου στην διατήρηση του τύπου (Κούρου 2000, 358-361, εικ.7).

⁶⁵² EAM αρ. ευρ. 5893 - J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (1968), πίν. 45.

⁶⁵³ AA 1939, 259, εικ.16. J. Schäfer, *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8.-6. Jahrhunderts v.Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boeotien* (1957), 71, 73.

⁶⁵⁴ Naumann 1983, 102. - Με την Κυβέλη - Αρτέμιδα ταυτίζει η F. Naumann την Πότνια Θηρών στην επιτύμβια αρχαϊκή στήλη από το Δασκύλειο (Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 680. Naumann ό.π., 106-108, αρ.31, πίν. 12,1). Ενδεικτική της εξομίωσης των δύο θεοτήτων στον μικρασιατικό χώρο είναι και η απόδοση μίας Πότνιας Θηρών στο τύμπανο του αετώματος ενός ναΐσκου με όρθια γυναικεία μορφή από την Μίλητο (Μίλητος, Αρχαιολογικό Μουσείο, χωρίς αρ. ευρ. - Naumann ό.π., 114-115, αρ.37, πίν.12,4). - Για τις απεικονίσεις της Κυβέλης ως Πότνια Θηρών στον μικρασιατικό χώρο βλ. Naumann 1983, 101-110, πίν.12, 1-2.

⁶⁵⁵ Για την χθόνια υπόσταση της φρυγικής Κυβέλης βλ. παραπ. σ. 52, σημ. 224.

⁶⁵⁶ Για την παράσταση της Κυβέλης με πόλο στην φρυγική εικονογραφία βλ. παραπ. σ. 51-52 και εικ. 17

⁶⁵⁷ Beschi 1995-2000, 160-164, εικ.3-5. Beschi 2005 α, 97- 106, πίν.II-XV, με πλήρη βιβλιογραφία.

οποίο συσχετίζεται τόσο η λατρεία της Κυβέλης⁶⁵⁸, όσο και της Αρτέμιδος με την φρυγική Κυβέλη συνδέονται και τα ιδιότυπα ειδώλια των κιθαρωδών, τα οποία αποδίδουν καθιστές γυναικείες μορφές με ποδήρες ένδυμα, επίβλημα, υψηλότατο πόλο, σπειροειδή σκουλαρίκια και μουσικό όργανο, πιθανώς *φόρμιγγα*⁶⁵⁹: η εικονογραφία αυτή θυμίζει την φρυγική θεά και τους συνοδούς μουσικούς της στην πύλη του Boğazköy⁶⁶⁰.

Ενδιαφέρουσα για την σχέση της λατρείας της λημνιακής θεάς με την μουσική είναι και μία παράσταση στην μετόπη ενός στάμνου του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ⁶⁶¹: η θεά, καθισμένη σε δίφρο, φορεί πόλο στην κεφαλή και συνοδεύεται, ως Πότνια, από άλογο με μπροστά της ένας ορχούμενος μουσικός με κιθάρα, απεικόνιση η οποία έμμεσα φέρνει στον νου την συνοδεία των μουσικών με τύμπανα της θεάς Kubaba στον ορθοστάτη της πομπικής εισόδου του Carkemish και την Κυβέλη του Boğazköy με τους δύο μουσικούς ένθεν και ένθεν⁶⁶².

Η Μεγάλη θεά της Λήμνου λατρεύτηκε, σύμφωνα με τα ευρήματα ενός αποθέτη αρχαϊκών χρόνων⁶⁶³, σε ιερό ιδρυμένο πιθανώς στο ακρωτήριο του Μετεωρολογικού Σταθμού, λίγα μέτρα βόρεια της τειχισμένης πόλεως της Μύρινας (εικ. 11β). Τα ευρήματα του αποθέτη, τα οποία βρέθηκαν στην ιδιοκτησία Παντελίδη τον 19^ο αιώνα⁶⁶⁴, αντιστοιχούν τυπολογικά με τα αναθήματα του Ιερού της Μεγάλης Θεάς της Ηφαιστίας, καθώς περιλαμβάνουν ειδώλια σειρήνων, σφιγγών και γυναικείων μορφών του τύπου των κιθαρωδών, και τεκμηριώνουν ότι πρόκειται για την ίδια γυναικεία θεότητα⁶⁶⁵. Ενδιαφέρον, μάλιστα, παρουσιάζει το γεγονός ότι στην ίδια θέση, απ' όπου προέρχεται ο αποθέτης, εντοπίστηκαν τα λείψανα μνημειώδους, ναϊκού πιθανώς κτιρίου⁶⁶⁶ και ένα σύνολο οκτώ ψηφισμάτων της αθηναϊκής κληρουχίας της Μύρινας⁶⁶⁷, τα οποία σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, έπρεπε να εκτίθενται στο Ιερό της

⁶⁵⁸ Υπαινικτική αναφορά της ιδιότητας της φρυγικής Κυβέλης ως θεά των υδάτων και των πηγών αποτελούν οι πρώιμες απεικονίσεις της με φιάλη. Βλ. παραπ. σημ. 332.

⁶⁵⁹ Beschi 1992, 133 κ.ε., πίν. 21-22. Beschi 1995-2000, 171. Beschi 2001, 203-207, πίν. XIII-XVII, μεπλήρη βιβλιογραφία.

⁶⁶⁰ Για την Κυβέλη του Boğazköy βλ. παραπ. σ. 52-53, σημ. 227.

⁶⁶¹ ΕΑΜ αρ. ευρ. 19272 - Della Seta 1937, 643-646. Beschi 1992, 137, πίν. 24,3. Beschi 1995-2000, 176, σημ.84 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁶² Για την απεικόνιση της θεάς Kubaba με συνοδεία μουσικών βλ. παραπ. σημ 333.

⁶⁶³ Fredrich 1906, 63-69, εικ. 14-24, πίν. VIII-IX.

⁶⁶⁴ Η «ανασκαφή» πραγματοποιήθηκε επ' ευκαιρίας των αγροτικών εργασιών στην ιδιοκτησία Παντελίδη. Η περισυλλογή του υλικού υπήρξε αποσπασματική και όχι τεκμηριωμένη, ενώ οι ακριβείς συνθήκες εύρεσης παραμένουν άγνωστες. – Για το ιστορικό των ανασκαφών βλ. Beschi 1992, 132. Beschi 2001, 191-192.

⁶⁶⁵ Αναλυτικά για τα πλήηνα ειδώλια του αποθέτη της ιδιοκτησίας Παντελίδη βλ. Beschi 2001, 195 κ.ε.

⁶⁶⁶ Τα αρχαία κατάλοιπα σημειώνει πρώτος το 1906 ο M. Fredrich, ο οποίος τα συσχετίζει με την ύπαρξη Ιερού έξω από την πόλη της Μύρινας (Fredrich 1906, 246). Πολλά χρόνια αργότερα, το 1995, η σωστική ανασκαφική έρευνα της Κ'ΕΠΚΑ, αποκάλυψε, μεταξύ άλλων, λείψανα αρχαϊκού κτιρίου, το οποίο φαίνεται να ταυτίζεται με το αναφερόμενο από τον M. Fredrich (ΑΔ 50, 1995, Χρονικά Β2, 692-693).

⁶⁶⁷ Beschi 2001, 194-195.

Αρτέμιδος⁶⁶⁸. Με αυτά τα στοιχεία, ο Beschi καταλήγει στην υπόθεση ότι στο Ιερό αυτό, το οποίο βρισκόταν έξω από τα τείχη (εικ. 11β), λατρεύτηκε στους αρχαίους χρόνους η Μεγάλη Θεά της Λήμνου⁶⁶⁹· την λατρεία της διαδέχτηκε η Άρτεμις, γεγονός που πιθανώς συσχετίζεται με την παρουσία των Αθηναίων στο νησί. Χαρακτηριστικό είναι ότι για την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, στον τύπο του απλού ναού εν παραστάσι, ο Beschi αναφέρει ως πλησιέστερα παράλληλα τον ναό του Απόλλωνος Πατρώου της Αγοράς και τους Θησαυρούς των Δελφών και της Ολυμπίας⁶⁷⁰.

Με την λατρεία μίας γυναικείας θεότητας, πιθανώς της Μεγάλης Θεάς, συσχετίζονται και ορισμένες ενδείξεις λατρείας, λαξεύματα στον φυσικό βραχισμό⁶⁷¹ και ειδώλια γυναικείων μορφών από τον λόφο του Κάστρου⁶⁷², όπου ήταν ιδρυμένη η αρχαία Μύρινα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα λαξεύματα, η διαμόρφωση των οποίων παραβάλλεται με τους θαθμιδωτούς θρόνους της Κυβέλης στην Φρυγία, καθώς και με τα υπαίθρια Ιερά της θεάς στην Μικρά Ασία, την Σάμο και την Χίο⁶⁷³: πρόκειται για λαξευτές βαθμίδες, οι οποίες απολήγουν σε κόγχες ή διαμορφωμένο πλάτωμα⁶⁷⁴.

Την γυναικεία υπόσταση της θεότητας, η οποία λατρεύτηκε στην πόλη της Μύρινας τεκμηριώνουν τα ειδώλια γυναικείων μορφών, τα οποία χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Ορισμένα, μάλιστα, από αυτά αποδίδουν στοιχεία, τα οποία σχετίζονται και με την εικονογραφία της Κυβέλης: παριστάνονται μορφές με πόλο στην κεφαλή ή καθιστές σε θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο, ενώ πρόσφατο εύρημα είναι ένα θραύσμα από ειδώλιο λιονταριού⁶⁷⁵. Αν και τα στοιχεία αυτά αποτελούν ενδείξεις μόνον για το περιεχόμενο της λατρείας της θεάς, εντούτοις οι υπαίθριοι χώροι λατρείας της μαρτυρούν για την κύρια υπόστασή της ως θεότητα της φύσεως και την συνδέουν έμμεσα με την λατρεία της φρυγικής Κυβέλης ή της ελληνικής Αρτέμιδος.

Στους κλασικούς χρόνους οι βαθιές ρίζες της θρησκευτικής παράδοσης της Μεγάλης Θεάς φαίνεται ότι εκτός από την Αρτέμιδα συνδέθηκαν και με την λατρεία της Μητέρας των Θεών. Η προέλευση του αγαλματίου 9 από την Αττική της Λήμνου, όπου ήταν εγκατεστημένοι Αθηναίοι κληρούχοι του δήμου της Ηφαιστίας, και παράλληλα η αττική τεχνοτροπία του γλυπτού, αποτυπώνουν την εκ νέου εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς στην Λήμνο.

⁶⁶⁸ IG II/III² 1224, 11. 23-24: ...ἀναγράψαι τόδε το ψήφισμα [ε]ἰς στήλας λιθίνας διττάς [καί στήσ]αι τήμ μέ[ν μίαν] / [Ἀθήνησιν ἐν] ἀκροπόλει, τήν [δέ] ἐτέραν ἐμ Μυρίνει ἐ[ν τῶι ἱερῶι] τῆς Ἀρτέμιδο[ς].

⁶⁶⁹ Beschi 1992, 131-137. Beschi 1995-2000, 171. Beschi 2001, 203-204.

⁶⁷⁰ Beschi 2001, 193.

⁶⁷¹ Marangou 2006, 130-131. Marangou 2009, 96-99.

⁶⁷² AD 18, 1963, Χρονικά Β2, 265, πίν. 304 α-β. Αρχοντίδου 1994, 55, εικ. 12-13. Marangou 2009, 97, εικ. 12.9 a-b.

⁶⁷³ Για την Σάμο βλ. Γιαννούλη 2012. – Για την Δασκαλόπετρα της Χίου βλ. παραπ. σ 107.

⁶⁷⁴ Marangou 2009, 96, εικ. 12.8a-b.

⁶⁷⁵ Για τα ειδώλια γυναικείων μορφών από το Κάστρο βλ. παραπ. σημ. 672.

VII. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΛΗΣ ΣΤΗΝ ΧΙΟ, ΤΗΝ ΛΕΣΒΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΗΜΝΟ: ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Η λατρεία της φρυγικής θεάς διείσδυσε στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου από τα απέναντι μικρασιατικά παράλια κατά την διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων.

Στην Λήμνο, στο β' ήμισυ του 7^{ου} αιώνα, η φρυγική Κυβέλη, συνυφασμένη με την υπόσταση της θρακικής Αρτέμιδος Βενδίδος, λατρεύεται ως Μεγάλη Θεά στο τελεστήριο της Ηφαιστίας, σε υπαίθρια Ιερά στην πόλη της Μύρινας, καθώς και σε Ιερό ιδρυμένο εκτός των τειχών της. Τα πολυάριθμα αναθήματα από τους αποθέτες των Ιερών φανερώνουν ότι η θεότητα λατρεύεται με την πρωταρχική ιδιότητα της αρχέγονης θεάς της φύσης, είναι ουράνια και χθόνια, Πότνια Θηρών και θεά της μουσικής και των υδάτων. Με τα χαρακτηριστικά αυτά απαντάται και στην Φρυγία: σε αναθηματικές στήλες, στις λαξευμένες στον βράχο προσόψεις της και σε ταφικά μνημεία, όπου λατρεύεται ως προστάτιδα της φύσης, της ζωής και του θανάτου, παριστάνεται πλαισιωμένη από λιοντάρια ή μουσικούς συνοδούς, να κρατεί φιάλη, ζώο ή ρόδι.

Στην Λέσβο και την Χίο οι ναΐσκοι **1**, **2** και **4** μαρτυρούν για την λατρεία της Κυβέλης από το 550 π.Χ. περίπου. Στο τελευταίο, ωστόσο, τρίτο του 6^{ου} αιώνα, όπως φανερώνουν οι υλικές μαρτυρίες και τα ανασκαφικά δεδομένα, η λατρεία της θεάς καθιερώνεται επίσημα. Στην πόλη της Χίου και της Μυτιλήνης, στην περιοχή του *Κοφινά* και της *Επάνω Σκάλας*, κοντά στα οχυρωματικά τείχη, στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ιδρύονται τα πρωιμότερα Ιερά της, με τα οποία τεκμηριώνεται για πρώτη φορά η εξέχουσα σημασία της λατρείας της στο βορειοανατολικό Αιγαίο. Η επιλογή της θέσης των ιερών δεν μπορεί να είναι τυχαία, συσχετίζεται πιθανώς με την κύρια υπόστασή της ως φύλακα της πόλεως και θυμίζει την παράσταση της φρυγικής θεάς σε λατρευτική στήλη στην πύλη του τείχους στο *Boğazköy*. Παράλληλα, η θεά λατρεύεται ως χθόνια, όπως έμμεσα μαρτυρούν το αγαλμάτιο 7 από την Χίο, ένα πήλινο ειδώλιο Κυβέλης από αρχαϊκό τάφο της Μυτιλήνης και η ίδρυση των ιερών προς την πλευρά του τείχους, έξω από το οποίο εκτείνονταν οι αρχαϊκές νεκροπόλεις.

Ενδείξεις για την πολιτική σημασία, που πιθανώς αποδόθηκε στην θεά ήδη από το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., παρέχουν ο ναΐσκος 3, ο οποίος βρέθηκε σε δημόσιο κτίριο στην πόλη της Χίου και το Ιερό στην Επάνω Σκάλα της Μυτιλήνης, ιδρυμένο σε άμεση γειτνίαση με την περιοχή της αγοράς και του εμπορικού κέντρου της πόλεως.

Την ίδια περίοδο η Κυβέλη, ως θεά της φύσεως και των ορέων λατρεύεται σε υπαίθριους χώρους, στο Ιερό της Δασκαλόπετρας στην Χίο και πιθανώς, σε ναϊσκόμορφα

βραχώδη λαξεύματα στην επικράτεια των αρχαίων πόλεων της Ερεσσού και της Άντισσας στη Λέσβο.

Η μορφή του ναΐσκου, την οποία θα είχε το έξαρμα στο κέντρο του πλατώματος της Δασκαλόπετρας, φανερώνει την μετάπλαση της εικόνας της φρυγικής θεάς στον ελληνικό κόσμο. Ο τύπος και η εικονογραφία της ένθρονης μορφής, η οποία αναγνωρίζεται στην φθαρμένη πρόσοψη του εξάρματος, αντιστοιχούν στις παραστάσεις των χιακών **ναΐσκων 1** και **2**, οι οποίοι σύμφωνα με τυπολογικές συγκρίσεις προσγράφονται στο χιακό εργαστήριο πλαστικής. Για την εντόπια απόδοσή τους σημαντικό στοιχείο, είναι ότι στις βάσεις των παραστάδων του ναΐσκου της Δασκαλόπετρας, με τον οποίο αντιπαραβάλλονται, έχουν λαξευτεί λεοντοπόδαρα. Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί ιδιαιτερότητα της χιακής αρχιτεκτονικής των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων.

Τα πλησιέστερα και πρωιμότερα εικονογραφικά παράλληλα των χιακών αρχαϊκών γλυπτών της θεάς, τα οποία αποδίδουν καθιστή μορφή με τα χέρια στα γόνατα, είναι οι ναΐσκοι της Μιλήτου, των Ερυθρών, των Κλαζομενών και άλλων πόλεων της ιωνικής Μικράς Ασίας, απ' όπου και εισήχθη η λατρεία της θεάς στην Χίο.

Αντιθέτως, στην δυτική Λέσβο τα εικονογραφικά στοιχεία και η διαμόρφωση του πρωιμότερου γλυπτού της Κυβέλης από το νησί, του **ναΐσκου 4**, στον τύπο των φρυγικών ανεικονικών ειδώλων της θεάς, υπαινίσσεται την υιοθέτηση της λατρείας της απευθείας από την Φρυγία. Με την υπόθεση αυτή είναι πιθανόν ότι σχετίζονται και τα ναϊσκόμορφα λαξεύματα, τα οποία βρίσκονται σε απομακρυσμένες ορεινές περιοχές στην ύπαιθρον χώραν της Ερεσσού και της Άντισσας και αντιστοιχούν με τους παλαιότερους ιερούς χώρους της θεάς στην Φρυγία, τις λαξευμένες στον βράχο προσόψεις. Οι επαφές, πάντως, της Λέσβου με τον φρυγικό κόσμο κατά την περίοδο των αρχαϊκών χρόνων τεκμηριώνονται από τα αρχαιολογικά δεδομένα και τις φιλολογικές πηγές.

Στα τέλη του 6^{ου} αιώνα το αγαλμάτιο της θεάς από το Ιερό της Επάνω Σκάλας στην Μυτιλήνη αποδίδει τον αιολικό εικονογραφικό τύπο της ένθρονης μορφής με λιοντάρι στην «ποδιά». Το γλυπτό, το οποίο θυμίζει ιωνικά έργα, παραβάλλεται τεχνοτροπικά με τις μορφές του πήλινου διακόσμου του υστεροαρχαϊκού ναού της Κλοπεδής και εντάσσεται στο εντόπιο εργαστήριο.

Μετά από τους αρχαϊκούς χρόνους, η λατρεία της Κυβέλης στο βορειοανατολικό Αιγαίο μαρτυρείται ξανά από τα μέσα περίπου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στην Λήμνο το **αγαλμάτιο 9**, έργο αττικού εργαστηρίου, συνδέεται, πιθανώς, με την εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων στο νησί. Η εικόνα της Μητέρας των Θεών στο Παλαιό Βουλευτήριο της αθηναϊκής Αγοράς, αντανακλά την πολιτική σημασία της λατρείας της και συνδέει τους Αθηναίους κληρούχους με το ισχυρό πολιτικό κέντρο της μητρόπολής τους.

Στην Μυτιλήνη η επιγραφή MATPOON σε κέραμο του 3^{ου} αι. π.Χ. από το ελληνοιστικό Θεομοφόριο στην κορυφή του Κάστρου, μαρτυρεί ενδεχομένως για την συλλατρεία της Μητέρας Κυβέλης και Δήμητρος. Η ταύτιση των δύο θεοτήτων ανιχνεύεται ήδη στο τελευταίο χορικό της *Ελένης* του Ευριπίδη. Στην ύστερη ελληνοιστική περίοδο τα **αγαλμάτια 14** και **17** της Κυβέλης, τα οποία συγκρίνονται με αντίστοιχα έργα της Περγάμου και των ροδιακών εργαστηρίων, απηχούν τη συνέχεια της λατρείας της θεάς στην Μυτιλήνη και παράλληλα αποτυπώνουν τις εμπορικές επαφές της πόλεως αυτήν την εποχή. Στην ίδια περίοδο ενδείξεις για την ύπαρξη αγροτικού Ιερού στην υπαίθρον χώραν της πόλεως προσφέρουν τα επιφανειακά ευρήματα της παράλιας βορειοδυτικής περιοχής του κόλπου της Γέρας. Μάλιστα, η περισυλλογή του αγαλματίου 13 από το εκκλησάκι της Παναγίας Γαλούσας, υποδεικνύει, πιθανώς, την θέση του Ιερού, καθώς και το πέρασμα από την αρχαία λατρεία της Μητέρας θεάς στην Θεοτόκο.

Στην Ερεσσό η τυπολογία των ελληνοιστικών γλυπτών της Κυβέλης συνδέεται περισσότερο με τις λατρευτικές συνήθειες του χώρου της Ιωνίας. Στο **ανάγλυφο 20** η τεχνοτροπία των ανάβαθα χαραγμένων πτυχών συγγενεύει με έργα από την Μίλητο, την Έφεσο και την Σάμο, ενώ η ένταξή του στα εφεσιακού τύπου ανάγλυφα αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο για την ύπαρξη ελληνοιστικού υπαίθριου Ιερού της θεάς στην Ερεσσό.

Στην πόλη της Χίου, στην περιοχή του Κοφινά, ενδείξεις για τη συνέχεια της λατρείας της Κυβέλης από τους αρχαϊκούς χρόνους προσφέρει το **ανάγλυφο 22**. Η σχηματοποιημένη παράσταση της Πότνιας Θηρών, οδηγεί στην σκέψη της εξομίωσης της Κυβέλης με την επιγραφικά μαρτυρημένη στην περιοχή λατρεία της *Αρτέμιδος Εφεσίας*. Αντίστοιχα, το θραύσμα του επιτύμβιου, πιθανώς, **αναγλύφου 23** αποτελεί ένδειξη της χθόνιας ιδιότητας της θεάς στους ρωμαϊκούς χρόνους και της διατήρησης των στοιχείων της λατρείας της από την αρχαϊκή εποχή.

Για την ευρύτατη διάδοση της Κυβέλης στην Χίο από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. αδιάψευστοι μάρτυρες είναι οι σχετικές με την λατρεία της θεάς επιγραφές, η οποία καλείται *Μητέρα (επιγρ. 2, 3)*, *Μητέρα Κυβέλη (επιγρ. 1)* και *Μητέρα των Θεών (επιγρ. 4)*

Η αναφορά στην ύπαρξη Μητρώου στην επιγραφή του Βασιλέως Αττάλου του 3^{ου} αι. π.Χ. (επιγραφή 5) συσχετίστηκε με την επιγραφή της Μητέρας των Θεών (επιγραφή 4) στον ναό της Παναγίας της *Ερειθιανής* στον Βροντάδο, καθώς και με τα οικοδομικά λείψανα, που είχαν αποκαλυφθεί κατά την θεμελίωση του ναού. Αν και η ταύτιση της θέσης του Μητρώου της επιγραφής του Αττάλου με την περιοχή του Βροντάδου παραμένει αβέβαιη, η συγκέντρωση των υλικών μαρτυριών της λατρείας της θεάς στην περιοχή αποτελεί ασφαλή ένδειξη για την ύπαρξη ελληνοιστικού Ιερού.

Ιερό της θεάς θα πρέπει να ήταν ιδρυμένο και στην νότια Χίο. Από το είδος των αναθημάτων του Ευήνορος και του Καλλισθένου (επιγρ. **1** και **2**) συνάγεται ότι το Ιερό της θεάς είχε την μορφή τεμένους. Η θέση του, η οποία παραμένει αταύτιστη, τοποθετείται είτε μεταξύ των οικισμών της Κοινής και της Καλαμωτής, είτε στον Εμποριό. Με την περιοχή του Εμποριού συσχετίζεται και η λανθάνουσα επιγραφή 3 από το Πυργί. Η υπόθεση της επίκλησης της Μητέρας θεάς με την Αρτέμιδα, αβίαστα φέρνει στον νου το Ιερό του Λιμανιού στον Εμποριό: η Άρτεμις, η οποία λατρεύτηκε στο Ιερό, σύνναη με τον Απόλλωνα, κατά την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ταυτίστηκε με μία πρωιμότερη πολύ-υπόστατη γυναικεία θεότητα, της οποίας η λατρεία, σύμφωνα με τον ανασκαφέα του Ιερού J. Boardman, αντανακλούσε στοιχεία της φρυγικής Κυβέλης.

ΜΕΡΟΣ Β΄

**ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ**

α. Τα γλυπτά

Ναΐσκοι

1. ΜΧ 753

Υλικό: πωρόλιθος.

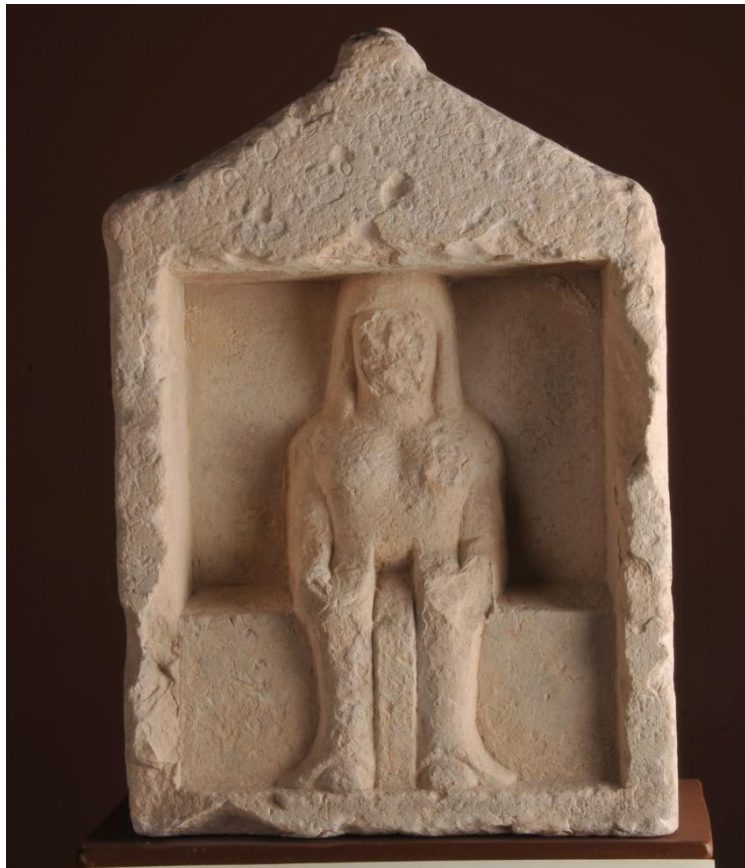
Προέλευση: άγνωστη · σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου *προϋπήρχεν*.

Διαστάσεις: ύψ. 39, πλ. 26, πάχ. 18⁶⁷⁶.

Διατήρηση: ακέραιος · αποκρούσεις στο πρόσωπο της μορφής και στα τοιχώματα του πλαισίου.

Στην πρόσοψη του ναΐσκου διαμορφώνεται τετράγωνο πλαίσιο, το οποίο επιστέφει δίρριχτη στέγη με ημικυκλικό έξαρμα στην κορυφή, που αποδίδει κεντρικό ακρωτήριο. Στην πρόσοψη, μέσα σε τετράγωνη κόγχη, η θεά παριστάνεται καθιστή σε θρανίο. Αποδίδεται αυστηρά μετωπική, με τους βραχίονες κατά μήκος του σώματος και τα χέρια στα γόνατα. Φέρει ποδήρες, ζωσμένο ένδυμα με μακρύ κόλπο, που ανασηκώνεται και σχηματίζει ορθογώνιο άνοιγμα στο ύψος της ζώνης. Πλατειά, κεντρική πτυχή διατρέχει το κάτω μέρος του ενδύματος, το οποίο διευρύνεται στην απόληξή του, με τοξωτά ανοίγματα επάνω από τα άκρα των ποδιών. Η κεφαλή καλύπτεται με επίβλημα, που πέφτει στους χαμηλωμένους ώμους και τους βραχίονες.

Βιβλιογραφία: Neumann 1979, 15-16, πίν.9b. Pedley 1982, 190, πίν. 25, εικ. 17. Naumann 1983, 129-130, 301 αρ..56 α. Fuchs – Floren 1987, 338. Γρηγοριάδου 2000, 130-133.

1. Ναΐσκος, ΜΧ 753

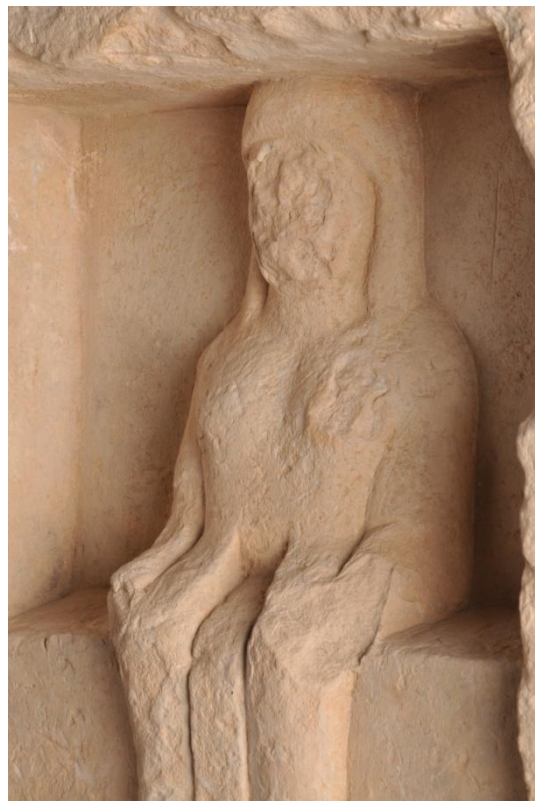
⁶⁷⁶ Οι διαστάσεις δίνονται σε εκατοστά του μέτρου.

1α

1β

1γ

2. ΜΧ 13520 .

Υλικό: μάρμαρο

Πρόελευση: τυχαίο εύρημα από τον Αγ. Γεώργιο Συκούση Χίου ` στο ευρετήριο του Μουσείου δεν σημειώνεται πότε βρέθηκε.

Διαστάσεις: ύψ. 37, πλ. 28, πάχ. 18.

Διατήρηση: ακέρατος, με λιγοστές αποκρούσεις και κατά τόπους διαβρωμένη επιφάνεια.

Στην πρόσοψη του ναΐσκου διαμορφώνεται ορθογώνια κόγχη με ανάγλυφη παράσταση καθιστής, γυναικείας μορφής. Το κοίλο περιβάλλεται από ορθογώνιο πλαίσιο, οι μακρές πλευρές του οποίου απολήγουν σε υποτυπώδη επίκρανα, όπου στηρίζεται αμφικλινής, προεξέχουσα στέγη.

Στην κόγχη αποδίδεται κατενώπιον καθιστή μορφή σε θρανίο, με τα χέρια στα γόνατα. Φορεί ποδήρη χιτώνα και επίβλημα, το οποίο καλύπτει την κεφαλή και πέφτει στους ώμους και τους βραχίονες. Το ένδυμα σχηματίζει κόλπο με ορθογώνιο άνοιγμα στην μέση. Στα σκέλη κεντρική, κατακόρυφη ταινία με λεπτές, ανάβαθες εγχαράξεις ένθεν και ένθεν, οι οποίες πιθανώς δηλώνουν την πτύχωση στο κάτω μέρος του ενδύματος.

Βιβλιογραφία: Langlotz 1966, 30 σημ. 64. Langlotz 1975, 163, πίν. 60, 9. Pedley 1982, 190, πίν. 25, εικ. 18. Vermaseren 1982, 182, αρ.565. Naumann 1983, 129-130, αρ. 56.

2. Ναΐσκος, ΜΧ 13520

3. ΜΧ 10703

Υλικό: μάρμαρο

Προέλευση: βρέθηκε το 1996 σε σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παγκάλου, στην περιοχή της Αγ. Άννας Καπέλλας, νοτιοανατολικά του λόφου του Κοφινά στην πόλη της Χίου.

Διαστάσεις: ύψ. 31, πλ. 16, πάχ. 14

Διατήρηση: κακή κατάσταση διατήρησης, με πολλές κακώσεις και έντονα διαβρωμένες επιφάνειες.

Το πλαίσιο του ναΐσκου σώζεται σε ακανόνιστο, ορθογώνιο σχήμα, με αποστρογγυλεμένο το άνω μέρος του. Οι αδρές, εφθαρμένες επιφάνειές του αποτελούν ένδειξη ότι το ανάγλυφο σφυροκοπήθηκε, προκειμένου να εντειχισθεί.

Μέσα σε αψιδωτή κόγχη παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή, όπως συνάγεται από την βαθιά, οριζόντια απολάξευση στην μέση. Από την μορφή διακρίνεται μόνον το λεπτό, τριγωνικό περίγραμμα του προσώπου και οι ακτινωτά διευθετημένες αυλακώσεις της άλλοτε περίτεχνης κόμης, που περιβάλλει το μέτωπο και τους κροτάφους. Το άνω μέρος της κόγχης περιτρέχει λεπτή, κυματιστή ταινία με οπές .

Βιβλιογραφία: ΑΔ 51,1996, Χρονικά Β2, 594.

3 – 3α. Ναΐσκος, ΜΧ 10703

4. ΑΣΕ 296

Υλικό: πωρόλιθος.

Προέλευση: επιφανειακό εύρημα από την Σκάλα Ερεσσού Λέσβου ἔχρησθη το 1987.

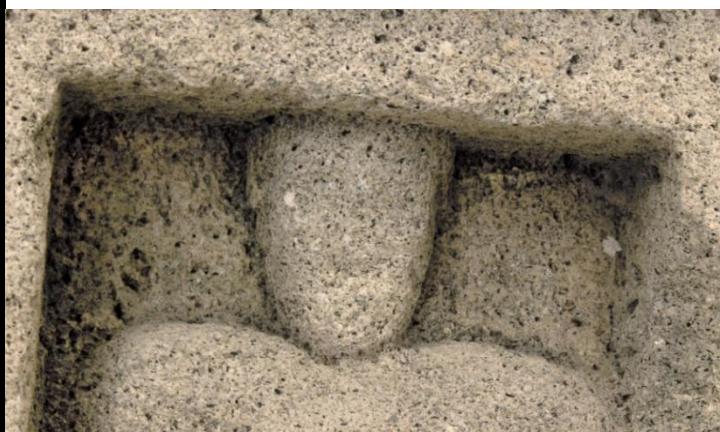
Διαστάσεις: ύψ. 56, πλ. 35, πάχ. 23.

Διατήρηση: σχεδόν ακέραιος, με μικροκακώσεις σε όλη την επιφάνεια. Λείπει τμήμα της επίστεψης.

Ο ναῖσκος διαμορφώνεται από βαθμιδωτή, προεξέχουσα βάση με αδρά λαξευμένες επιφάνειες, και ορθογώνιο πλαίσιο, οι κρόταφοι του οποίου διευρύνονται προς τα επάνω, για να στηρίξουν οριζόντιο προεξέχον στοιχείο.

Στην κόγχη παριστάνεται κατενώπιον γυναικεία μορφή, καθιστή σε θρανίο, τμήμα του οποίου αναγνωρίζεται στην αριστερή μόνον πλευρά. Η μορφή γεμίζει όλο σχεδόν το κοίλο. Αποδίδεται σχηματοποιημένα, με τετράγωνο σώμα και καμπύλους ώμους, που συναντώνται σε τόξα κάτω από το πηγούνι. Οι βραχίονες αποδίδονται με πρόστυπες νευρώσεις κατά μήκος του σώματος. Το πρόσωπο ωοειδές, με στρογγυλό πηγούνι και χαμηλό μέτωπο, πλασιώνεται από δύο κοντούς βοστρύχους. Από τα επιμέρους χαρακτηριστικά διακρίνονται μόνον οι εγχάρακτοι, αμυγδαλόσχημοι οφθαλμοί. Στην κεφαλή η μορφή φέρει χαμηλό πόλο, ο οποίος εφάπτεται στην οροφή του ναῖσκου.

Βιβλιογραφία: ΑΔ 42, 1987, Χρονικά Β2, 482, πίν. 290β. Spencer 1995 α, 30 αρ.21, Spencer 1995β, 299 σημ. 191.

4 – 4α. Ναῖσκος, ΑΣΕ 296

5. MM 3837

Υλικό: πωρόλιθος.

Πρόελευση: βρέθηκε τυχαία το 1967 στο Παλαιοχώρι Σιγρίου.

Διαστάσεις: ύψ. 28, πλ. 22, πάχ. 35.

Διατήρηση: ακέραιος, με μικροκακώσεις και διαβρωμένη επιφάνεια.

Στην πρόσοψη στενόμακρου οικίσκου με δίρριχτη στέγη αποδίδεται κατενώπιον όρθια, γυναικεία μορφή. Παριστάνεται σε πρόστυπο ανάγλυφο, μέσα σε ορθογώνια κόγχη, η οποία μειώνεται προς τα επάνω και σχηματίζει ελαφρώς καμπύλη απόληξη.

Η μορφή αποδίδεται με μεγάλο κεφάλι και δυσανάλογα μικρό σώμα, τριγωνικούς ώμους και λεπτούς βραχίονες. Η επίπεδη επιφάνεια γύρω από τα σκέλη αποδίδει το ποδήρες ένδυμα. Τα χέρια, σε διαφορετικό ύψος, φέρονται προς το στήθος και την κοιλιά, όπου ένα διαβρωμένο εξόγκωμα υποδηλώνει την θέση ενός ζώου ή αντικειμένου. Τα άκρα πόδια αποδίδονται ενωμένα. Το πρόσωπο ωοειδές, με πλατειές παρειές, περιβάλλεται έως τους κροτάφους από κοντή κόμη.

Αδημοσίευτο.

5. Ναΐσκος, MM 3837

Αγαλμάτια

6. ΜΧ 754

Υλικό: μάρμαρο χοντρόκοκκο λευκό.

Προέλευση: βρέθηκε τυχαία το 1932 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Φιλίππου, στις νότιες υπώρειες του λόφου του Κοφινά της πόλεως Χίου.

Διαστάσεις: ύψ. 33,5, πλ. 18,5, πάχ. 16.

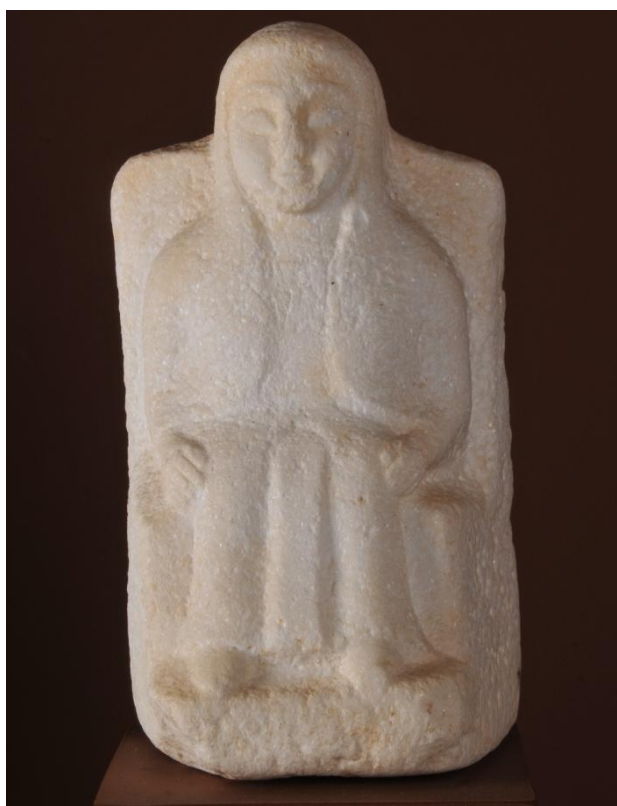
Διατήρηση: ακέραιο.

Η μορφή, αυστηρά μετωπική, κάθεται σε απλό θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο και τραπεζιόσχημο κάθισμα, πατά σε προεξέχον υποπόδιο και με τις παλάμες «αγκαλιάζει» τα γόνατα από το πλάι. Φορεί ποδήρη χιτώνα και χοντρό επίβλημα, το οποίο τυλίγει σφιχτά την κεφαλή, πέφτει έως την μέση και μένει ανοιχτό ανάμεσα στα στήθη⁶⁷⁷. Ο χιτώνας σχηματίζει κόλπο, που ανασύρεται στο κέντρο και με τόξα κατεβαίνει προς τα πλάγια. Πλατειά κατακόρυφη πτυχή προβάλλει μέσα από το άνοιγμα του κόλπου και φτάνει έως τα σφυρά των ποδιών. Στο κάτω μέρος του σώματος το ένδυμα διευρύνεται ακτινωτά και σχηματίζει τόξα επάνω από τα κλειστά υποδήματα.

Το πρόσωπο αποδίδεται ολοστρόγγυλο με έντονα χαρακτηριστικά: μεγάλα, αντίλοξα μάτια, έντονα οφρυακά τόξα, παχύ χείλος και πλατειές παρειές.

Στο στήθος διακρίνονται εγχάρακτα γράμματα δίστιχης, πιθανώς, επιγραφής.

Βιβλιογραφία: Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, 2-1- 1967, φ.370 με εικόνα. Γρηγοριάδου 2000, 130-133.

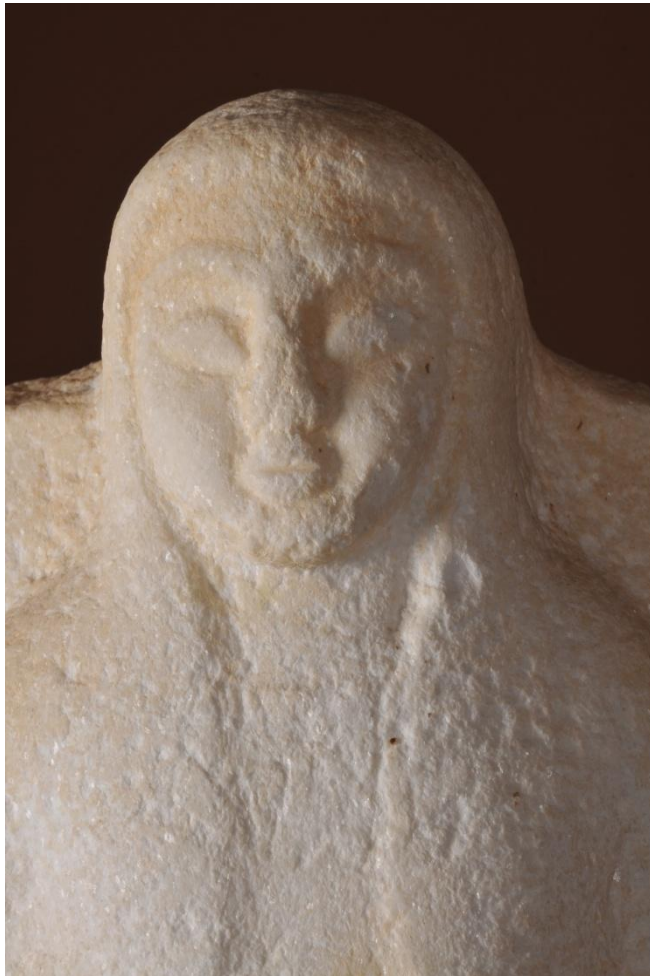

6. Αγαλμάτιο, ΜΧ 754

⁶⁷⁷ Οι εγχαράξεις, οι οποίες διακρίνονται ευκρινώς στο στήθος, αναγνωρίστηκαν από την κ. Λίλα Μαραγκού ως κατάλοιπα αναθηματικής επιγραφής.

6α

6β

7. Συλλογή Στάμου Φαφαλιού (χωρίς αρ.).

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: άγνωστη· άλλοτε εντοιχισμένο στο εκκλησάκι των Αγ. Σαράντα, της πόλεως της Χίου.

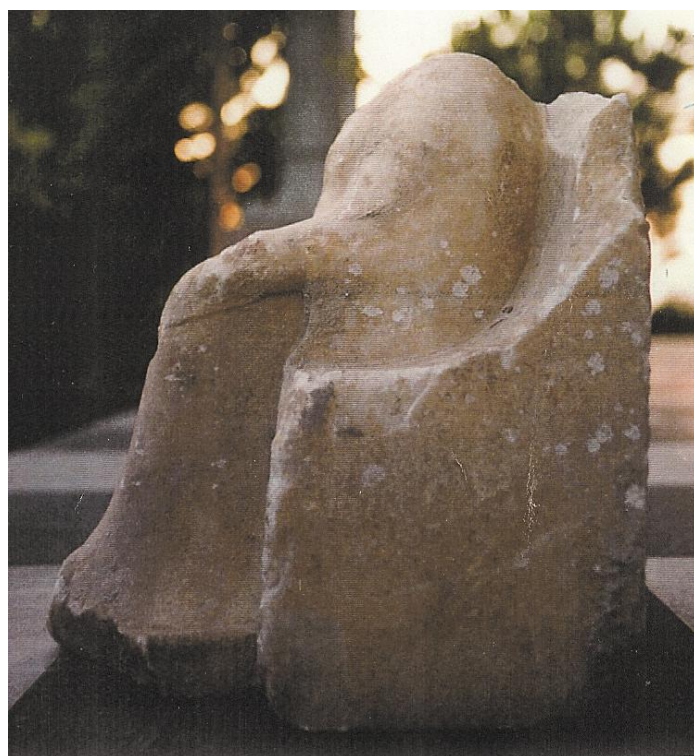
Διατήρηση: σώζεται ακέφαλο· σπασμένο το ερεισίνωτο και το υποπόδιο, μικροκακώσεις σε όλη την επιφάνεια.

Διαστάσεις: ύψ. 27, πλ.24, πάχ.25.

Παριστάνεται κατενώπιον καθιστή, γυναικεία μορφή με τα χέρια στα γόνατα. Αποδίδεται σε θρόνο με κοίλες, χαμηλές πλευρές, ερεισίνωτο και ορθογώνιο, προεξέχον υποπόδιο.

Η μορφή είναι ενδεδυμένη ποδήρη, βαθύζωνο χιτώνα, που μένει χωρίς πτυχές και σχηματίζει μακρύ απόπτυγμα, το οποίο πέφτει καμπύλο γύρω από τα γόνατα. Ανάμεσα στα σκέλη πρόστυπη, κατακόρυφη πτυχή και έντονη σχηματοποίηση στα τοξωτά ανοίγματα επάνω από τα άκρα πόδια και στην κωδωνόσχημη απόληξη του ενδύματος γύρω από το υποπόδιο. Δύο ορθογώνιες, χαμηλές επιφάνειες, οι οποίες, ακολουθώντας το περίγραμμα των βραχιόνων και των ερεισίχειρων, πέφτουν συμμετρικά στην πρόσθια πλευρά του θρόνου, ένθεν και ένθεν της καθιστής μορφής, αποδίδουν μακρύ ιμάτιο.

Αδημοσίευτο.

7 – 7α. Αγαλμάτιο, Συλλογή Στάμου Φαφαλιού

8. MM 6946

Υλικό: ηφαιστειογενής λίθος.

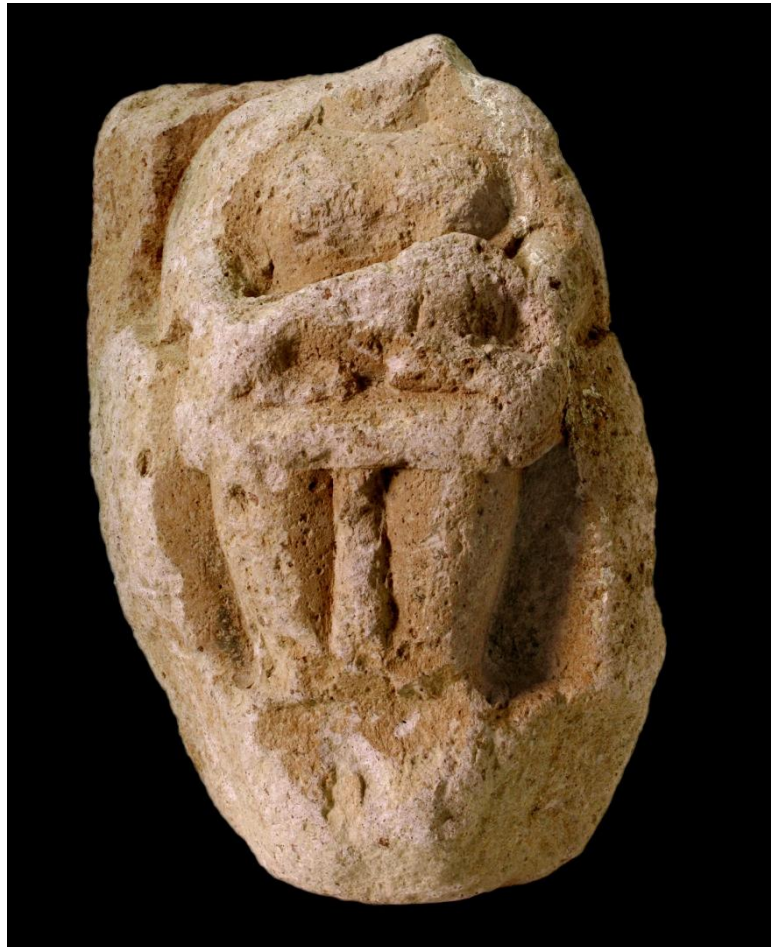
Προέλευση: Βρέθηκε το 1973 σε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας πρώην Ασύλου Ανιάτων στην πόλη της Μυτιλήνης.

Διαστάσεις: ύψ. 46, πλ. 31, πάχ. 27.

Διατήρηση: σώζεται ακέφαλο, με πολλές αποκρούσεις και κακώσεις.

Παριστάνεται κατενώπιον γυναικεία μορφή, καθιστή σε αδρά λαξευμένο θρόνο, η οποία καταλαμβάνει με τον όγκο του σώματός της όλη την έκταση του καθίσματος. Ένα λιοντάρι είναι ξαπλωμένο στην «ποδιά» της. Η θεά είναι ενδεδυμένη ημιχειριδωτό, ποδήρη χιτώνα και επίβλημα, το οποίο πέφτει ελαφρώς ασύμμετρα επάνω στους ώμους: αριστερά σχηματίζει τοξωτή απόληξη, ενώ δεξιά είναι τοποθετημένο ψηλότερα, ακολουθώντας πιθανώς την στροφή του κορμού προς τα δεξιά. Ο χιτώνας παραμένει απτύχωτος στο επάνω μέρος του, όπου δηλώνεται εγχάρακτα η ταινιωτή παρυφή του λαιμού. Η λοξότμητη απόληξη των χειρίδων αναδιπλώνεται με πλούσια πτύχωση επάνω στο σώμα του ζώου. Το ένδυμα κολλάει στο κάτω μέρος του σώματος, όπου τα σκέλη διαγράφονται σχεδόν ανάγλυφα. Ανάμεσά τους έξεργη, κατακόρυφη δέσμη λεπτών πτυχώσεων. Παρόμοιες λεπτές, οριζόντιες εγχαράξεις διακρίνονται στο τελείωμα του κόλπου, επάνω από τα γόνατα.

Βιβλιογραφία: Χατζή 1973, 517. Bodenstedt 1981, 17, πίν.V,11. Spencer 1995 β, 298, σημ.183.

8. Αγαλμάτιο, MM 6946

8α

8β

9. ΜΛ 2163

Υλικό :μάρμαρο.

Πρόελευση: τυχαίο εύρημα από την Αττική της Λήμνου· παραδόθηκε το 1981.

Διατήρηση: λείπει η κεφαλή, το δεξιό χέρι από τον αγκώνα και το αριστερό από το μέσον του πήχη. Η κεφαλή με το λαιμό ήταν χωριστά δουλεμένα και έμπαιναν ένθετα.

Διαστάσεις: ύψ. 37, πλ. 24, πάχ. 19.

Παριστάνεται γυναικεία μορφή, καθιστή σε θρόνο με υψηλό, ορθογώνιο ερεισίνωτο και χαμηλό υποπόδιο, επάνω στο οποίο προβάλλεται το δεξιό της σκέλος. Είναι ενδεδυμένη λεπτό, χειριδωτό χιτώνα με απόπτυγμα, που σχηματίζει οριζόντιες κρεμαστές πτυχές ανάμεσα στα στήθη. Το μάτι τυλίγει τον αριστερό βραχίονα, φέρεται γύρω από τα σκέλη με λοξή πτύχωση και αναδιπλούμενο στην κοιλιά πέφτει προς τα κάτω. Με το δεξιό της χέρι να απομακρύνεται από τον κορμό, η θεά θα πρότεινε φιάλη, ενώ με το αριστερό θα κρατούσε σκήπτρο, όπως συνάγεται από την κατεύθυνση του σωζόμενου πήχη και την στάση του βραχίονος.

Στα δεξιά της λιοντάρι καθιστό στα πίσω πόδια, το οποίο αποδίδεται ανάγλυφα στην πλευρά του θρόνου.

Αδημοσίευτο.

9 – 9α. Αγαλμάτιο, ΜΛ 2163

10. ΜΛ 2194 .

Υλικό: ασβεστόλιθος.

Πρόελευση: τυχαίο εύρημα από την Μύρινα Λήμνου ἔ παραδόθηκε το 1986.

Διατήρηση: σώζεται από τη μέση και κάτω.

Διαστάσεις: ύψ. 18, πλ. , πάχ.

Παριστάνεται γυναικεία ενδεδυμένη μορφή, καθιστή σε απλό θρόνο με υποπόδιο, όπου προβάλλει ελαφρώς το δεξιό της σκέλος. Επάνω στα γόνατά της είναι ξαπλωμένο λιοντάρι, με το κεφάλι στραμμένο προς τον θεατή. Η μορφή φορεί ποδήρες ένδυμα και χοντροϋφασμένο ιμάτιο, που τυλίγει το κάτω μέρος του σώματος, αναδιπλώνεται στους μηρούς και πέφτει κατά μήκος της αριστερής της κνήμης. Αριστερά ως προς τον θεατή σώζεται φιάλη, την οποία θα πρότεινε η θεά με το δεξιό της χέρι.

Αδημοσίευτο.

10. Αγαλμάτιο, ΜΛ 2194

11. ΜΧ 684.

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: άγνωστη· παραδόθηκε στο Μουσείο το 1954 από τον Χίο στην καταγωγή μηχανικό Κ. Χαλλιορή.

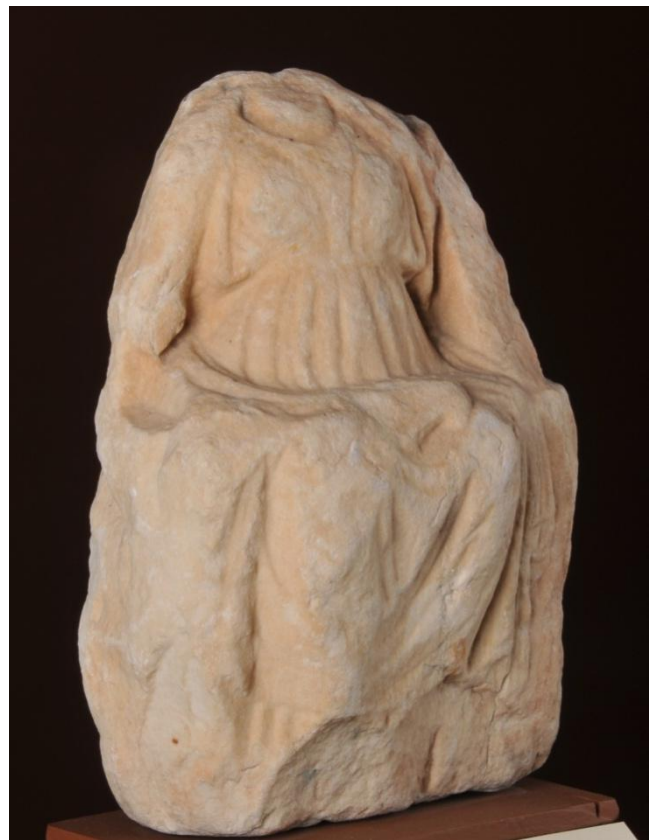
Διατήρηση: λείπουν η κεφαλή, ο δεξιός βραχίονας, τμήμα του τυμπάνου και τα πόδια. Μικροκακώσεις σε όλη την επιφάνεια.

Διαστάσεις: ύψ. 32, πλ. 21, πάχ. 11.

Παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή σε απλό θρόνο με χαμηλά ερεισίχειρα. Με το αριστερό της χέρι κρατεί τύμπανο από το κάτω μέρος του, ενώ στους μηρούς της αναπαύεται μικρό lionτάρι, το οποίο σώζεται σε κακή κατάσταση.

Φέρει ποδήρη, χοντρούφασμένο χιτώνα, που ζώνεται στο στήθος, σχηματίζει απόπτυγμα κάτω από τους μαστούς, και χοντρές κάθετες πτυχές στην κοιλιακή χώρα. Το ιμάτιο τυλίγει τα σκέλη σχηματίζοντας καμπύλες πτυχές, αναδιπλώνεται επάνω στους μηρούς και πέφτει από την αριστερή πλευρά του θρόνου.

Βιβλιογραφία: Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ.75, 30-1-1955.

11- 11α. Αγαλμάτιο, ΜΧ 684

12. ΜΧ 248

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: μεταφέρθηκε από τις Ερυθρές της Μικράς Ασίας και παραδόθηκε το 1914 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου από τον ιατρό Ν.Ι Κωσταρέλλο.

Διατήρηση: λείπει η κεφαλή και ο δεξιός βραχίονας από τον αγκώνα· αποκρούσεις στο ερεισίνωτο, το τύμπανο και το λιοντάρι.

Διαστάσεις: ύψ. 19, πλ. 16, πάχ. 10.

Αποδίδεται γυναικεία μορφή καθήμενη σε απλό θρόνο με χαμηλό υποπόδιο, όπου προβάλλεται το δεξιό της σκέλος. Με το αριστερό της χέρι αγκαλιάζει τύμπανο και με το δεξιό θα πρότεινε φιάλη. Επάνω στα γόνατά της είναι ξαπλωμένο μικρό λιοντάρι, με το κεφάλι του στραμμένο προς τον θεατή.

Η θεά φορεί ποδήρη, πολύπτυχο χιτώνα, ο οποίος ζώνεται ψηλά, κάτω από το στήθος. Ο αριστερός βραχίονας και το κάτω μέρος του σώματος τυλίγονται σε πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο, που φέρεται από τα δεξιά και πέφτει κατά μήκος της αριστερής κνήμης, με απόληξη στο σχήμα της «χελιδονοουράς».

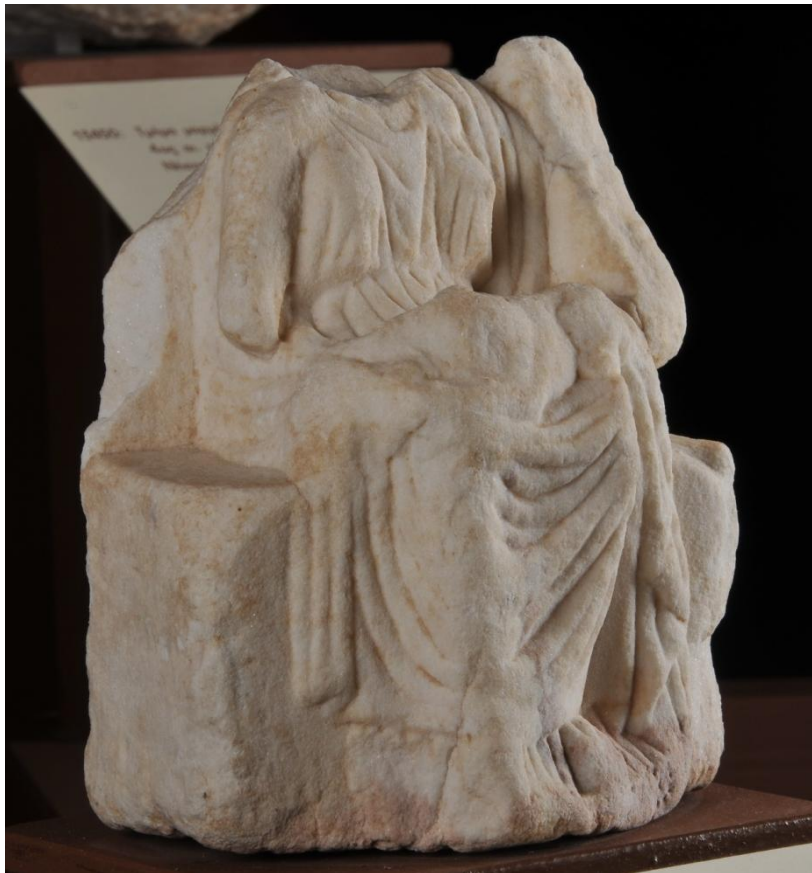
Βιβλιογραφία: Rubensohn – Watzinger 1928, 116. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ.63, 29-8-1954. Vermaseren 1982, 181 αρ.562.

12. Αγαλμάτιο, ΜΧ 248

12α

12β

13. MM 3583.

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: περισυλλέχθηκε το 1966 από το εκκλησάκι της Παναγίας Γαλούσας, στη θέση Παλαιόλουτρο Γέρας Λέσβου.

Διατήρηση: λείπουν η κεφαλή μαζί με το λαιμό και το αριστερό χέρι, που τοποθετούνταν ένθετα· επίσης λείπουν ο δεξιός πήχης από τον αγκώνα και μέρος του τυμπάνου. Αποκρούσεις στα πόδια, το υποπόδιο και την βάση του θρόνου.

Διαστάσεις: ύψ. 35, πλ. 22, πάχ. 10.

Παριστάνεται κατενώπιον καθιστή γυναικεία μορφή σε θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο και μαξιλάρι. Τα στάσιμα σκέλη αναπαύονται σε δίβαθμο υποπόδιο, ενώ ο κορμός στρέφει ελαφρώς αριστερά ως προς τον θεατή. Η μορφή αποδίδεται ραδινή, χωρίς να καταλαμβάνει όλη την έκταση του καθίσματος. Με το αριστερό της χέρι κρατεί τύμπανο από το κάτω μέρος του και μέσα στην «ποδιά» της είναι ξαπλωμένο ένα μικρό λιοντάρι. Φέρει ποδήρη, χειριδωτό χιτώνα, που ζώνεται σφιχτά κάτω από το στήθος και σχηματίζει καμπύλο άνοιγμα στο στέρνο και λιγοστές πλατειές, πρόστυπες πτυχές στην κοιλιά και στο κάτω μέρος του. Ο αριστερός ώμος και τα σκέλη τυλίγονται σε μιάτιο, που μένει σχεδόν απτύχωτο, με δύο επάλληλες καμπύλες πτυχές να «κρέμονται» ανάμεσα στις κνήμες. Η μία άκρη του, η οποία διέρχεται κατά μήκος των μηρών, συστρέφεται και πέφτει επάνω στην αριστερή πλευρά του θρόνου.

Αδημοσίευτο

13. Αγαλμάτιο, ΜΧ 3583

14. MM 146

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: τυχαίο εύρημα από την πόλη της Μυτιλήνης `στο ευρετήριο του Μουσείου δεν σημειώνεται πότε βρέθηκε.

Διατήρηση: λείπουν η κεφαλή, ο δεξιός βραχίονας πάνω από τον αγκώνα και μέρος του τυμπάνου ` αποκρούσεις στον θρόνο και τα πόδια.

Διαστάσεις: ύψ. 26, πλ. 18, πάχ. 17.

Παριστάνεται γυναικεία μορφή, καθιστή σε περίτεχνο θρόνο με ερεισίχειρα, μαξιλάρι και χαμηλό, προεξέχον, δίβαθμο υποπόδιο. Αποδίδεται κατενώπιον, με προβεβλημένο το δεξιό της σκέλος. Με το αριστερό της χέρι κρατεί τύμπανο από το κάτω μέρος του, και στους μηρούς της αναπαύεται ένα μικρό λιοντάρι. Φορεί ποδήρη, πλούσια πτυχωμένο χιτώνα, ο οποίος ζώνεται χαλαρά κάτω από το στήθος και σχηματίζει ευρύ τριγωνικό άνοιγμα γύρω από τον λαιμό. Στον κορμό πυκνές κάθετες πτυχές διατάσσονται κατά ζεύγη και απολήγουν σε V. Τα σκέλη και ο αριστερός ώμος καλύπτονται με χοντροϋφασμένο ιμάτιο, η μία άκρη του οποίου φέρεται από τα δεξιά της θεάς και πέφτει κατά μήκος της αριστερού της σκέλους με παχιά αναδίπλωση στο σχήμα της «χελιδονοουράς». Κάτω από την λοξότμητη παρυφή του ιματίου ο χιτώνας πέφτει βαρύς, με βαθιές, κάθετες και καμπύλες πτυχές.

Αδημοσίευτο.

14 – 14α. Αγαλμάτιο, MM 146

15. ΑΣΕ 308

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: τυχαίο εύρημα από την Ερεσσό · δεν σημειώνεται χρονολογία εύρεσης.

Διατήρηση: λείπει η κεφαλή · απολεπίσματα και «ζαχαροποίηση» σε όλη την επιφάνεια.

Διαστάσεις: ύψ. 10, πλ.5,3, πάχ. 5.

Παριστάνεται καθιστή, ψιλόλιγνη γυναικεία μορφή σε θρόνο με ερεισίνωτο, η οποία προβάλλει προς τα εμπρός το δεξιό της σκέλος. Είναι ενδεδυμένη ψηλά ζωσμένο χιτώνα, που σχηματίζει τρίγωνο ανάμεσα στα στήθη και κάθετες πυκνές πτυχές στην κοιλιά και την απόληξή του. Επάνω στα σκέλη το ιμάτιο πτυχώνεται με επάλληλες καμπύλες πτυχές, οι οποίες διατάσσονται συμμετρικά γύρω από τη δεξιά, προβεβλημένη κνήμη. Μέσα στην «ποδιά» της βρίσκεται ξαπλωμένο ένα μικρό λιοντάρι, όπου η θεά έχει ακουμπήσει τα χέρια της.

Αδημοσίευτο.

15. Αγαλματίδιο, ΑΣΕ 308

16. ΜΧ 247

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: μεταφέρθηκε από τις Ερυθρές της Μικράς Ασίας και παραδόθηκε το 1914 από τον ιατρό Ν.Ι Κωσταρέλλο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου.

Διατήρηση: λείπει η κεφαλή· πολλές κακώσεις και αποκρούσεις σε όλη την επιφάνεια του γλυπτού.

Διαστάσεις: ύψ. 17, πλ. 15, πάχ. 11.

Αποδίδεται γυναικεία μορφή, καθιστή σε θρόνο με ερεισίνωτο και χαμηλούς βραχίονες. Με το προτεταμένο δεξιό της χέρι κρατεί φιάλη και με το αριστερό αγκαλιάζει τύμπανο από το κάτω μέρος του. Επάνω στην ποδιά της αναπαύεται μικρό λιοντάρι, ενώ δύο ημικαθήμενοι λέοντες παραστέκουν ένθεν και ένθεν. Η μορφή είναι ενδεδυμένη χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο τυλίγεται στον δεξιό βραχίονα με επάλληλες οριζόντιες πτυχές και φέρεται γύρω από τα σκέλη. Ανάμεσα στις κνήμες σχηματίζονται λοξές, ανάβαθες πτυχωσεις, ενώ κάτω από το ιμάτιο παραμένουν ορατές οι οπές από το τρυπάνι που χρησιμοποιήθηκε.

Βιβλιογραφία: Rubensohn – Watzinger 1928, 116. Α. Στεφάνου, *Ερειθιανά, Νέα του Βροντάδου*, φ.63, 29-8-1954. Vermaseren 1982, 181-182 αρ.563.

16. Αγαλμάτιο, ΜΧ 247

17. ΜΧ 5632

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: βρέθηκε το 1990 σε ανασκαφή στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Λουτράρη, στην περιοχή Αγ. Ιακώβου στην πόλη της Χίου.

Διατήρηση: λείπουν η κεφαλή, ο δεξιός βραχίονας από τον ώμο και τμήμα του τυμπάνου, που είχαν σπάσει και ξανασυγκολληθεί.

Διαστάσεις: ύψ. 22, πλ. 18, πάχ. 13.

Το αγαλμάτιο διατηρείται σε καλή κατάσταση και η στίλβωση του μαρμάρου δίνει την εντύπωση της αλαβάστρινης επιδερμίδας.

Εικονίζεται καθιστή γυναικεία μορφή σε απλό θρόνο με κεκλιμένο, ταινιωτό υποπόδιο και υψηλό ερεισίνωτο, το οποίο στενεύει προς τα επάνω και επιστέφεται με κεντρικό ακρωτήριο. Αποδίδεται κατενώπιον, με τύμπανο στο αριστερό της χέρι και δύο ημικαθήμενους λέοντες ένθεν και ένθεν. Φέρει ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο πέφτει από τα αριστερά. Ο ψηλά ζωσμένος χιτώνας ανοίγει τριγωνικά κάτω από τον λαιμό και σχηματίζει φειδωλές κάθετες πτυχές κάτω από την ζώνη. Το ιμάτιο, σχεδόν χωρίς πτυχές, πέφτει βαρύ γύρω από τα σκέλη και απολήγει λοξότμητο επάνω στις κνήμες.

Το αγαλμάτιο με τα λιοντάρια εδράζονται σε χαμηλή, ορθογώνια βάση με κοιλόκυρτο κυμάτιο στην κύρια όψη.

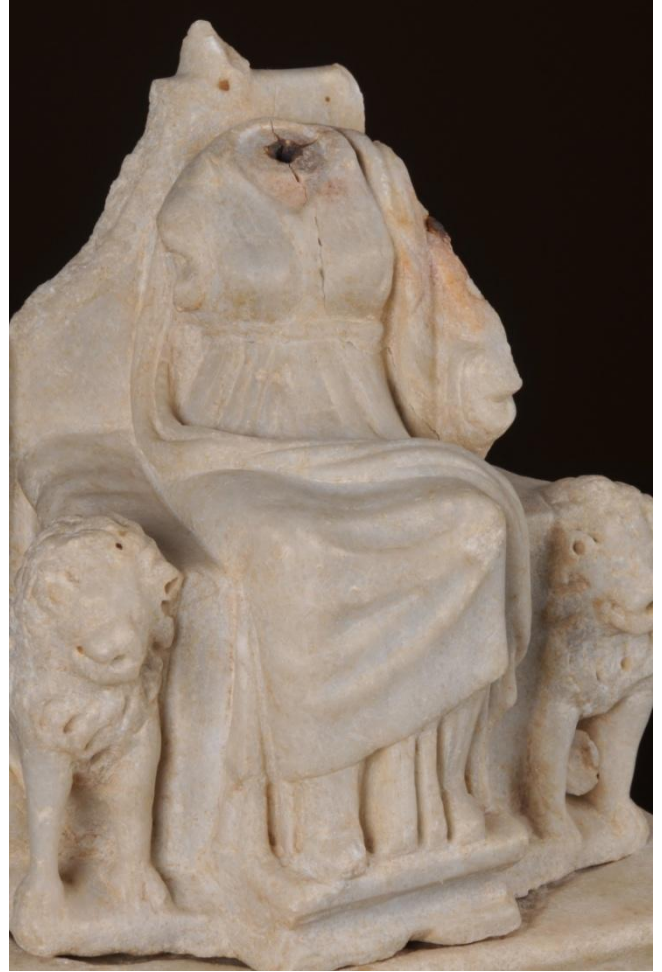
Βιβλιογραφία: ΑΔ 45, 1990, Χρονικά Β2, 394.

17. Αγαλμάτιο, ΜΧ 5632

17α

17β

18. ΜΧ 246

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: μεταφέρθηκε από τις Ερυθρές της Μικράς Ασίας και παραδόθηκε το 1914 από τον ιατρό Ν.Ι Κωσταρέλλο.

Διατήρηση: λείπουν η κεφαλή και τμήμα του ερεισίνωτου.

Διαστάσεις: ύψ. 20, πλ. 15, πάχ. 10.

Παριστάνεται καθιστή γυναικεία μορφή σε απλό θρόνο με ερεισίνωτο και βαθμιδωτό υποπόδιο, όπου αναπαύει τα σκέλη, με το αριστερό ελαφρώς τραβηγμένο προς τα πίσω. Με το δεξιό της χέρι προτείνει φιάλη, ενώ με το αριστερό κρατεί σκήπτρο, το οποίο προβάλλεται ανάγλυφο επάνω στην πλευρά του θρόνου.

Η μορφή φέρει ποδήρη, ημιχειριδωτό, πολύπτυχο χιτώνα, που ζώνεται ψηλά, κάτω από το στήθος και μάτιο, το οποίο καλύπτει τον αριστερό βραχίονα και τα σκέλη. Η μία του άκρη σχηματίζει παχιά αναδίπλωσή, που φέρεται κατά μήκος των μηρών, περνάει επάνω από τον αριστερό πήχη και πέφτει προς τα κάτω. Στα δεξιά της θεάς ημικαθήμενος λέοντας, ο οποίος αποδίδεται σε έξεργο ανάγλυφο, στην πρόσθια πλευρά του θρόνου.

Βιβλιογραφία: Rubensohn – Watzinger 1928, 116. Α. Στεφάνου, *Ερειθιανά, Νέα του Βροντάδου*, φ.63, 29-8-1954. Vermaseren 1982, 182, αρ.564. Γρηγοριάδου 2000, 130.

18. Αγαλμάτιο, ΜΧ 246

19. MM 3547

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: τυχαίο εύρημα από την πόλη της Μυτιλήνης · στο ευρετήριο δεν σημειώνεται χρονολογία εύρεσης.

Διατήρηση: σώζεται το κάτω μέρος από την μέση.

Διαστάσεις: ύψ. 22, πλ. 20, πάχ. 19.

Παριστάνεται γυναικεία μορφή κατενώπιον, καθιστή σε θρόνο με πόδια. Πατά σε πλατύ ορθογώνιο υποπόδιο και προβάλλει προς τα εμπρός το αριστερό της σκέλος. Φέρει ποδήρη χιτώνα με καμπύλες, επάλληλες πτυχές στην κοιλιά και βαριές κάθετες πτυχώσεις στην απόληξη του, γύρω από τα σκέλη. Το ιμάτιο τυλίγει το κάτω μέρος του σώματος, σχηματίζει σχοινόμορφες, διασταυρούμενες πτυχές και πέφτει κατά μήκος της αριστερής κνήμης. Στα δεξιά της λιοντάρι καθιστό στα πίσω πόδια.

Αδημοσίευτο.

19. Αγαλμάτιο, MM 3547

19α

19β

Ανάγλυφα

20. ΑΣΕ 171

Υλικό: πωρόλιθος.

Προέλευση: τυχαίο εύρημα από την Ερεσσό· στο ευρετήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής δεν σημειώνεται χρονολογία εύρεσης.

Διατήρηση: αποκομμένο το άνω μέρος του. Έντονη διάβρωση σε όλη την επιφάνεια.

Διαστάσεις: ύψ. 24, πλ. 24, πάχ. 12.

Μέσα σε ορθογώνια κόγχη με απλή πλαισίωση αποδίδεται κατενώπιον καθιστή γυναικεία μορφή, με τύμπανο στο αριστερό της χέρι και φιάλη στο δεξιό. Επάνω στους μηρούς της αναπαύεται μικρό λιοντάρι. Φέρει ποδήρη, χειριδωτό χιτώνα που ζώνεται ψηλά, κάτω από το βαρύ στήθος, και σχηματίζει τριγωνικό άνοιγμα στον λαιμό. Ανάμεσα στα σκέλη αποδίδονται ανάβαθες λοξές πτυχές, με κατεύθυνση από τα αριστερά προς τα δεξιά. Δύο ζεύγη χοντρών πλοκάμων, πλαισιώνουν το πρόσωπο και πέφτουν στους ώμους.

Αδημοσίευτο.

20. Ανάγλυφο, ΑΣΕ 171

21. ΜΧ 18281

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: άλλοτε στον αύλειο χώρο του Ι.Ν. Αγ. Μάρκου Βροντάδου· το 2007 μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου.

Διατήρηση: θραυσμένο και συγκολλημένο από τρία μεγάλα θραύσματα. Λείπουν μέρος της κεφαλής της θεάς και ο αριστερός βραχίονας από τον αγκώνα.

Διαστάσεις: ύψ. 38, πλ. 36, πάχ. 21.

Μέσα σε βαθιά ορθογώνια κόγχη, επιχρισμένη εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα, παριστάνεται κατενώπιον γυναικεία μορφή, καθιστή σε υψηλό θρανίο με μαξιλάρι και ορθογώνιο υποπόδιο, πάνω στο οποίο προβάλλει ελαφρά το δεξιό της σκέλος. Φορεί υψηλό πόλο, που ανοίγει προς τα επάνω και εφάπτεται στην οροφή του πλαισίου. Τα μαλλιά μαζεύονται προς τα πίσω, με λεπτούς κυματιστούς βοστρύχους. Με το δεξιό της χέρι προτείνει φιάλη και με το αριστερό αγκαλιάζει τύμπανο από κάτω. Η μορφή φέρει χιτώνα, πέπλο και ιμάτιο, που καλύπτει τον αριστερό ώμο και τα σκέλη. Ο πέπλος πορπώνεται στους ώμους και ανοίγει τριγωνικά κάτω από τον λαιμό. Το ιμάτιο τυλίγει τα σκέλη και σχηματίζει επάλληλες τριγωνικές πτυχές ανάμεσα στις κνήμες.

Βιβλιογραφία: Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ.463, 1-2-1971 και φ. 464, 16-2-1971.

21. Ανάγλυφο, ΜΧ 18281

21α

21β

22. ΜΧ 755

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: τυχαίο εύρημα από την πόλη της Χίου, πιθανώς από την περιοχή του Κοφινά. Στο ευρετήριο του Μουσείου αναφέρεται «ἐκ τοῦ Κοφινά ἴ προῦπῆρχεν». Δεν σημειώνεται η χρονολογία εύρεσης.

Διατήρηση: αποκρούσεις στο πλαίσιο και διάβρωση σε όλη σχεδόν την επιφάνεια.

Διαστάσεις: ύψ. 38, πλ. 31, πάχ. 9.

Το ανάγλυφο έχει ορθογώνιο σχήμα και περιβάλλεται από απλή πλαισίωση. Στο κοίλο παριστάνεται κατενώπιον γυναικεία μορφή, πιθανώς ένθρονη. Πατά σε υψηλό υποπόδιο και ακουμπά τα χέρια της επάνω στις κεφαλές δύο ζώων, τα οποία παραστέκουν ένθεν και ένθεν, στον τύπο της Πότνιας Θηρών. Οι μορφές αποδίδονται με σχηματοποίηση, σε πρόστυπο ανάγλυφο.

Βιβλιογραφία: Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ.75, 30-1-1955.

22. Ανάγλυφο, ΜΧ 755

23. ΜΧ 685

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: άγνωστη · στο Αρχαιολογικό Μουσείο παραδόθηκε το 1954 από τον μηχανικό Κ. Χαλλιορή

Διατήρηση: πρόκειται για θραύσμα · διάβρωση στα πρόσωπα των μορφών, μικροκακώσεις σε όλη την επιφάνεια.

Διαστάσεις: ύψ. 27, πλ. 33, πάχ. 14.

Το ανάγλυφο προέρχεται πιθανώς από βωμό ή βάθρο κυκλικού σχήματος, όπως δηλώνει η καμπυλότητα της περιφέρειάς του. Η παράσταση αποδίδει ένθρονη Κυβέλη, με δύο δευτερεύουσες μορφές ένθεν και ένθεν, επάνω σε λεπτό, αδρά δουλεμένο κανόνα.

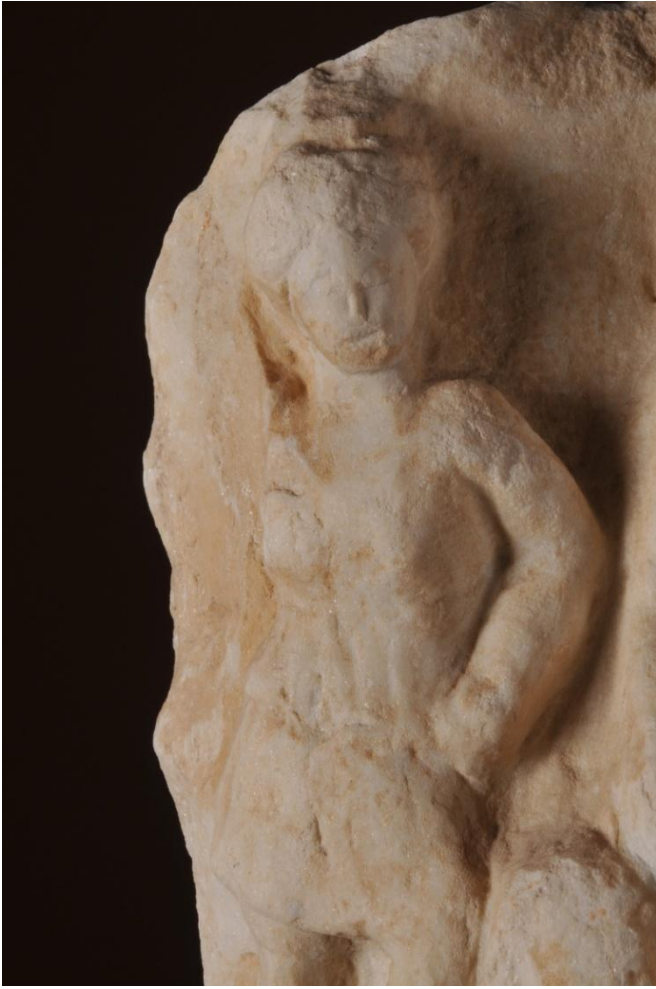
Η θεά παριστάνεται κατενώπιον, καθιστή σε θρόνο με χαμηλό υποπόδιο, προτείνει φιάλη με το δεξιό της χέρι και στηρίζει το αριστερό επάνω σε μικρό τύμπανο, κατά τον γνωστό τύπο της Περγάμου. Φορεί ζωσμένο, ημιχειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο. Στην κεφαλή φέρει υψηλό πόλο και καλύπτρα, που πέφτει πίσω από τους ώμους. Στα δεξιά της lionτάρι καθιστό στα πίσω πόδια.

Δύο ιστάμενες μορφές, σε δεύτερο επίπεδο και μικρότερη κλίμακα, πλαισιώνουν την θεά. Αριστερά ως προς τον θεατή παριστάνεται νεαρή, γυναικεία μορφή σε διασκελισμό, να κινείται προς το κέντρο της παράστασης. Φορεί κοντό, διπλοζωσμένο, αχειρίδωτο χιτώνα και ψηλά υποδήματα. Τα μαλλιά φέρονται προς τα πίσω και μαζεύονται σε κρωβύλο στην κορυφή της κεφαλής. Στην δεξιά πλευρά του κορμού της, κάτω από το αριστερό στήθος, διακρίνεται ιμάντας. Δεξιά ως προς τον θεατή παριστάνεται κατενώπιον ανυπόδητη ανδρική μορφή με στιβαρή σωματική διάπλαση, ιδιαίτερα έκδηλη στους μηρούς. Η μορφή στηρίζει το βάρος του σώματός της στο δεξιό στάσιμο σκέλος. Είναι ενδεδυμένη περίζωμα, πλατεία ζώνη και χλαμύδα, η οποία πέφτει μπροστά, επάνω από το δεξιό γόνατο. Πλούσια, μακριά μαλλιά πλαισιώνουν τον λαιμό, έως τους ώμους. Ο ημισφαιρικός όγκος, ο οποίος στεφανώνει την κεφαλή, αποδίδει, πιθανώς, κράνος.

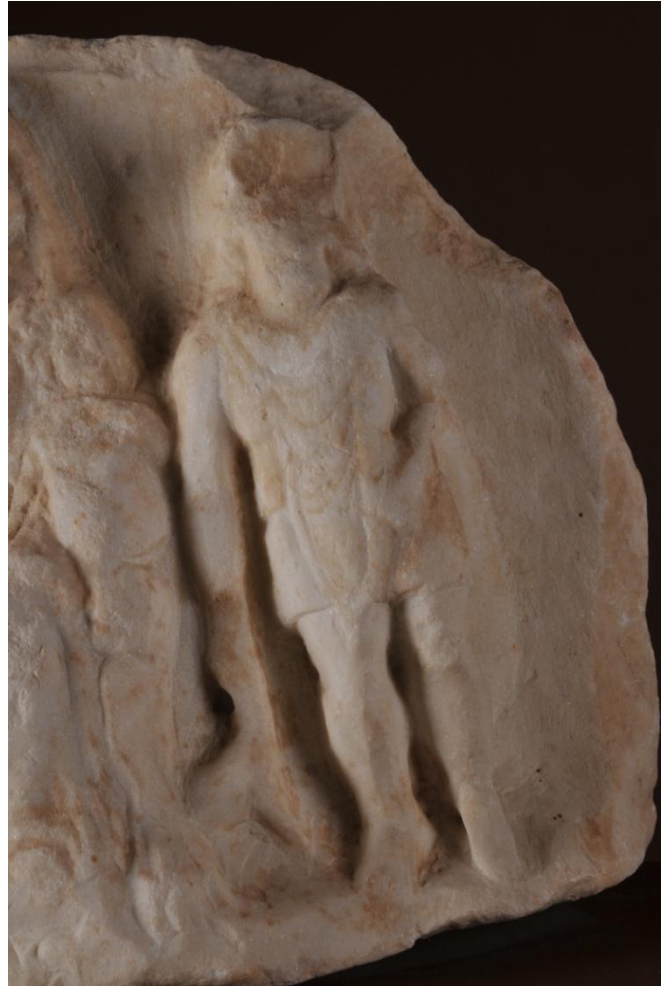
Βιβλιογραφία: Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ.75, 30-1-1955. Α. Αρχοντίδου, Χίος, στο: *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου* (2005), 133, εικ. 172

23. Ανάγλυφο, ΜΧ 685

23α

23β

24. MM 209

Υλικό: μάρμαρο.

Πρόελευση: μεταφέρθηκε από την **Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης** στην Μυτιλήνη τον 19^ο αιώνα.

Διατήρηση: λείπει το πάνω μέρος του αναγλύφου· από την παράσταση λείπουν η κεφαλή της ένθρονης μορφής και της ερμαϊκής στήλης.

Διαστάσεις: ύψ. 31, πλ. 32, πάχ. 8.

Το ανάγλυφο περιβάλλεται από απλό, ταινιωτό πλαίσιο, με ορθογώνια κόγχη, όπου παριστάνεται ένθρονη γυναικεία μορφή και στα δεξιά της ερμαϊκή στήλη.

Η μορφή αποδίδεται κατενώπιον, ενώ ο κορμός της κλίνει ελαφρώς προς τα δεξιά. Κάθεται σε πολυτελή θρόνο με περίτεχνο υποπόδιο, τورνευτά πόδια και ερεισίχειρα, τα οποία στηρίζουν ημικαθήμενες σφίγγες. Με τον αριστερό της βραχίονα αγκαλιάζει τύμπανο, το οποίο αποδίδεται προοπτικά, ενώ με το δεξιό ακουμπά το ξαπλωμένο στην «ποδιά» της λιοντάρι. Είναι ενδεδυμένη ποδήρη, ημιχειριδωτό χιτώνα, που πτυχώνεται κάθετα και σχηματίζει απόπτυγμα, τριγωνικό άνοιγμα με ταινιωτή παρυφή στο στέρνο και τόξα επάνω από τα άκρα πόδια. Στο στήθος σώζονται οι απολήξεις δύο στριφτών πλοκάμων. Το μάτι φέρεται επάνω στο αριστερό σκέλος, με επάλληλες λοξές πτυχές.

Δεξιά της μορφής παριστάνεται ερμαϊκή στήλη, επάνω σε τετράγωνο βάθρο. Σώζεται ο φαλλός και η οριζόντια προεξοχή του ακρωτηριασμένου βραχίονος.

Βιβλιογραφία: Conze 1865, 10-11. Shields 1917, 56. Arndt – Lippold 1929, 49, αρ. 3196. R. Lullies, *Die Typen der griechische Herme* (1931), 71, σημ. 146. Vermaseren 1982, 178 αρ. 554. Naumann 1983, 354, αρ. 521. Vermaseren 1987, 172 αρ. 573, πίν. CXXVIII. Vikela 2001, 111, σημ. 142.

24. Ανάγλυφο, MM 209

25. MM 1124

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: τυχαίο εύρημα από την δυτική παράλια περιοχή *Κάτω Τρίτος* του κόλπου της Γέρας · στο ευρετήριο του Μουσείου δεν καταγράφεται η χρονολογία εύρεσης.

Διατήρηση: ακέραιο · έντονη διάβρωση σε όλη την επιφάνεια, ώστε δεν διακρίνονται πολλές λεπτομέρειες.
Διαστάσεις: ύψ. 17.5, πλ. 16.5, πάχ. 5,3.

Το ανάγλυφο έχει σχήμα ναΐσκου, με παραστάδες και γείσο. Στην κόγχη απεικονίζεται αριστερά ως προς τον θεατή η Κυβέλη, καθιστή σε θρόνο με υποπόδιο, όπου προβάλλει το δεξιό της σκέλος. Παριστάνεται σε στάση τριών τετάρτων, με τύμπανο στο αριστερό της χέρι και ένα ημικαθήμενο λιοντάρι στα δεξιά της. Είναι ενδεδυμένη ποδήρη, ζωσμένο χιτώνα, ιμάτιο, που φέρεται από την κεφαλή, και πόλο, ο οποίος εφάπτεται στο εσωτερικό της κόγχης. Η θεά προβάλλεται σε πρώτο επίπεδο, ενώ στα αριστερά της απεικονίζεται ορθογώνιος βωμός, τον οποίο μισοκαλύπτει με τα σκέλη της. Πίσω από τον βωμό μία οικογένεια λατρευτών προσέρχεται στην θεά: το ζεύγος, ένα άνδρας και μία γυναίκα και σε πρώτο επίπεδο τα παιδιά, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, το οποίο κρατεί στα χέρια του ένα τυλιγμένο σε φασκίες βρέφος.

Βιβλιογραφία: Μητροπούλου 1982-83, 243 αρ. 4

25. Ανάγλυφο, MM 1124

β. Οι Επιγραφές

Χίος

1. ΜΧ 634. Αναθηματική ενεπίγραφη στήλη από την Κοινή.

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: βρέθηκε το 1928 στον οικισμό της Κοινής στην νότια Χίο. Σύμφωνα με το ευρετήριο, η επιγραφή βρέθηκε «εις τοίχον αρχαίου κτίσματος τῆς προρωμαϊκῆς περιόδου» κατά την διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο ιδιοκτησία Σ. Μονιώδη. Για τον αρχαίο τοίχο παραδίδεται ότι το 1931 αποκαλύφθηκε η συνέχειά του.

Διαστάσεις: ύψ. 27, πλ. 20, πάχ. 8.

Η στήλη έχει ορθογώνιο σχήμα και είναι λειασμένη στην πρόσθια και στις πλάγιες στενές πλευρές της. Στο πάνω μέρος της πρόσθιας πλευράς η επιγραφή:

Εὐήνωρ Ἡραγόρεω
Μητρί Κυβελείῃ(ι)
τά πρό τῶ ναοῦ
ἀνέθηκεν

Η επιγραφή είναι πλήρης και χρονολογείται στο β' ήμισυ του 4ου αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία: G. Karo, *AA* 47, 1932, 173. L. Robert, *BCH* 57, 1933, 483-484, αρ.4 (με φωτογραφία). Forrest 1963, 59, αρ.11. *SEG* 22, 1967, αρ.511. Vermaseren 1982, 180, αρ. 560. Graf 1985, 115-116. *SEG* 35, 922j. Σαδικάκης 1998, 78 σημ. 142. Roller 1999, 203, σημ. 75. Γρηγοριάδου 2000, 132 – 133.133. Xagorari-Gleissner 2008, 130.

1. ΜΧ 634. Ενεπίγραφη στήλη από την Κοινή.

2. Αναθηματική επιγραφή από την Καλαμωτή

Υλικό: εντόπιος λίθος.

Θέση: είναι εντοιχισμένη στο εκκλησάκι του Αη Γιάννη στην Καλαμωτή Χίου (εικ. 8).

Διαστάσεις: ύψ. 21, πλ. 79.

Καλλ[ι]σθένης / Άσκλη[η]πιάδου / τήν στρωτήν / καί τάς καθέδρας // Μητρί

Χρονολογείται στον 1^ο αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία: B. Haussolier, *BCH* 3, 1879, 324, αρ.11. Γ. Πασπάτης, *Χιακόν Γλωσσάριον* (1888), 403 αρ.5. H. Graillet, *Le culte de Cybèle, Mère des dieux à Rome et dans l'Empire romain* (1912), 367. Forrest 1963, 59, αρ.9. *SEG* 22, 1967, αρ. 512. H. Engelmann – R. Merkelbach, *Inscripfen von Erythrai* (1973), αρ. 211. Vermaseren 1982, 180, αρ. 559. Graf 1985, 115-116.

3. Αναθηματική επιγραφή από το Πυργί Χίου (εικ.8).

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: βρέθηκε στο Πυργί · σήμερα λανθάνει.

Διαστάσεις: ύψ. 53, πλ. 47.

[Ά]θηνῆς Ἡρακλε[- - - - -]

τήν ἑαυτοῦ Ἄβαθε[- - - - -]

Ἑρμάρχου Μητρί Ἄρ[- - - -]

Βιβλιογραφία: Γ. Πασπάτης ό.π., αρ.5. Ζολώτας 1908, 256 αρ. ΡΙΗ'. Forrest 1963, 59, αρ.10. Graf 1985, 116 – 117.

4. Αναθηματική επιγραφή από τον Βροντάδο.

Υλικό: μάρμαρο.

Θέση: είναι εντοιχισμένη στον Ι.Ν. της Παναγίας της Ερειθιανής στον Βροντάδο.

Διαστάσεις: ύψ. 103, πλ. 0,46.

Ἄγαθοκλή[ς] / Ἄθηνοδώρου / Μητρί θεῶν

Χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Βιβλιογραφία: Ζολώτας 1908, 225-226. Α. Στεφάνου, Ερειθιανά, *Νέα του Βροντάδου*, φ.464/16.2.1971. Graf 1985, 109, Σαδικάκης 1998, 143, σημ. 143.

5. ΜΧ 1. Επιγραφή Βασιλέως Αττάλου.

Υλικό: Μάρμαρο

Προέλευση: βρέθηκε το 1907 στην Απλωταριά στην πόλη της Χίου (οικία Τζουμπαριώτη).

Διαστάσεις: ύψ. 80, πλ. 73, πάχ. 23.

Α'
· μ · ·

ἀείδασ]μον ἀείδα[σμον
τῶν χ]ρημάτων ὧν ἔδω[κ]εν
βασι]λεύς Ἄτταλος εἰς την
τῶν τειχῶν οἰκοδομίαν.

Τ]έλλιδος τοῦ Οἰνοπίδου καί Πυ-
θ]ηίδος τῆς Σκυθίνου τῆ ἐπιτρο-
π]ία ὑπέρ τοῦ παιδός τοῦ ἀχθησομέ-
νο]υ ὑπό Πυθηίδος τῷ πατρί Σκυθίνω
κα]τά τάς διαθήκας ἀγρός καί ἀργός
τα I ἐν Ἄργει καὶ Γνάφοις σ'
Ἀπο]λλωνίου τοῦ Μένητος ἀγρός καί
ἀ]ργός τά ἐν Λιμένι κ[αί] Ἄλσει π'
Μεν]εστράτου τοῦ Βίωνος, γονῆ δε
Ἄθ]ηναγόρου ἀγροῖ οἱ ἐν τῇ Ἄκτῃ σ'
Λ]ύσωνος τοῦ Ἄρτεμιδώρου ἀγροῖ
οἱ ἐν Οἴῳ τῷ Ἑρμαίτῃ σκε'
Θ]εανοῦς τῆς Δαμασιστράτου τῆ ἐπί-
τροπ]ία ὑπέρ τοῦ παιδός, ὃν ἄξει [Θ]ρα-
συκλέων Συκαεύς [κ]ατά τάς δ[ι]α[θ]ήκας
αὐτοῦ ἀγρός ὁ ἐν Ῥίναις οε'
Μ]ητρίδος τῆς Δημητρίου παροίκου
ἀγ]ρός ὁ ἐν Οἴῳ τῷ Ἑρμαίτῃ καὶ
ἐν Οἴ]ῳ τῷ Γραλλάδῃ μ (ἦ σ)'
Πυθο]κλεῦς τοῦ Ἀγαθίνου ἀγρός [ὁ
ἐπ]ί Περαιᾷ ριε'
Εὐ]μήλου τοῦ Μενίππου ἀγρός ὁ ἐν Λ(II)
μητίδαις Λευκωνίοις ὃν
δι]εἶλετο πρὸς τὸν ἀδελφόν, ρ'
Θ]εοδότου τοῦ Πυθοκλεῦς ἀγροῖ
καί ἀργοῖ τά ἐπί Περαιᾷ μ'
Μ]ενεκράτου τοῦ Μητροδώρου, τροφῆ
δέ Μ]ηνοφίλου ἀγρός
ὁ ἐν Εὐρυπιλίδαις ρκε'
Φι]λώτου τοῦ Ἀπολλωνίδου κατὰ το ἐπι-
βάλλ]ον αὐτῷ μέρος ἀγρός ὁ ἐν [Οἴ]ῳ τῷ
Ἑρμαίτῃ ὁ γενόμενος Πύρρου τοῦ Πύθω-
νος, ὃν ἔλαβεν διαιρούμενος
πρὸς τὸν ἀδελφόν, ρν'
Εὐ]ζήλου τοῦ Εὐ(τ)ύχου, τροφῆ δε Ἴκεσίου
ἀγ]ρός ὁ ἐν [Βαθεῖ(;)] λι]μένι ρ'
Π]λιάδος τῆς Θεοδώρου ἀγροῖ πάντες
κ]αί ἀργοῖ τά ἐν Δωτίῳ πλήν τοῦ
χ]ωρίου τοῦ γενομένου Βιτίννου ρν'

Διον]υσοδώρου το]ϋ Διονυσοδώ]ρου

Β΄

ατη

ἀείδα]σμον ἀείδασμο]ν
τῶν χρημάτων, ὧν ἔδωκ]εν
βασιλεύς Ἄττ[α]λος εἰς την
τοῦ πυρός καῦσιν την ἐν τ[ῶ
γυμνασίῳ.

Πάτρωνος τοῦ Πυθέρμου ἀγρός [και ἀρ-
γος τὰ ἐν Κασθαναίᾳ τῇ Π[ο]λί[χνη
τὰ καλούμενα ἐν Νυκτεῖ]. . .

Θεοπρόπου τοῦ Βιτῶ ἀγροί και ἀργ[οί τὰ
ἐν Βασιλέων οἴκοις και Νοιν. . . .
και Κυβωνίδαις

Ἀνδρώνακτος τοῦ [Κρ]ηνεῦς ἀ[γροί
και ἀργοί τὰ ἐν Δωτίῳ

Ἡροφάντου τοῦ Θεοδότου, γονῆ δέ Ἡρ[ο]-
στράτου ἀγροί και ἀργοί τὰ ἐν Ἰρίναις
και τό κεραμεῖον και τὰ προσόντα [τῶ
κεραμείῳ και τὰ προστεθέντα το]ύ
τοις κατά τὰς διαιρέσεις ἀπό τῶ]ν
ἀγρῶν και τῶν ἀργῶν τῶν ἐν Εὐ[ρυ]πυ-
λίδαις και τόπος ὁ ἐνεργός ὁ ἐχό[μενος
τοῦ ἀγροῦ τοῦ ἀ[γ]ορασθέντος παρά Π[ε]ρι-
κλεῦς, ἐν ᾧ αἱ συκαῖ πε[φύ]κασιν, ὁ ἐν δεξι-
ᾷ [τῆ]ς ὁδοῦ τῆς [δ]ημοσίας τῆς παρ[ά] τό
Ἐρμαῖον τῆς παραφερούσης εἰς Χα[λά-
ζους και ὁ τόπος ὁ καλούμενος ἐν[ε]νή-
κοντα ὄρχων ὁ ἀγοραθεῖς παρά Περικλεῦς,
ἐν ᾧ πεφύτευται ἡ ἀττική

Δει(ν)ο(μ)άχου τοῦ Λεωμέδοντος ἀγρό[ς και
ἀργός ὁ ἐν Εὐρυ(πυ)λίδαις και τᾶ]λση [και
ὁ τόπος ὁ παρά τό Μητρῶον και τό Καβί[ριον]

τὰ ἐν Καρίδαις, ἃ φέρει δασμόν ἀείδ[ασ-
μον ἔτους ἐκάστου Φιλλίδαις

δραχμάς τέσσερας δ
Φησίνου τοῦ Ζήνιδος ἀγρός και ἀργό[ς]
και κῆ[π]ος τὰ ἐγ Καυκάσοις, ἃ φέρει δ[ασ-
μόν ἀείδ]ασμον ἔ[του]ς ἐκάστου Δοθι .
δαις Πρηξ. . . . ιδαις δραχμάς τρεῖ[ς
[και] χαλκοῦς ἐννέα

Φησί]νο]υ τοῦ Ζήνιδος ἀγρός και ἀργός [και
γεωυχι]Εα και δεξαμεναί τὰ ἐν Ἐρεῖθ[αις
ἃ φέρει δασμόν ἀείδασμον ἔτους ἐ[κάσ-
του ἱεροποιοῖς. νορος δ[ρα

χμ]άς τετ[ο]

Η μαρμάρινη λιθόπλινθος φέρει στην πρόσθια επιφάνειά της δίστηλη επιγραφή, ογδόντα εννιά στίχων, γνωστή ως επιγραφή του Βασιλέως Αττάλου. Το κείμενο παραδίδει την πληροφορία ότι ο Άτταλος ευεργέτησε την πόλη της Χίου προσφέροντας χρήματα, τα οποία μοιράστηκαν σε μικροκαλλιεργητές.

Το όνομα του Αττάλου, το οποίο αναφέρεται στην επιγραφή, ταυτίζεται με τον Άτταλο Α', βασιλιά της Περγάμου στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Άτταλος, προκειμένου να κερδίσει την συμπάθεια των Ελλήνων, διέθετε μεγάλα χρηματικά ποσά στα Ιερά και στις ελληνικές πόλεις, εγκαινιάζοντας την πολιτική των «παροχών», την οποία θα ακολουθούσουν αργότερα οι διάδοχοί του. Μεταξύ των πόλεων, οι οποίες ευεργετήθηκαν από τους Ατταλίδες, αναφέρεται και η Χίος.

Βιβλιογραφία: Ζολώτας 1908, 163 – 184 αρ. Γ'. Ζολώτας 1921, 337-338. Ν.Μ. Κοντολέων, *Αθηνά* 51, 1941-47, 126-127. Boardman 1959, 195-196. Forrest 1963, 62-63. Kaletsch 1980, 235 σημ. 55. Vermaseren 1982, 179-180, αρ.558. Graf 1985, 117-118. Σαδικάκης 1998, 193-194, 350.

5. ΜΧ 1. Επιγραφή Βασιλέως Αττάλου.

Λέσβος

6. Ενεπίγραφη κέραμος από το Ιερό της Δήμητρος και της Κόρης στο Κάστρο της Μυτιλήνης.

ΜΜ, χωρίς αρ.

Υλικό: πηλός.

Προέλευση: Κάστρο Μυτιλήνης, Ιερό Δήμητρος και Κόρης, 1987, ανασκαφή του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

Διαστάσεις: ύψ. 5,5 πλ. 40 πάχ. 15

Στην κάθετη επιφάνεια της πλίνθου η επιγραφή :

ΜΑ ΤΡΟΟ[Ν].

Χρονολογείται στους ελληνοιστικούς χρόνους σύμφωνα με την εμπύεστη σφραγίδα, η οποία παρεμβάλλεται ανάμεσα στο Α και το Τ και αποδίδει ξόρανο του Διονύσου, όμοιο με των νομισμάτων της πόλεως της Μυτιλήνης του 3^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Williams 1988, 136-139, πίν.2-3 και Williams 1989, 176-177.

6. Ενεπίγραφη κέραμος από το Ιερό της Δήμητρος και της Κόρης.

7. ΑΣΕ 118. Ενεπίγραφος κιονίσκος από την Σκάλα Ερεσσού.

Υλικό: μάρμαρο.

Προέλευση: Βρέθηκε το 1901 σε οικόπεδο μεταξύ της παραλίας της Σκάλας Ερεσσού και του Ι.Ν. του Αγ. Ανδρέα.

Διατήρηση: λείπουν το επάνω και το δεξιό μέρος του ημικίονα· η πίσω επιφάνεια είναι αδρά ειργασμένη.

Διαστάσεις: ύψ. 99, πλ. 0,44.

.....
..... ειστείχην ευσέβειας.
Ἄπο μὲν κάδεος ἰδίω
[περιμένν]αντας ἀμέραις εἴκοσι ἀπό δε
[ἀλλοτρί]ω ἀμέραις τρεῖς λοεσσάμενον.
[ἀπό δε ..]άτω ἀμέραις δέκα, αὐταν δέ
[τάν τετό]κοισαν ἀμέραις τεσσαράκοντα.
[Ἄπο δε ...]τῷ ἀμέραις τρεῖς, αὐταν δέ
[τάν τε]τόκοισαν ἀμέραις δέκα.
[Ἄπο δε γ]ύναικος αὐτάμερον λοεσσάμενον.
[. . . .] δε μη ειστείχην μηδέ προδόταις.
**Εἰστ]είχην δέ μηδέ γάλλοις, μηδέ
γυναῖκες γαλλάζην ἐν τῷ τεμένει.**
[Μ]ή εισφέρην δε μηδέ ὄπλα πολεμιστήρια
μηδέ θνασίδιον.
[Μη]δε εἰς τον ναῦον εισφέρην σίδαρον
μηδέ χάλκον πλάν νομίσματος
μηδέ ὑπόδεσιν μηδέ ἄλλο δέρμα
μηδέν. Μη ειστείχην δε μηδέ γύ[ναικες]
εἰς τον ναῦον πλάν τᾶς ἱρέας
καί τᾶς προφητίδος.

[Μή σι]τίζην δε μηδέ κτήνεα μηδέ βοσκήματα
ἐν τῷ τεμένει.

Ο Vermaseren θεωρεῖ Μητρῶο το τέμενος της επιγραφῆς. Η πρόταση, ὁμως, αὐτή εἶναι ασύμβατη με το περιεχόμενο του νόμου, ο οποίος εἶναι απαγορευτικός για την εἴσοδο των Γάλλων στον ναό. Ο Kretschmer και ἄλλοι μελετητές συνδέουν το ἱερό με λατρεία Απόλλωνος, σύμφωνα την αναφορά του ονόματος «προφητίδος».

Βιβλιογραφία: Paton 1902, 290- 292. Kretschmer 1902, 139-146 με φωτογραφία. *IG XII, Suppl.*, αρ.126. Vermaseren 1982, 177-178, αρ. 553 (με πλήρη βιβλιογραφία).

7. ΑΣΕ 118. Ενεπίγραφος κιονίσκος από την Σκάλα Ερεσσού.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

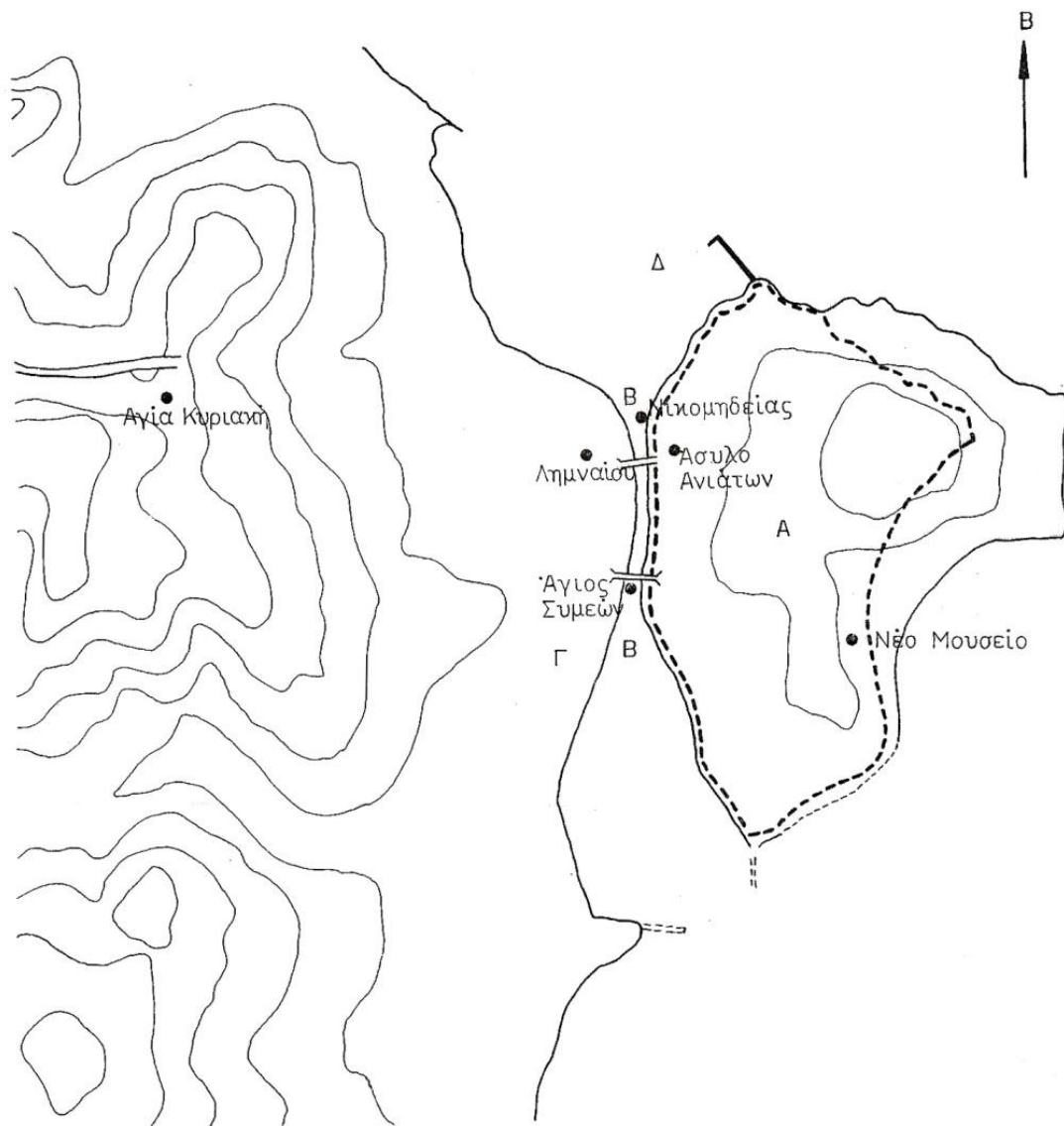
Εικ.1 Χάρτης της Ελλάδας και των ανατολικών ακτών του Αιγαίου.

Εικ. 2 Χάρτης με τα όρια των αρχαίων πόλεων – κρατών της Λέσβου.

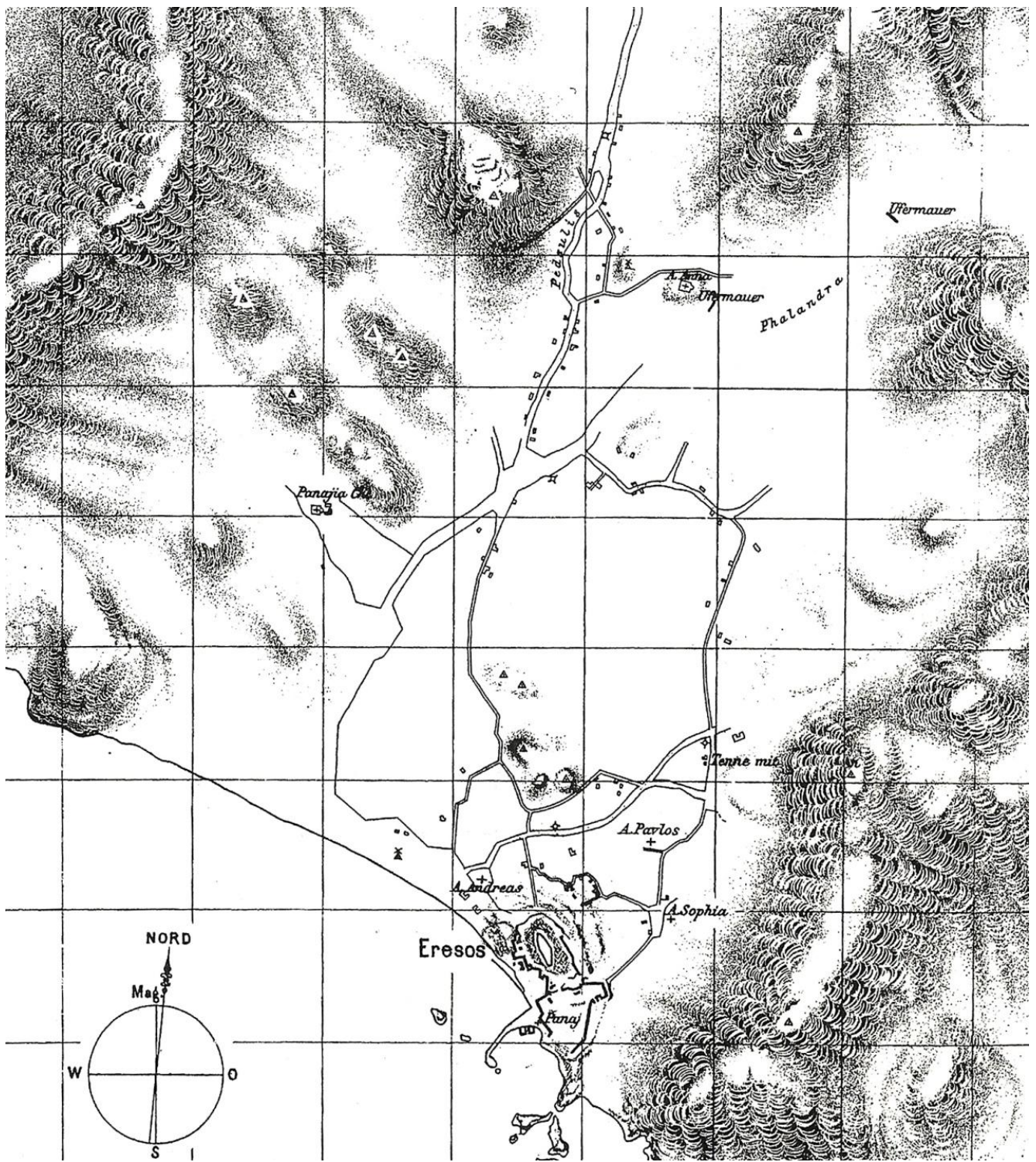

Εικ. 4 Γεωγραφική κατανομή των υλικών μαρτυριών της λατρείας της Κυβέλης στην Λέσβο

- Α Αρχαϊκή πόλη
- Β Εύριπος
- Γ Νεκρόπολη
- Δ Λιμάνι

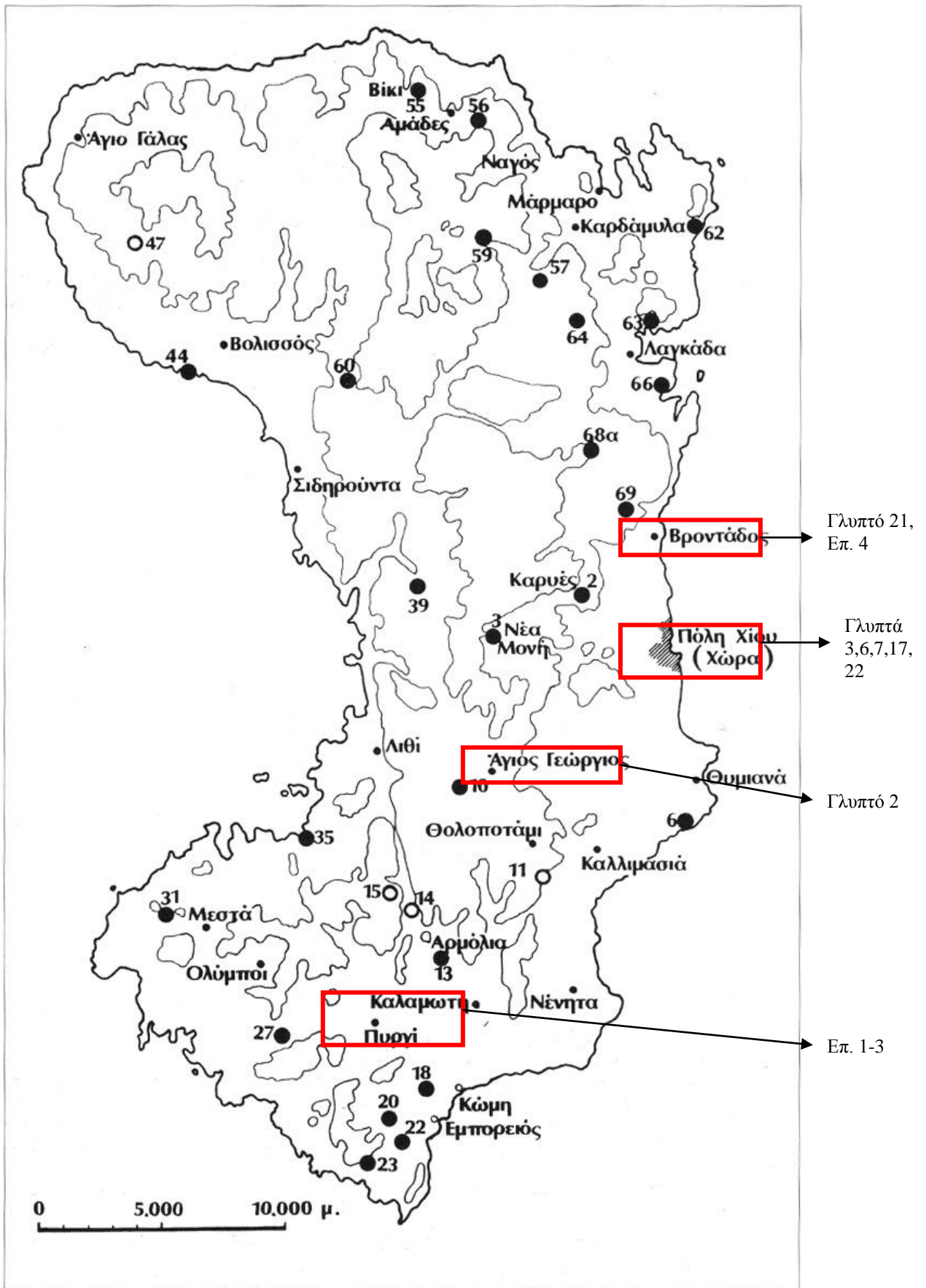
Εικ. 5 Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαϊκής πόλεως της Μυτιλήνης (αρχείο Κ' ΕΠΚΑ).

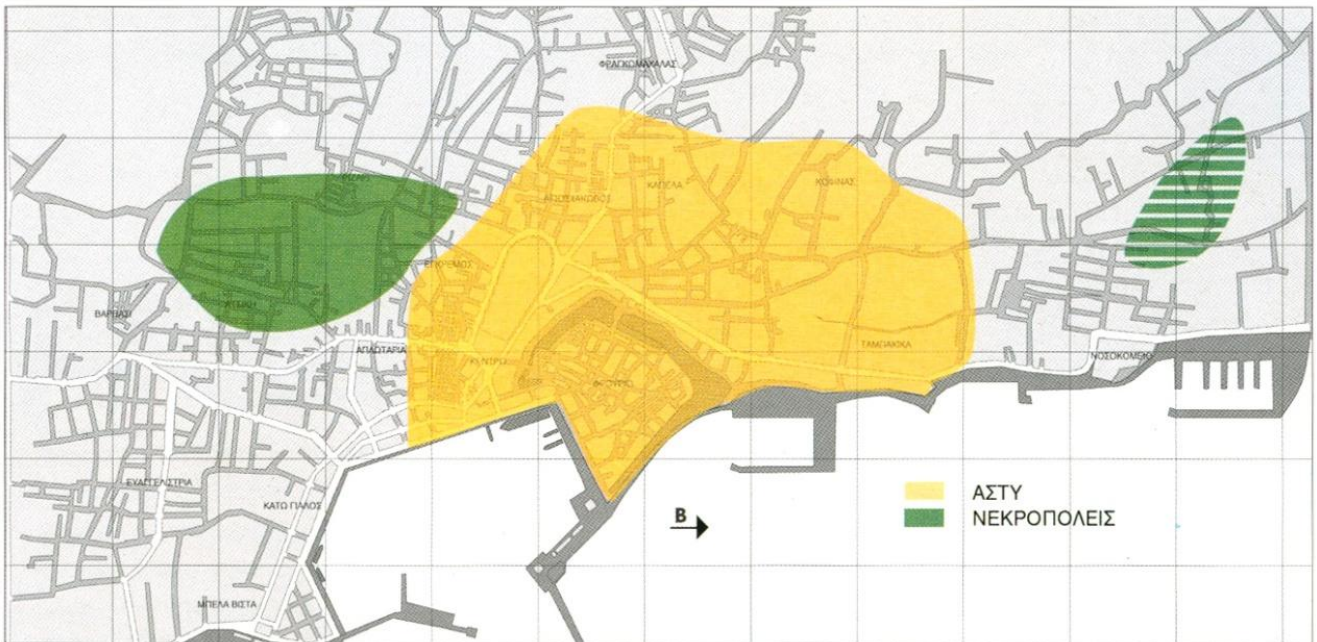
Εικ. 6 Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας Ερεσσοῦ κατὰ R. Koldewey.

Εικ.7 Χάρτης της Χίου.

Εικ. 8 Γεωγραφική κατανομή των υλικών μαρτυριών της λατρείας της Κυβέλης στην Χίο.

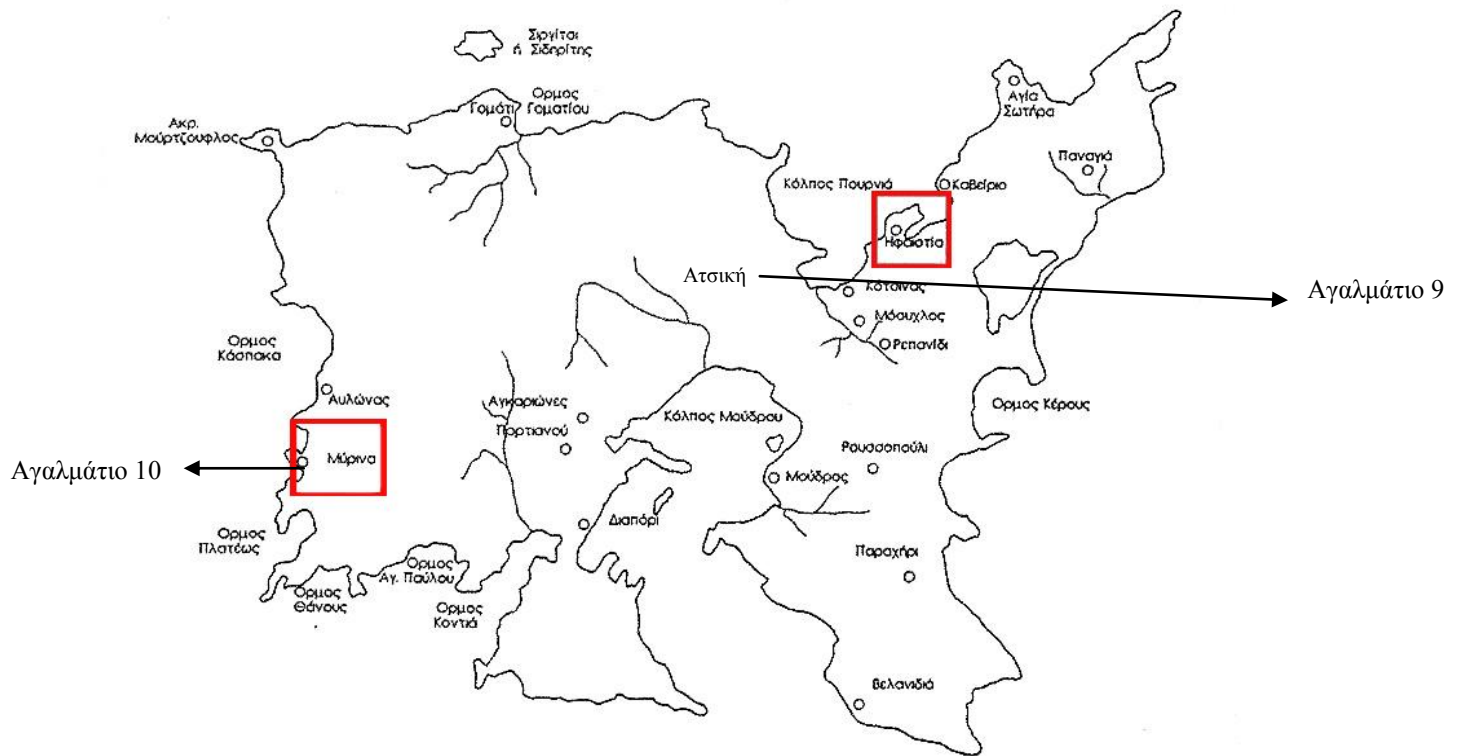

εικ. 98. Το άστυ και οι νεκροπόλεις στην αρχαϊκή και κλασική εποχή.

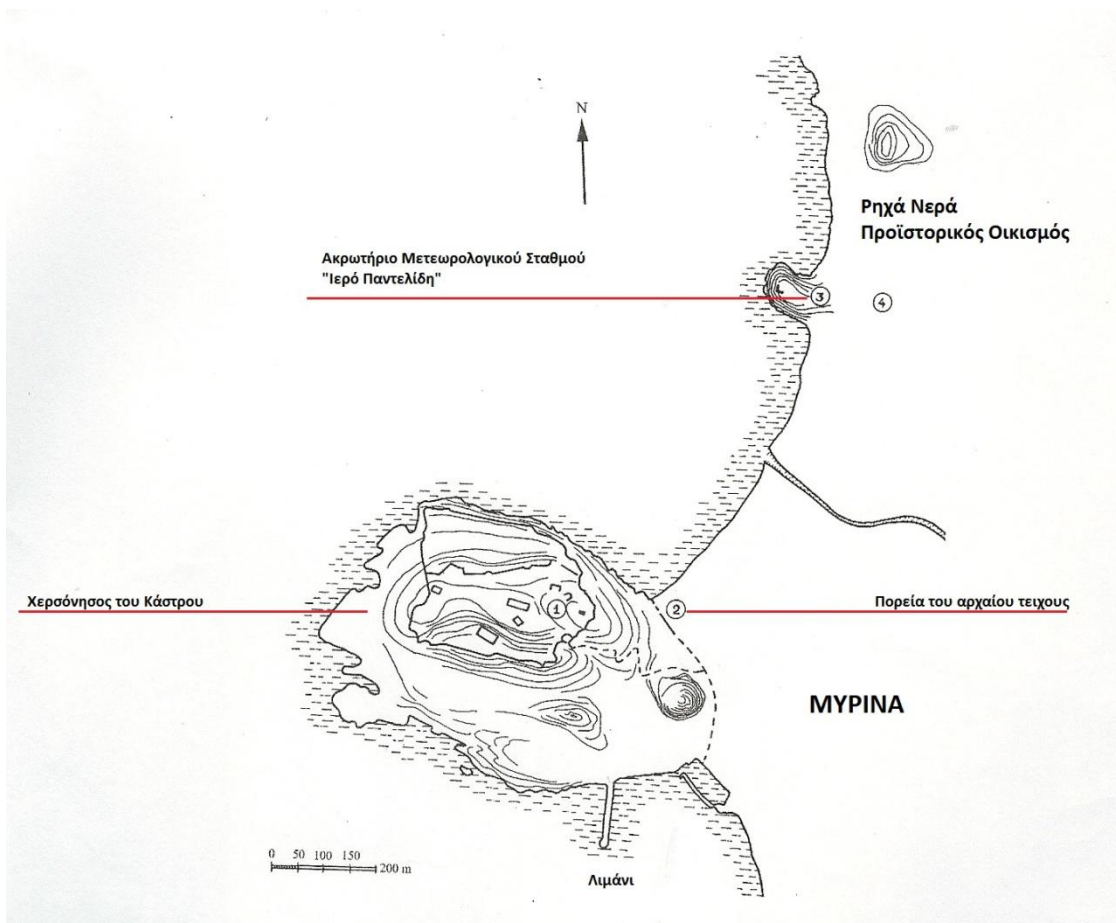
Εικ.9 Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαϊκής και κλασικής πόλεως της Χίου.

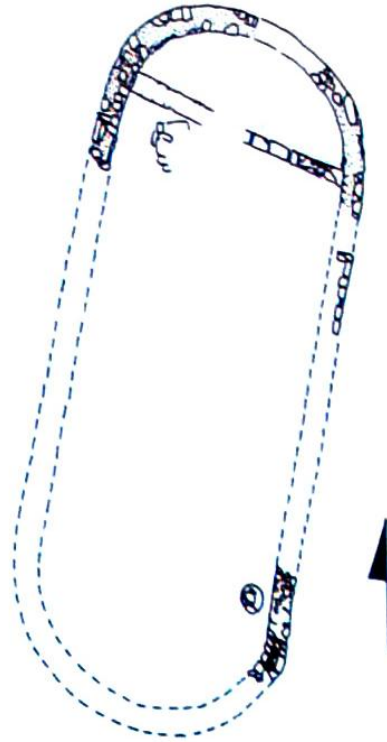
Εικ. 10 Τοπογραφικό σχέδιο της πόλεως της Χίου με τις θέσεις προέλευσης των γλυπτών της Κυβέλης.

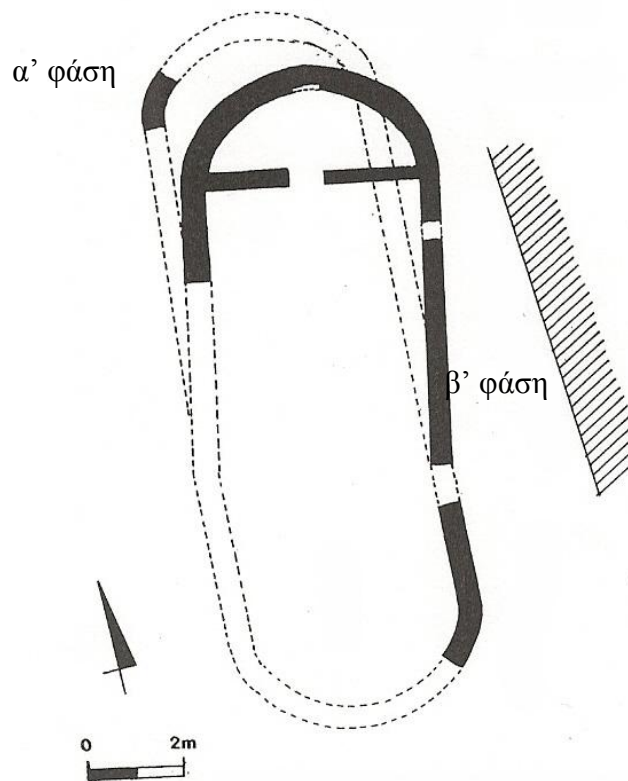
Εικ. 11α Χάρτης της Λήμνου

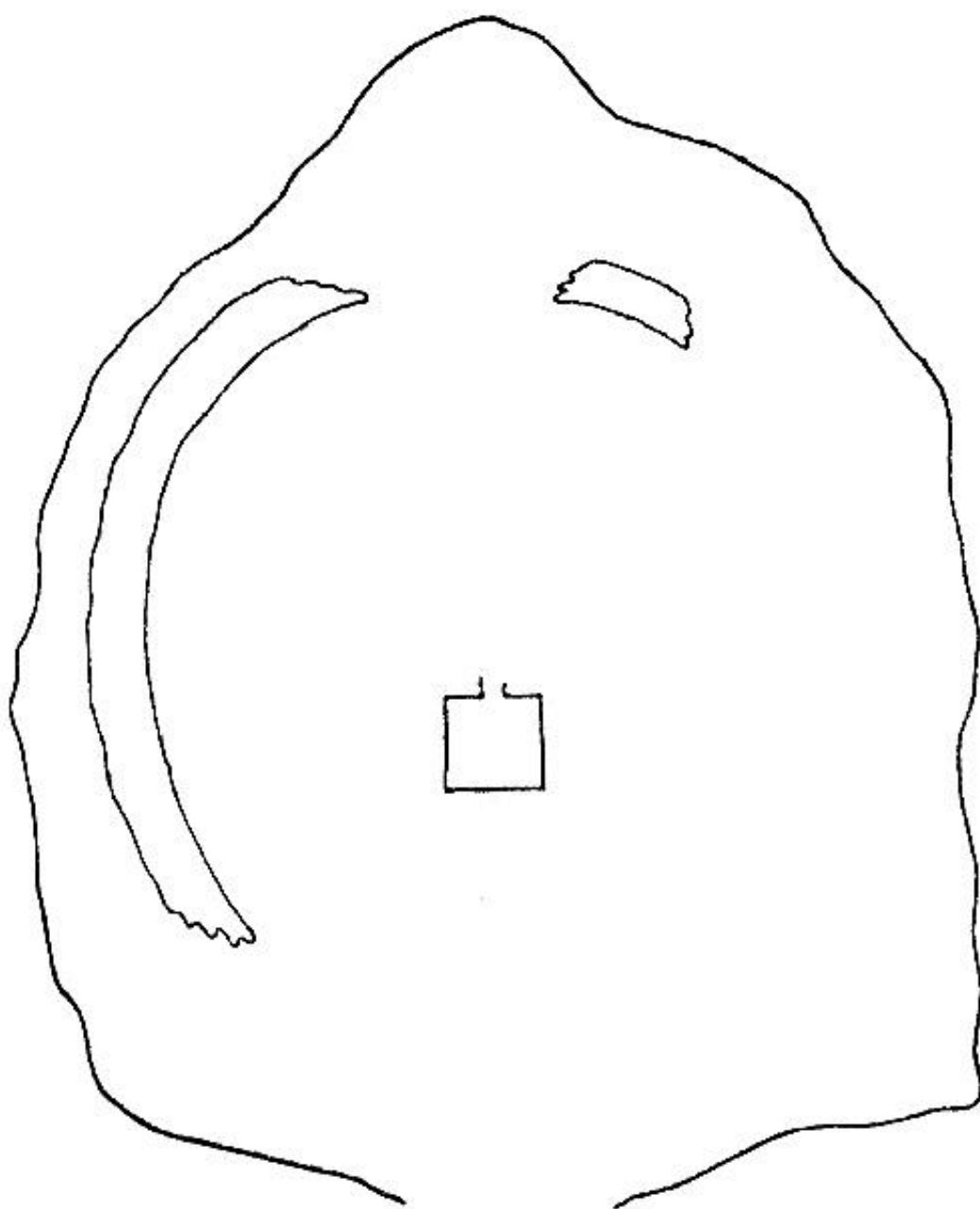
Εικ. 11β Τοπογραφικό σχέδιο πόλεως Μύρινας

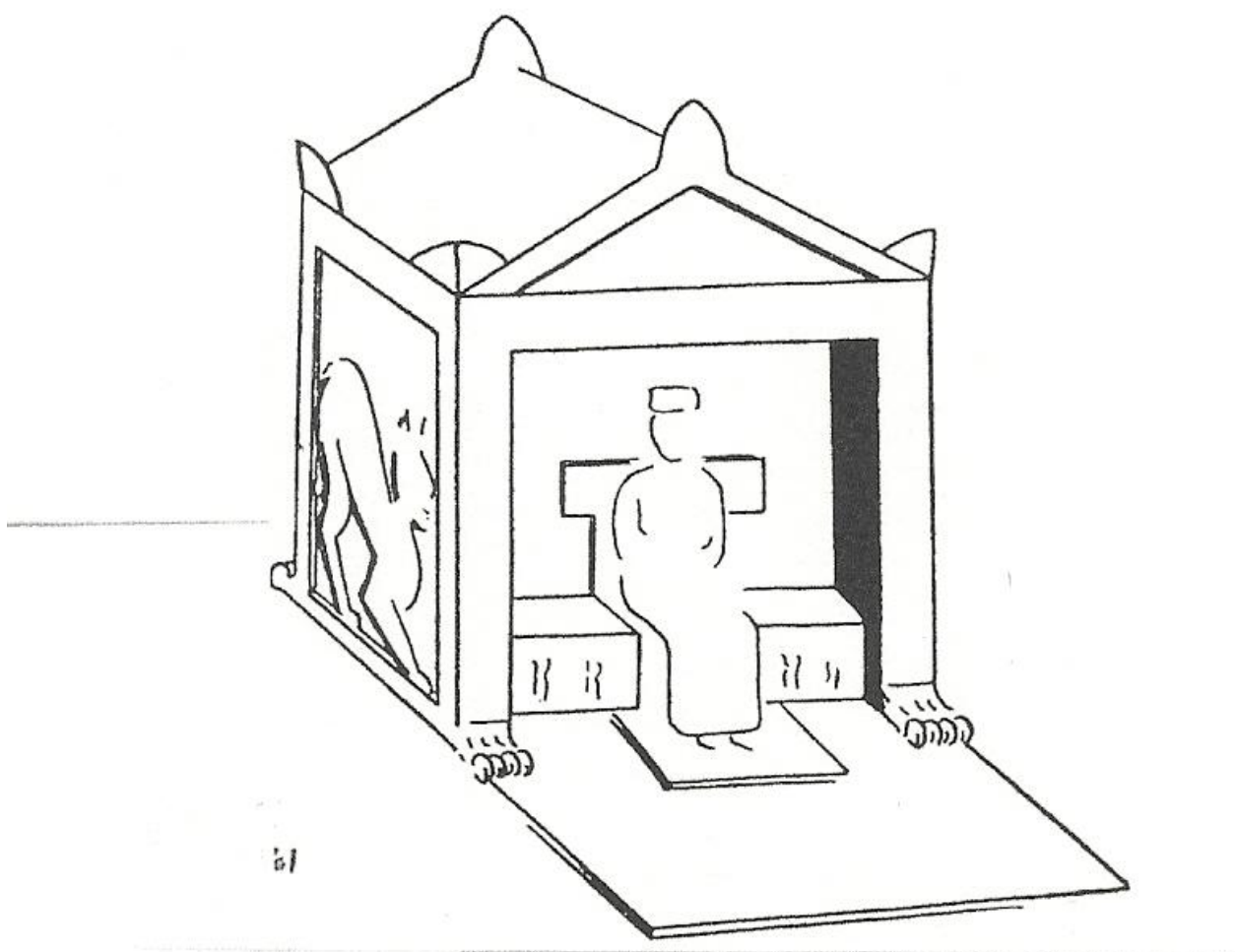
Εικ. 13α Σχεδιαστική αποτύπωση του ελλειψοειδούς κτιρίου της Επάνω Σκάλας στην Μυτιλήνη κατά Α.Μαζαράκη-Αινιάν.

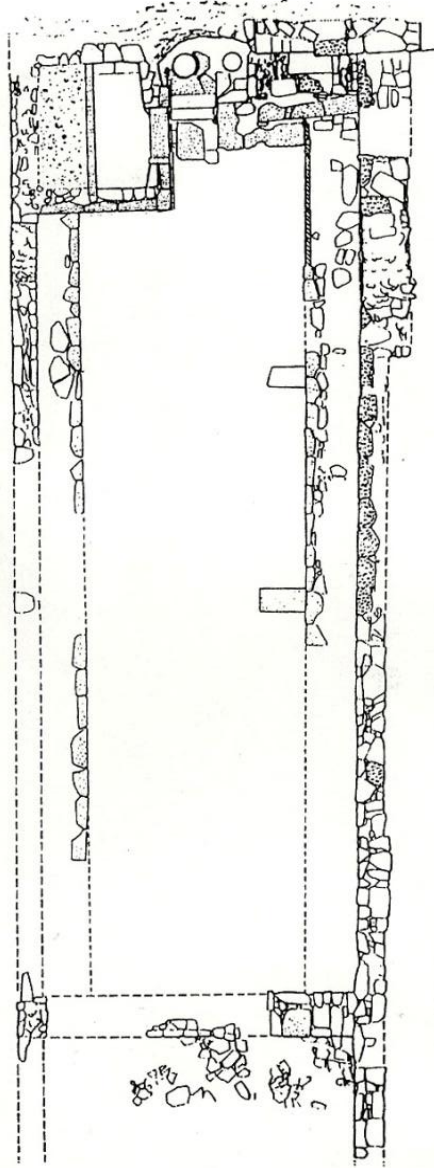
Εικ. 13β Σχεδιαστική αποτύπωση των οικοδομικών φάσεων του αψιδωτού κτιρίου της Επάνω Σκάλας κατά N. Spencer.

Εικ. 14 Σχεδιαστική κάτοψη του ιερού της Δασκαλόπετρας κατά O. Rubensohn – C. Watzinger.

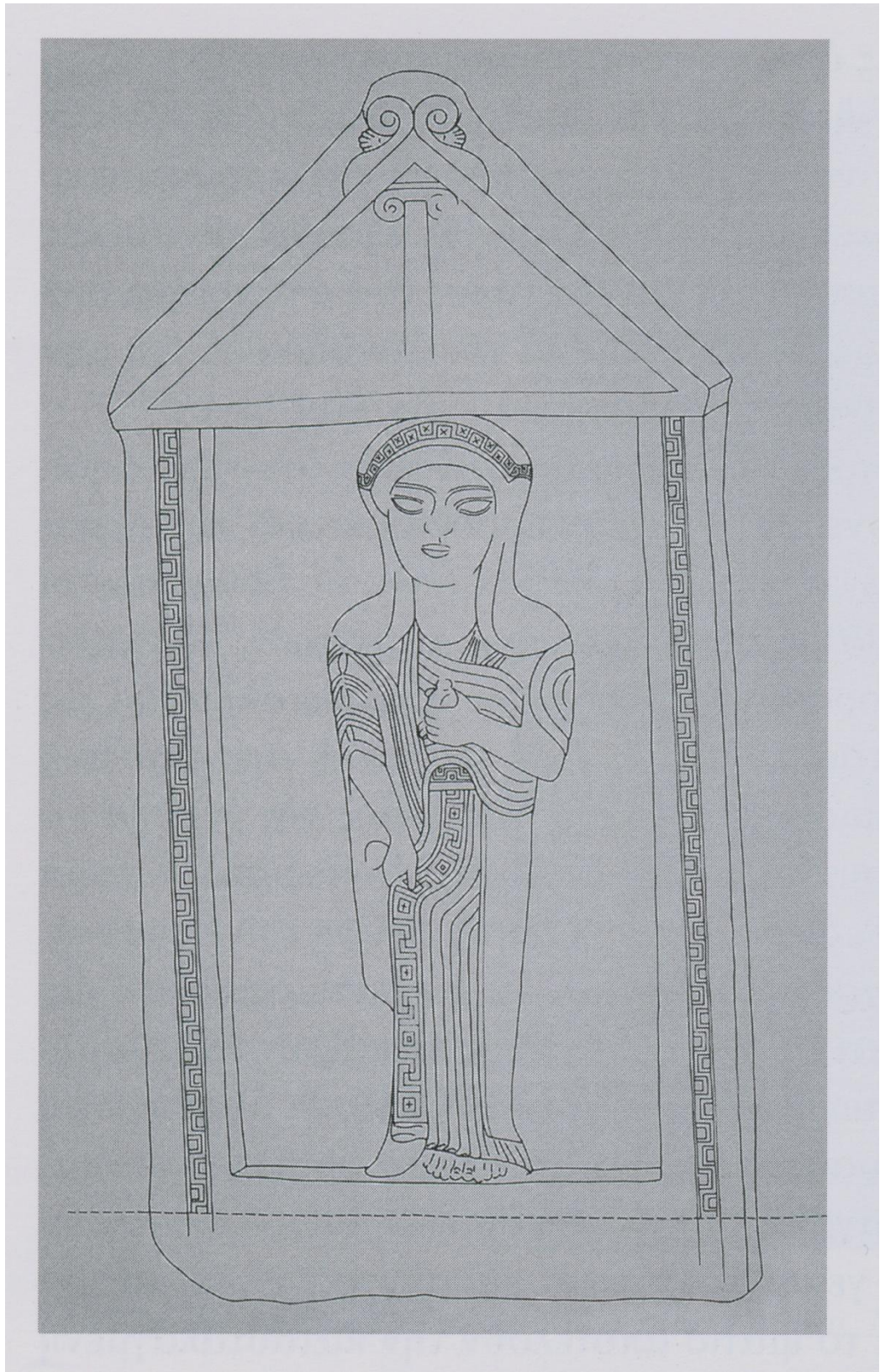
Εικ. 15. Σχεδιαστική αναπαράσταση του «ναΐσκου» της Δασκαλόπετρας κατά J. Boardman

Εικ. 16. Σχεδιαστική κάτοψη του αρχαϊκού τελεστηρίου της Μεγάλης Θεάς στην Ηφαιστία (σχ. S. Martelli)

Εικ. 17 Στήλη από το Bahçelievler. Αρχαιολογικό Μουσείο Άγκυρας.

Εικ. 18 Σχεδιαστική αναπαράσταση της ζωγραφικής διακόσμησης ναΐσκου από την Μίλητο.

19α

19β

Εικ. 19. Ανάγλυφα από την Μίλητο. Βερολίνο, Staatliche Museen. α) αρ. ευρ. 1792 β) αρ. ευρ 1647.

Εικ. 20. Ομοίωμα ναΐσκου από τις Σάρδεις, Manisa, Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 4029).

21α

21β

Εικ. 21 α) Ναϊσκος από την Μίλητο. Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 2040).
β) Ναϊσκος από τις Κλαζομενές. Παρίσι, Λούβρο (αρ. ευρ. 3304).

22α

22β

Εικ. 22 α) Ναΐσκος από την Μασσαλία
β) Ναΐσκος από την Κύμη. Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 12).

23α

23β

Εικ. 23 α) Αγαμάτιο Κυβέλης από την Κύμη. Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 13).
β) Πώρινος ναΐσκος από την Αμοργό. Δρέσδη, Staatliche Kunstsammlung (αρ. ευρ. ZV 1636).

Εικ. 24. Καθιστή γυναικεία μορφή από τη Μίλητο, Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 1946).

Εικ. 25. Η Κόρη της Νάουσας. Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο
(αρ. ευρ. 802).

Εικ. 26. Ναΐσκος από την Σαλμυδησό. Κων/πολη, Αρχαιολογικό Μουσείο
(αρ. ευρ. 74.59).

Εικ. 27. Κόρη 675. Μουσείο Ακροπόλεως.

Εικ. 28 Ναΐσκος από τα Κοινα. Κοινα, Αρχαιολογικό Μουσειό (αρ. ευρ. 1402).

29α

29β

Εικ. 29 α). Ανάγλυφο από τη Μίλητο. Balat, Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 1486).
β). Ανάγλυφο από τα Δίδυμα.

30α

30β

Εικ. 30 α) Ναϊσκος Κυβέλης. Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά (αρ. ευρ. 98).
β) Αγαλμάτια Κυβέλης. Μουσείο Πειραιά (αρ. ευρ. 2540 και 60).

Εικ. 31. Επιτύμβια στήλη από τη Βιθυνία